

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису

РУБАН Микола Юрійович

УДК 271.222(477.6-89ДОН)-9«1921/1939»

ДИСЕРТАЦІЯ

**РУХ ЗА ОНОВЛЕННЯ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ
ПОЧАТКУ 1920-х – ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1930-х рр.
(РЕГІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ)**

Спеціальність: 032 Історія та археологія

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

 М.Ю. Рубан

Науковий керівник:

Фомін Андрій Володимирович,
кандидат історичних наук, доцент

Запоріжжя – 2023

АНОТАЦІЯ

Рубан М.Ю. Рух за оновлення Православної Церкви в Україні початку 1920-х – другої половини 1930-х рр. (регіональний аспект). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 історія та археологія. Запорізький національний університет, Запоріжжя, 2023.

Дисертаційна робота присвячена вивченню історії реформаційних православних конфесій у межах східноукраїнського регіону, а саме Донеччини та Луганщини, що утворилися внаслідок розколу Російської православної церкви у 1920-30-ті роки.

Проаналізований стан наукової розробки досліджуваної проблеми свідчить, що протягом декількох попередніх років простежується суттєве зростання інтересу дослідників до історії православної церкви в регіонах України, що суттєво позначилось на висвітленні низки її важливих і маловідомих сторінок. Ініціатива у вивченні обставин церковної історії ХХ ст. належить переважно історикам Московської патріархії, що, у свою чергу, обумовлює поширення традиційного для представників вказаної конфесії спрощеного, а також заангажованого підходу до висвітлення та трактування подій.

Увесь накопичений історіографічний досвід показує, що значна частина праць носить фрагментарний характер щодо досліджуваного регіону із частковим заповненням фактологічних прогалін. Більшість праць, особливо радянського періоду та авторства представників окремих течій православ'я, мали ідеологічне чи конфесійне забарвлення. Свого розгляду вимагають такі питання як: ключові етапи становлення й особливості інституційного розвитку єпархіальної мережі реформаційних православних конфесій у регіональному вимірі Донбасу; формування оновленського духовенства у регіоні, його професійного та громадського впливу та взаємодії з владними

структурами і місцевими громадами; особистісно-психологічні риси, роль і значення діяльності провідних церковних ієрархів тощо.

Джерельну базу дослідження склали законодавчі та нормативні акти, діловодні матеріали світських і церковних установ, статистичні дані, документи репресивних органів, особові джерела (мемуаристика (спогади), епістолярні джерела, автобіографії тощо), періодика (світська та церковна) та зображувальні джерела (фотодокументи). Використаний комплекс джерел, поділений на групи за видовою ознакою, є цілком достатнім для реалізації мети та вирішення завдань, що сформульовані у дисертаційному дослідженні.

Теоретико-методологічне забезпечення даної наукової роботи базується на комплексному використанні загальнонаукових, спеціально-історичних і міждисциплінарних принципів та методів наукового дослідження: принципи історизму, об'єктивності, системності, розвитку та плюралізму; загальнонаукові методи – історичний, логічний і метод класифікацій, аналіз та синтез, індукція та дедукція, опис, статичний і динамічний, пояснення й ін.; спеціально-історичні методи – історико-генетичний, історико-порівняльний, метод періодизації, проблемно-хронологічний, міждисциплінарні методи – статистичний. Їх комплексне використання дало можливість досліднику уникнути суб'єктивних оцінок, залишатися на об'єктивно-науковій точці зору та забезпечило наукову достовірність результатів дослідження.

Автором здійснена спроба комплексного з'ясування дійсних передумов, обставин і наслідків процесу інституалізації відособлених реформаційних конфесій у рамках руху за оновлення православ'я на території колишньої Російської імперії відповідно до нових суспільно-політичних обставин, які сформувались у роки революційних процесів і набули інтенсивного розвитку у період 1920-1930-х рр. на прикладі конкретного специфічного урбанізованого промислового регіону українсько-російського прикордоння (Донеччини та Луганщини).

Вперше запропоновано новий концептуальний підхід до вивчення обставин інституалізації реформаційних православних конфесій на території України не тільки у національно-культурному аспекті, але й як різних за ступенем радикальності впровадження церковних реформ частин єдиного обновленського руху дореволюційної доби. Висвітлено процес інституційної трансформації православ'я у зазначеному регіоні та здійснено дослідження виникнення та розвитку Української автокефальної православної церкви на Донбасі. Визначено ідеологічні та соціально-політичні передумови виникнення обновленського руху на території колишньої Російської імперії.

Досліджено процес організаційного становлення, діяльності та ідеологічного підґрунтя антиобновленської опозиції у середовищі православної церкви на території Донецької губернії 1922-1925 рр. Простежено обставини поширення обновленського руху у прикордонному регіоні та вплив консервативної церковної опозиції на процес інституалізації місцевих єпархій та зміну ідеологічного базису Синодальної церкви в Україні.

Уточнено історико-краєзнавчий аспект інституційного становлення та розвитку єпархіальної мережі реформаційних православних конфесій на теренах Донеччини та Луганщини. Конкретизовано хронологічні рамки діяльності єпархій православних конфесій і перебування конкретних ієрархів на своїх кафедрах і доповнено маловідомі обставини біографій і служіння кліриків місцевих єпархій основних реформаційних конфесій на Донеччині та Луганщині. З'ясовано особливості взаємовідносин і позабогослужбової діяльності духовенства реформаційних православних конфесій, а також їх вплив на формування східноукраїнських єпархій Українського екзархату політично оновленої Московської патріархії. Уточнено окремі статистичні дані щодо кількісного складу та характеру діяльності парафій, закриття православних церков, репресій православного духовенства та віруючих.

Поглиблено розуміння регіональних особливостей реформаційних рухів у середовищі українського православ'я та знання про розмах репресивного

апарату щодо духовенства, його форми та результати. Визначено розуміння місця та ролі особистості в житті українського православ'я.

Виділено й охарактеризовано два ключових етапи у русі за оновлення українського православ'я: 1921-1929 рр. – трансформація ідеологічного базису церковних реформ та інституалізації низки відособлених конфесій реформаційно-обновленського толку – УАПЦ, УСЦ-УПАСЦ, БОПУПАЦ-УСЕЦ; II. 1929-1939 рр. – ліквідації організованої структури відособлених конфесій на тлі антирелігійного терору.

За результатами дослідження визначена потреба завчасного створення ґрунтовної місіонерської бази довкола культури сучасної проповіді, формування широкої мережі сучасних освітніх закладів, а також здійснення економіко-правової та господарської діяльності громад на принципах відкритості та фінансової прозорості. Подальший аналіз досвіду міжконфесійного діалогу та обставин інтеграції опозиційного духовенства дозволить розширити уявлення про формування сучасного релігійного світогляду населення Донецької та Луганської областей, а також запропонувати нові концептуальні підходи щодо відновлення єдності й унормування канонічного статусу українського православ'я. Зрештою, ігнорування багатьох актуальних питань морально-етичного, богослужбового та дисциплінарно-канонічного характеру, шляхів осучаснення методів служіння духовенства, на нашу думку, не дозволить забезпечити ефективного організаційного розвитку Помісної Церкви, навіть за умови остаточного врегулювання питання її канонічного статусу.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що сформульовані у дисертації положення роботи можуть бути використані при підготовці спецкурсів з історії України, краєзнавства, релігієзнавства, історії православ'я в Україні, підготовці навчально-методичних і навчальних посібників з означених дисциплін і курсів, а також у подальших наукових дослідженнях з історії України 1920-1930-х рр. Теоретичні висновки дисертації також можуть бути враховані церковними ієрархами у контексті

формування стратегії розвитку інституцій православних конфесій і керівниками профільних управлінь або департаментів у складі обласних адміністрацій для формування толерантних державно-церковних відносин.

Перспективні напрями подальшого дослідження вбачаємо у з'ясуванні низки питань етнокультурного, політичного, мовного та канонічного характеру функціонування громад реформаційних православних конфесій на території Донеччини та Луганщини.

Ключові слова: Донеччина, Луганщина, українське православ'я, рух за оновлення православ'я, УАПЦ, Українська православна автокефальна синодальна церква, Українська соборно-єпископська церква, Московський патріархат, Донецька губернія, антирелігійна політика, «безбожна п'ятирічка», репресії, українізація

ABSTRACT

Ruban M.Yu. The movement for the renewal of the Orthodox Church in Ukraine in the early 1920s – the second half of the 1930s (regional aspect). – Qualifying scientific study, rights as a manuscript.

Dissertation for obtaining the scientific degree of Doctor of Philosophy in the specialty 032 history and archeology. Zaporizhzhia National University, Zaporizhzhia, 2023.

The dissertation is dedicated to the study of the history of the Reformation Orthodox denominations within the Eastern Ukrainian region, namely the Donetsk and Luhansk regions, which were formed as a result of the split of the Russian Orthodox Church in the 1920s and 1930s.

The state of the scientific research on the problem shows that over the past several years there has been a significant increase in the interest of researchers in the history of the Orthodox Church in the regions of Ukraine, which has significantly affected the coverage of a number of its important and little-known pages. The initiative in studying the circumstances of the church history of the XX

century belongs mainly to the historians of the Moscow Patriarchate, which, in turn, causes the spread of the simplified and engaged approach to the coverage and interpretation of events that is traditional for representatives of the specified denomination.

All the accumulated historiographical experience shows that a significant part of the works about the studied region is fragmentary, with partial filling of factual gaps. Most of the works, especially those of the Soviet period and those of representatives of certain branches of Orthodoxy, had an ideological or religious character. The following issues require consideration: key stages of the formation and features of the institutional development of the diocesan network of Reformation Orthodox denominations in the Donbas region; the formation of the Renewalist clergy in the region, its professional and public influence, and its interaction with power structures and local communities; personal and psychological traits; the role and significance of the activities of leading church hierarchs, etc.

The source base of the research consisted of legislative and regulatory acts, clerical materials of secular and church institutions, statistical data, documents of repressive bodies, personal sources ((memoirs), epistolary sources, autobiographies, etc.), periodicals (secular and ecclesiastical), and pictorial sources (photo documents). The complex of sources used, divided into groups by types, is quite sufficient for realizing the goal and solving the tasks formulated in the dissertation research.

The theoretical and methodological support of this scientific work is based on the complex use of general scientific, exclusively historical and interdisciplinary principles and methods of scientific research: principles of historicism, objectivity, systematicity, development, and pluralism; general scientific methods – historical, logical, and classification method, analysis and synthesis, induction and deduction, description, static and dynamic, explanation, etc.; special historical methods – historical and genetic, historical-comparative, periodization method, problem-chronological, and interdisciplinary methods – such as statistical method. Their

complex use enabled the researcher to avoid subjective evaluations, to remain true to the objective, scientific point of view, and to ensure the scientific reliability of the research results.

The author attempted to comprehensively clarify the actual prerequisites, circumstances, and consequences of the process of institutionalization of separate reformation denominations within the framework of the movement for the renewal of Orthodoxy on the territory of the former Russian Empire under the new social and political circumstances in a specific urbanized industrial region of the Ukrainian-Russian border (Donetsk and Luhansk regions). These new circumstances were formed during the years of revolution and developed even more intensively during the period of the 1920s-1930s.

For the first time, a new conceptual approach to the study of the circumstances of the institutionalization of the reformation Orthodox denominations in Ukraine has been proposed, not only in the national and cultural aspect but also as part of a single renewal movement of the pre-revolutionary era, differing in the degree of radicalism of the implementation of church reforms. The process of institutional transformation in Orthodoxy in the specified region has been highlighted, and a study of the emergence and development of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church in Donbas has been carried out. The ideological and sociopolitical prerequisites for the emergence of the renewal movement on the territory of the former Russian Empire have been determined.

The process of organizational formation, activity, and ideological basis of the anti-renewal opposition in the environment of the Orthodox Church in the territory of the Donetsk province in 1922-1925 has been studied. The circumstances of the spread of the renewal movement in Donbas and the influence of the conservative church opposition on the process of institutionalization of local dioceses and the change in the ideological basis of the Synodal Church in Ukraine have been traced.

The historical and regional aspects of the institutional formation and development of the diocesan network of the Reformation Orthodox denominations in the territories of Donetsk and Luhansk regions have been clarified. The

chronological framework of the activity of dioceses of Orthodox denominations and the tenure of specific hierarchs in their departments has been specified, and little-known circumstances of the biographies and ministration of clerics of local dioceses of the major reformation denominations in Donetsk and Luhansk region have been supplemented. The peculiarities of relations and extra-religious activities of the clergy of the Reformation Orthodox denominations, as well as their influence on the formation of the East Ukrainian dioceses of the Ukrainian Exarchate of the politically renewed Moscow Patriarchate, have been clarified. Certain statistical data on the quantitative composition and nature of the activity of parishes, the closure of Orthodox churches, and the repression of Orthodox clergy and believers have been clarified.

The understanding of the regional features of the reformation movements in the environment of Ukrainian Orthodoxy and the knowledge of the scope of the repressions used against its clergy, in all their forms and results have been deepened. The understanding of the place and role of an individual in the life of Ukrainian Orthodoxy has been determined.

Two key stages in the movement for the renewal of Ukrainian Orthodoxy have been highlighted and characterized. The first stage lasted from 1921 to 1929 and resulted in the transformation of the ideological basis of church reforms and the institutionalization of several separate confessions of the reformation-renewal movement: UAOC, USC-UOASC, FAPUOAC-UCEC. The second stage took place from 1929 to 1939 and led to the liquidation of the organized structure of separate denominations against the background of anti-religious terror.

According to the results of the study, the need for the early creation of a thorough missionary base around the culture of modern preaching, the formation of a wide network of modern educational institutions, as well as the implementation of economic, legal, and managerial activities of communities based on the principles of openness and financial transparency, has been determined. Further analysis of the experience of interfaith dialogue and the circumstances of the integration of the opposition clergy will allow us to expand our understanding of

the formation of the modern religious worldview of the population of Donetsk and Luhansk regions, as well as offer new conceptual approaches to restoring unity and normalizing the canonical status of Ukrainian Orthodoxy. In the end, ignoring many urgent questions of a moral-ethical, liturgical, and disciplinary-canonical nature, ways of modernizing the methods of clergy service, in our opinion, will not ensure the effective organizational development of the Local Church, even if the issue of its canonical status is finally settled.

The practical significance of the obtained results is that the provisions formulated in the dissertation can be used for the preparation of special courses on the history of Ukraine, regional and religious studies, the history of Orthodoxy in Ukraine, the preparation of educational, methodological and training manuals for the specified subjects and courses, as well as in further scientific research on the history of Ukraine during the 1920s and 1930s. The theoretical conclusions of the dissertation can also be taken into account by church hierarchs in the context of forming a strategy for the development of institutions of Orthodox denominations and heads of specialized departments or departments within regional administrations for the formation of tolerant state-church relations. We see promising possibilities for further research in the clarification of several issues of the ethnocultural, political, linguistic, and canonical nature of the functioning of the Reformation Orthodox denominations communities of the Donetsk and Luhansk regions.

Keywords: Donetsk region, Luhansk region, Ukrainian Orthodoxy, movement for renewal of Orthodoxy, UAOC, Ukrainian Orthodox Autocephalous Synodal Church, Ukrainian Cathedral-Episcopal Church, Moscow Patriarchate, Donetsk province, anti-religious policy, «Godless Five-Year Plan», repressions, Ukrainianization.

Список публікацій здобувача

Статті у фахових виданнях, що входять до наукометричних баз Scopus і Web Of Science:

1. Рубан М.Ю. Інституційне становлення та розвиток Донецької єпархії Української Православної Синодальної Церкви (1922-1929). *Сторінки історії: збірник наукових праць*. 2022. Вип. 54. С. 115-132. DOI: <https://doi.org/10.20535/2307-5244.54.2022.264575> (WoS)
2. Рубан М. Українська автокефальна православна церква на Донбасі (1921-1930 рр.). *Емінак*. 2022. № 4 (40). С. 139-165. DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2022.4\(40\).612](https://doi.org/10.33782/eminak2022.4(40).612) (Scopus, WoS)
3. Ruban M. The clergy of the orthodox reformation confessions and preconditions of institutionalisation of the Moscow Patriarchate dioceses in the Donbas (at the beginning of the 1920s – mid-1950s). *Східноєвропейський історичний вісник [East European Historical Bulletin]*. 2022. Вип. 24. С. 112-122. DOI: <https://doi.org/10.24919/2519-058X.24.264747> (WoS)

Статті у наукових фахових виданнях України:

4. Ruban M.Y. Liquidation of the organizational structure of the Renovationist Church in Donbass and persecutions of its clergy in 1929-1937. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка: Історичні науки*. Старобільськ, 2019. № 8 (331). С. 153-164. DOI: [https://doi.org/10.12958/2227-2844-2019-8\(331\)-153-164](https://doi.org/10.12958/2227-2844-2019-8(331)-153-164)
5. Ruban M.Y. Preconditions of the formation and organizational development of the Mariupol eparchy of the Ukrainian Orthodox Autocephalous Synodal Church in 1922-1937. *Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля: Серія «Історичні науки»*. Сєверодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2019. № 6 (254). С. 38-44. DOI: <https://doi.org/10.33216/1998-7927-2019-254-6-38-44>
6. Ruban M.Y. The organizational development of the renovationist

movement in the Starobilsk region in 1922-1930. *Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля: Серія «Історичні науки»*. Сєверодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2019. № 4 (252). С. 66-69.

7. Рубан М.Ю. Інтеграція Соборно-Єпископської Церкви до складу Української Автокефальної Православної Церкви (1942-1943 рр.). *Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля: Серія «Історичні науки»*. Сєверодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2017. № 1 (231). С. 87-92.

8. Рубан М.Ю. Історичні передумови формування та розвиток Луганської єпархії Української Соборно-Єпископської Церкви (1925-1939 рр.). *Емінак*. 2016. № 1 (13) (січень-березень) Т. 1. С. 58-64.

9. Рубан М.Ю. Інституційний розвиток Православної Церкви на Донеччині 1920-1930 рр. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2016. Вип. 2. Ч. 2. С. 127-130.

10. Рубан М.Ю. Інституційні процеси у середовищі Православної Церкви на теренах Бахмутського краю 1920-х рр. *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*. Черкаси: Вид-во ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2016. № 3-4. С. 125-130.

11. Рубан М.Ю. Передумови утворення та організаційний розвиток Сталінської єпархії Української Православної Автокефальної Синодальної Церкви 1922-1937 рр. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка: Історичні науки*. Старобільськ, 2019. № 5 (328). С. 129-140. DOI: [https://doi.org/10.12958/2227-2844-2019-5\(328\)-128-139](https://doi.org/10.12958/2227-2844-2019-5(328)-128-139)

Статті в іноземних виданнях:

12. Ruban M.Yu. On the history of institutionalisation of the independent reformational Orthodox denominations in the Donbas Region (1919-1929). *Deutsche Internationale Zeitschrift für Zeitgenössische Wissenschaft*. Satteldorf. 2021. No. 19. Vol. 2. P. 33-36. DOI: <https://doi.org/10.24412/2701-8369-2021-19->

2-33-36

13. Ruban M.Yu. Institutional formation and development of the Luhansk eparchy of the Ukrainian Orthodox Autocephalous Synodal Church (1922-1936). *Culture and History*. New York, 2021. No. 1. Vol. 1. P. 42-49. DOI: <https://doi.org/10.30560/ch.v1n1p42>

Тези наукових доповідей:

14. Рубан М. Організація духовної освіти та просвітницька діяльність Харківської єпархії Української Соборно-Єпископської Церкви 1941-1943 рр. *Православ'я в Україні: збірник матеріалів V Міжнародної наукової конференції*. Київ, 2015. Ч. 2. С. 378-383.

15. Рубан М.Ю. Концепція Української Церкви в епістолярній спадщині Симона Петлюри. *Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри: зб. наук. праць V Міжнар. наук. конф., 24-25 квіт. 2015 р., Одеса*. Відп. ред. М.І. Михайлуца. Одеса: ОНУ, 2015. С. 272-275.

16. Рубан М. Постать митрополита Феофіла (Булдовського) в історії Лугансько-Донецької єпархії. *Православ'я в Україні: збірник матеріалів VI Міжнародної наукової конференції присвяченої 1000-літтю духовних зв'язків України з Афоном (1016-2016) та 25-літтю Помісного Собору Української Православної Церкви (1-3 листопада 1991 р.)*. К.: [Київська православна богословська академія], 2016. С. 287-296.

17. Рубан М. Діяльність Бахмутського вікаріатства Катеринославської єпархії 1921-1925 рр. *Бахмутська старовина: краєзнавчі дослідження 2017: збірник наукових праць*. Вип. 1. Слов'янськ, 2017. С. 89-95.

18. Рубан М. Інституційне становлення та діяльність єпархій православний конфесій на теренах Бахмутської (Артемівської) округи 1920 рр. *Перші Янківські читання: Матеріали 1-ї краєзнавчої конференції «Північна Донеччина: з минулого до сьогодення»*. Житомир, 2017. С. 246-255.

19. Рубан М. Інституційне становлення та розвиток Луганської єпархії Української Синодальної (обновленської) Церкви (1923-1927). *Православ'я в*

Україні: збірник матеріалів VIII Міжнародної наукової конференції. Київ, 2018. С. 242-247.

20. Рубан М.Ю. Історичні передумови та обставини інституалізації єпархій Української Синодальної Церкви на Донбасі. *Православ'я в Україні. До 400-річчя з часу відновлення православної ієрархії Київської митрополії Єрусалимським патріархом Феофаном: Збірник статей*. К., 2020. [Вип. X]. С. 147-161.

21. Рубан М.Ю. Інституалізація єпархій православних реформаційних конфесій на Донбасі (1919-1937). *Матеріали VI Всеукраїнської конференції здобувачів вищої освіти та молодих вчених «Світ і Україна у дзеркалі історії»: збірник наукових праць (27 листопада 2020 р., м. Сєвєродонецьк)*. Сєвєродонецьк: вид-во СНУ ім. В. Даля, 2021. С. 155-160.

22. Рубан М.Ю. Особливості інституалізації Синодальної церкви на території Маріупольської округи (1923-1927). *Травневі студії 2021: історія, міжнародні відносини, філософія: Збірник матеріалів III Міжнародної наукової конференції студентів та молодих вчених «Травневі студії 2021: історія, міжнародні відносини, філософія», 23 квіт. 2021 р., Вінниця. За ред. Ю.Т. Темірова*. Вип. 6. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2021. С. 288-291.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	17
ВСТУП.....	19
РОЗДІЛ 1. Стан наукової розробки теми, джерельна та теоретико-методологічна основа дослідження.....	26
1.1. Стан наукової розробки теми.....	26
1.2. Джерельна база дослідження.....	41
1.3. Теоретико-методологічна основа дослідження.....	51
Висновки до розділу 1.....	57
РОЗДІЛ 2. Розвиток руху за оновлення православ'я у період трансформації ідеологічних засад православної реформації в Україні.....	60
2.1. Історичні передумови становлення реформаційних православних конфесій.....	60
2.2. Обновленство: від груп «Живої Церкви» до єпархій УПАСЦ: регіональний аспект (1922-1929)	73
2.3. Українська соборно-єпископська церква в регіоні (1925-1929)... ..	105
Висновки до розділу 2.....	117
РОЗДІЛ 3. Українська автокефальна православна церква у регіональному вимірі (1921-1930 рр.).....	125
3.1. Становлення громад УАПЦ (1922-1925 рр.). Спроби інституційного виокремлення Донецької церковної країни.....	125
3.2. Парафії УАПЦ у складі Харківської окружної церковної ради (1925-1930 рр.).....	142
Висновки до розділу 3.....	159

РОЗДІЛ 4. Православні конфесії в період антирелігійного терору (1929-1939).....	161
4.1. Антирелігійна політика та інституційний розвиток православ'я..	161
4.2. Репресії у середовищі православних конфесій регіону.....	185
Висновки до розділу 4.....	
ВИСНОВКИ.....	206
СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	217
ДОДАТКИ.....	241

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- адмінвідділ** – адміністративний відділ НКВС
- БОПУПАЦ** – Братське об'єднання парафій Української православної автокефальної церкви
- виконком** – виконавчий комітет Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів
- ВКП(б)** – Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)
- ВЛКСМ, комсомол** – Всесоюзна ленінська комуністична спілка молоді
- ВПЦР** – Всеукраїнська православна церковна рада
- ВУЦВК** – Всеукраїнський центральний виконавчий комітет
- ГДА СБУ** – Галузевий держархів Служби безпеки України (м. Київ)
- губадмінвідділ** – Адміністративний відділ губернського виконавчого комітету Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів
- губвиконком** – губернський виконавчий комітет
- ДАДО** – Державний архів Донецької області
- ДАХО** – Державний архів Харківської області
- ЖЦ** – «Жива Церква»
- ІПЦ** – Істинно-православна церква
- КП(б)У** – Комуністична партія більшовиків України
- КПУ** – Комуністична партія України
- МЕКОСО** – (аббревіатура з російської) – Міжвідомча комісія у справах товариств і спілок при окрадмінвідділах УСРР
- НКВС** – Народний комісаріат внутрішніх справ
- обком** – обласний комітет КП(б)У
- облвиконком** – обласний виконавчий комітет Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів
- окрадмінвідділ** – Адміністративний відділ окружного виконавчого

комітету Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів

окрвиконком – окружний виконавчий комітет Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів

окружком – окружний комітет КП(б)У

повітком – повітовий комітет КП(б)У

повітвиконком – повітовий виконавчий комітет Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів

РМ СРСР – Рада Міністрів Союзу Радянських Соціалістичних Республік

РМ УРСР – Рада Міністрів Української Радянської Соціалістичної Республіки

РНК – Рада народних комісарів

РПЦ – Російська православна церква (з 1944 р. – Руська православна церква)

РС РПЦ – Рада у справах Руської православної церкви

РС РК – Рада у справах релігійних культів

сільрада – сільська рада

СЄЦ – Соборно-єпископська церква

УАПЦ – Українська автокефальна православна церква

УПАСЦ – Українська православна автокефальна синодальна церква

УПЦ – Українська православна церква

УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

ЦДАВОУ – Центральний держархів вищих органів влади України (м. Київ)

ЦДАГОУ – Центральний держархів громадських об'єднань та україніки (м. Київ)

ЦК – Центральний комітет

ВСТУП

Актуальність і постановка проблеми. Проблема врегулювання міжконфесійних відносин, як ключових гілок українського православ'я, так і в цілому світового християнства, пошуку нових концептуальних підходів щодо втілення оптимальної моделі церковної єдності потребує актуалізації історичного досвіду християнського діалогу в Україні, переосмислення суспільної ролі церковних інституцій і шляхів здійснення ними своєї місії на сучасному етапі історії. Особливо дискусійною є тема канонічного статусу Православної Церкви України, що перебуває в політичному вимірі та має виняткове значення для національної безпеки.

Традиційно, з часів Володимирового хрещення, релігія та церква відігравали у суспільно-політичному житті одну з ключових ролей і використовувались політикумом для реалізації власних інтересів. Понад століття боротьба за незалежнення українського православ'я залишається на порядку денному програм більшості вітчизняних православних конфесій, громадських організацій і політичних партій. У той же час, неможливо у сучасному суспільно-релігійному житті ігнорувати той факт, що багато актуальних питань морально-етичного, богослужбового та дисциплінарно-канонічного характеру, шляхів осучаснення методів служіння духовенства, які були підставами й актуалізувалися під час руху за оновлення православної церкви, не знайшли своєї сучасної практичної реалізації. На нашу думку, такий стан речей не дозволяє забезпечити ефективного організаційного розвитку української церкви, навіть за умови остаточного врегулювання питання її канонічного статусу серед решти патріархій.

Актуалізація історичного досвіду спроб впровадження церковної реформації на Донеччині та Луганщині – складному, національно та

культурно неоднорідному регіоні українсько-російського прикордоння – набуває виняткового значення у контексті формування ефективної стратегії розвитку місцевих православних єпархій на тлі ризиків маргіналізації внутрішньоцерковного життя, політизації релігійної свідомості та втрати морального авторитету як православного духовенства, так і багатовікових основ віровчення.

Попри суттєві досягнення українських політиків на ниві унормування канонічного статусу Православної Церкви України (ПЦУ) й отримання Томосу про визнання її автокефалії від Константинопольської Патріархії, інституційна криза українського православ'я не є остаточно подоланою, а загальна релігійна ситуація в державі до цього часу характеризується складністю міжконфесійного діалогу. Особливо гостро ця проблема відчувається на території Донецької та Луганської областей, де процес церковного возз'єднання здійснюється вкрай повільно, а парафіяльне життя позначене надмірною консервативністю.

Також варто зазначити, що на тлі військового протистояння, а також окупації обласних єпархіальних центрів Донецька та Луганська, адміністративні центри місцевих єпархій ПЦУ розміщалися у Маріуполі, Сєвєродонецьку та Слов'янську. У 2022 р. Управління Донецької та Маріупольської єпархії ПЦУ знаходиться у Дніпрі, а Луганської тимчасово не працює (правлячий архієрей перебуває у Києві). Звідси очевидно, що актуальність вивчення історичного досвіду організаційного становлення реформаційних православних конфесій на території Донеччини та Луганщини, обставин і персоналій цього процесу набуває виняткового значення у контексті визначення нових концептуальних підходів щодо розвитку єпархій ПЦУ у складному мультикультурному регіоні українсько-російського прикордоння.

Вважаємо, що дослідження історичних обставин діяльності відособлених реформаційних православних конфесій на Донеччині та Луганщині у міжвоєнний період, пошук і введення до наукового обігу

нових історичних джерел з цієї тематики дозволить розширити уявлення про формування сучасного релігійного світогляду населення Донецької та Луганської областей і запропонувати нові концептуальні підходи щодо подолання церковного розділення православ'я у прикордонному регіоні.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційну роботу виконано відповідно в межах науково-дослідних тем Запорізького національного університету «Суспільно-церковні трансформації в Україні ХІХ-ХХІ ст.» (номер державної реєстрації – 0114U002661) та «Пропаганда та суспільна свідомість на Півдні і Сході України (1930-ті – поч. ХХІ ст.)» (номер державної реєстрації – 01191U000225).

Об'єктом дослідження є православна церква в радянській Україні міжвоєнної доби та реформаційні тенденції в її середовищі, антирелігійна політика радянської влади.

Предметом дослідження є чинники й обставини руху щодо інституалізації відособлених реформаційних православних конфесій, організаційна та громадська діяльність церковних ієрархів в означеному контексті, інституалізація руху за оновлення православної церкви, форми та масштаби антирелігійної політики радянської системи на теренах Донеччини та Луганщини у 1917-1939 рр.

Метою дослідження є комплексне висвітлення особливостей реформаційного руху у православній церкві на Донеччині та Луганщині в інституційному розрізі у 1921-1939 рр. у контексті радянської моделі державно-церковних відносин.

Для досягнення зазначеної мети передбачено вирішити наступні завдання:

- проаналізувати історіографію та джерельну базу дослідження;
- з'ясувати передумови виникнення та сутність руху за оновлення православної церкви на території Російської імперії, вплив національно-демократичної революції 1917-1921 рр. на розвиток православної церкви у

регіональному розрізі;

- простежити ключові етапи становлення й особливості інституційного розвитку реформаційних православних конфесій на теренах Донеччини та Луганщини – Української синодальної церкви, Української соборно-єпископської церкви та Української автокефальної православної церкви;

- встановити джерела формування обновленського духовенства, його професійного та громадського впливу і взаємодії з владними структурами та місцевими громадами, визначити особистісно-психологічні риси, роль і значення діяльності провідних церковних ієрархів досліджуваного періоду;

- простежити основні тенденції взаємовідносин відособлених конфесій, позабогослужбової діяльності та перспектив подолання церковного розділення;

- розглянути наслідки антирелігійної політики та репресій духовенства й мирян православних конфесій на Донеччині та Луганщині.

Хронологічні межі роботи охоплюють період 1921-1939 рр. *Нижня межа* обумовлена часом інституалізації Української автокефальної православної церкви на Першому Всеукраїнському церковному Соборі УАПЦ 14-30 жовтня 1921 р., як фактичного початку реформації православ'я в Україні. *Верхня межа* обґрунтована згортанням реформаційних тенденцій та інституційної руйнації новопосталих конфесій. Інколи автор свідомо розширює нижню межу для того, щоб розкрити передумови формування реформаційних конфесій українського православ'я.

Територіальні межі дослідження охоплюють територію сучасних Донецької та Луганської областей. У 1920 по 1925 рр. – це територія 8 повітів Донецької губернії УСРР (Бахмутський, Гришинський, Дебальцевський, Луганський, Маріупольський, Слов'янський, Старобільський та Юзівський); з 1925 по 1932 рр. – 5 відповідних адміністративно самостійних округ УСРР (Артемівська, Луганська,

Маріупольська, Сталінська та Старобільська), з 17 липня 1932 р. возз'єднаних у складі Донецької області, з 3 червня 1938 р. – розділеної на окремі Сталінську та Ворошиловградську області. Окремі сюжети охоплюють Шахтинську та Таганрозьку округи Донецької губернії до моменту їх виокремлення зі складу УСРР (1924 р.).

Наукова новизна одержаних результатів полягає у неупередженій спробі комплексного з'ясування передумов, обставин і наслідків процесу інституалізації відособлених реформаційних конфесій у рамках руху за оновлення православ'я на території колишньої Російської імперії відповідно до нових суспільно-політичних обставин, які сформувались у роки революційних процесів і набули інтенсивного розвитку у період 1920-1930-х рр. на прикладі конкретного специфічного урбанізованого промислового регіону українсько-російського прикордоння (Донеччини та Луганщини).

Уперше:

– запропоновано новий концептуальний підхід до вивчення обставин інституалізації реформаційних православних конфесій на території України не тільки у національно-культурному аспекті, але й як різних за ступенем радикальності впровадження церковних реформ частин єдиного обновленського руху дореволюційної доби;

– висвітлено процес інституційної трансформації православ'я у зазначеному регіоні;

– здійснено дослідження виникнення та розвитку Української автокефальної православної церкви на Донбасі.

Уточнено:

– історико-краєзнавчий аспект інституційного становлення та розвитку єпархіальної мережі реформаційних православних конфесій на теренах Донеччини та Луганщини;

– хронологічні рамки діяльності єпархій православних конфесій і перебування конкретних ієрархів на кафедрах;

– особливостей взаємовідносин і позабогослужбової діяльності духовенства реформаційних православних конфесій, а також їх вплив на формування східноукраїнських епархій Українського екзархату політично оновленої Московської патріархії;

– маловідомі обставини біографій і служіння кліриків місцевих епархій основних реформаційних конфесій на Донеччині та Луганщині;

– окремі статистичні дані щодо кількісного складу та характеру діяльності парафій, закриття православних церков, репресій щодо православного духовенства та віруючих.

Поглиблено:

– розуміння регіональних особливостей реформаційних рухів у середовищі українського православ'я;

– знання про розмах репресивного апарату щодо духовенства, його форми та результати;

– розуміння місця та ролі особистості в житті українського православ'я.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що сформульовані у дисертації положення роботи можуть бути використані при підготовці спецкурсів з історії України, краєзнавства, релігієзнавства, історії православ'я в Україні, підготовці навчально-методичних і навчальних посібників з означених дисциплін і курсів, а також у подальших наукових дослідженнях з історії України 1920-1930-х рр.

Теоретичні висновки дисертації також можуть бути враховані церковними ієрархами у контексті формування стратегії розвитку інституцій православних конфесій і керівниками профільних управлінь або департаментів у складі обласних адміністрацій для формування толерантних державно-церковних відносин.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійно виконаним і завершеним науковим дослідженням. Усі наукові результати та положення, що виносяться на захист і становлять наукову новизну

роботи, одержані здобувачем особисто.

Апробація результатів дослідження. Результати дисертаційної роботи були апробовані на п'яти наукових конференціях: Восьмій Міжнародній науковій конференції «Православ'я в Україні» (м. Київ, 22 листопада 2018 р.), Десятій Міжнародній науковій конференції «Православ'я в Україні» (м. Київ, 20 листопада 2020 р.), Четвертій Всеукраїнській конференції здобувачів вищої освіти та молодих вчених «Світ і Україна у дзеркалі історії» (м. Сєверодонецьк, 27 листопада 2020 р.), а також Третій Міжнародній конференції студентів та молодих вчених «Травневі студії 2021: історія, міжнародні відносини, філософія» (м. Вінниця, 23 квітня 2021 р.).

Публікації. Теоретичні узагальнення та результати дослідження знайшли своє відображення у 22 працях, у т.ч. 3 – у виданнях, що входять на наукометричних баз Scopus і Web of Science, 8 – у виданнях включених до Переліку наукових фахових видань України, 2 – у зарубіжних виданнях, які індексуються міжнародними наукометричними базами, 9 – у виданнях, що додатково відображають результати дослідження.

Структура дисертаційної роботи зумовлена поставленою метою та завданнями дослідження. Вона складається зі вступу, чотирьох розділів, поділених на підрозділи, висновків, списку використаних джерел і літератури (351 найменування), додатків. Загальний обсяг дисертації становить 255 сторінок, основна частина – 216 сторінок.

РОЗДІЛ 1

СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ТЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки теми

Вивчення історії православної церкви в Україні належить до перспективних і пріоритетних тем наукових досліджень як світських і церковних істориків, так і місцевих краєзнавців-регіоналістів. Протягом останніх 30 років з'явилися ґрунтовні праці у сфері аналітики особливостей загального становища православної церкви у радянській Україні, зокрема доби антирелігійних гонінь і репресій священнослужителів. Утім, ще недостатньо приділяється уваги подіям довкола регіонального виміру інституційного розвитку православних конфесій в Україні міжвоєнного періоду, передумов і наслідків вказаного процесу.

Усю наявну літературу з окресленої проблематики можна поділити за проблемно-хронологічним підходом на наступні групи: 1) радянська історіографія історії православних конфесій ХХ ст.; 2) українська історіографія періоду незалежності; 3) зарубіжна історіографія.

Радянська історіографія. Перші роботи, що були присвячені конфесійному розколу Російської православної церкви у радянських республіках, з'явилися вже по гарячих слідах. Мова йде про державних діячів, агітаторів-антирелігійників, чекістів, які були покликані загострити існуючі конфесійні протиріччя, дати антирелігійні поради своїм однопартійцям і колегам на місцях, розкрити більшовицьке бачення на проблему інституційного поділу РПЦ. Серед найбільш цікавих (і наближених територіально) необхідно виділити праці І. Сухоплюєва,

В. Уласевич, Я. Окунєва, А. Воробйова, Мізерицького, Ю. Самойловича [5.196; 5.243; 5.251; 5.269-270; 5.275-278; 5.298]. Усі зазначені автори ставили своїм завданням розкрити загальні тенденції розколу, що відбувався у православному середовищі. Вони цінні свіжим поглядом на події, дають загальне уявлення не лише про події, що відбувалися у православ'ї, а й розкривають більшовицький погляд на поточні події. У свою чергу, Ю. Самойлович пішов далі – він прослідкував історичний шлях УАПЦ, висловив своє бачення на причини виникнення автокефального розколу та внутрішньоцерковні рушійні сили, які оформили національно-орієнтовану церкву.

Не залишилися осторонь і безпосередні учасники тих подій, яким більшовики дозвано давали можливість публікувати свої «агітки», які б пояснювали позицію реформаційно налаштованого духовенства. Серед таких видань можна згадати праці О. Введенського, В. Липківського, Б. Тітлінова, В. Чехівського [3.119; 4.144; 5.191-193; 5.287-289]. Кожен з авторів обґрунтовував власну належність до тієї чи іншої конфесії, розкриваючи події, що відбувалися у православ'ї на постімперському просторі.

На жаль, усі зазначені роботи у подачі фактичного матеріалу оминають територію досліджуваного нами регіону й, отже, не можуть слугувати фактологічною основою дисертаційного дослідження. Натомість, з іншого боку, вони подають загальну канву розвитку подій у православ'ї у часи найвищого підйому, як з точки зору партійно-більшовицьких функціонерів, так і зі сторони окремих представників новоутворених православних конфесій.

У післявоєнний період спостерігаємо три ключові напрямки у підході до висвітлення й опрацювання означеної тематики: антирелігійно-пропагандистський, науково-історичний і конфесійний.

Антирелігійно-пропагандистський напрям представляли П. Курочкін, М. Корзун, М. Гордієнко, М. Красніков, К. Дмитрук, І. Ільницький та

інші [5.183; 5.198-200; 5.201-203; 5.222; 5.232; 5.233; 5.236-237]. Сутність їхніх робіт зводилася до того, щоб довести усі соціальні, духовні та моральні хиби духовенства будь-якої конфесії, їх «антинародну сутність», підступність, продажність і служіння «ворогам радянської держави». УАПЦ додатково отримувала ярлики «буржуазних націоналістів», прислужників фашизму й «американського імперіалізму». Разом з тим, ці роботи надають загальне уявлення про життя православних конфесій як у міжвоєнний період, так і в часи Другої світової війни. Також до здобутків атеїстично-філософської школи історії православ'я (П. Курочкін, М. Гордієнко) треба віднести розробку ними проблеми модернізації російського православ'я під впливом політичних і соціально-економічних змін у навколишньому суспільстві, що, на нашу думку, не втрачає своєї актуальності і сьогодні.

Науково-історичний напрямок представлений низкою ґрунтовних робіт, які поставили своєю метою вивчення витоків та історичного розвитку обновленського руху – О. Шишкін, О. Останіна, А. Козаржевський та ін. [5.230; 6.323; 5.310]. Якщо О. Останіна обмежилася вивченням передумов обновленського руху, які виникли у середовищі православного духовенства на початку ХХ ст., то О. Шишкін ґрунтовно, вперше в радянській історіографії, розкрив загальну генезу обновленської церкви в СРСР (на жаль, оминувши події, що відбувалися в радянській Україні). Загальний аналіз цієї праці зробили численні українські дослідники у своїх дисертаціях (О. Ігнатуша, О. Тригуб, А. Киридон та інші), а детальний розбір зробив миколаївський дослідник В. Вербицький [5.194], який, зокрема, зазначив: «Роботи О. Шишкіна стали видатною подією у радянській історіографії. Незважаючи на певні штампи й ідеологічну заангажованість, автору вперше у радянській історіографії вдалося створити цікаве, оригінальне дослідження, яке несе у собі значний фактологічний матеріал, має певну інформативну цінність і при вмілому використанні наукового інструментарію може (і повинно) бути

використане у сучасній історичній науці» [5.194, с. 234]. І тут з ним важко не погодитися.

Внутрішнє бачення розколу російського православ'я нам подає конфесійний напрям радянської історіографії. Особливими рисами його є те, що праці не рясніють пропагандистськими штампами антирелігійного характеру. Вважаємо, що першою спробою конфесійно-наукової систематизації історії відособлених конфесій на теренах СРСР, й України зокрема, належить авторам магістерських дисертацій, згодом – монографіям російських митрополитів-істориків Феодосія (Процюка) [5.302] та Іоанна (Сничева) [5.212-213]. Вказані праці вперше здійснили спробу окреслити історичні передумови виникнення, основні етапи організаційного становлення та занепаду православних конфесій на просторі СРСР, надто ж надати богословське обґрунтування виникнення та катастрофічному поглибленню основних тогочасних внутрішньоцерковних суперечностей. Разом з тим, для зазначених робіт характерна неточність викладу фактологічного матеріалу, упередженість, що проявляється у суб'єктивній канонічній оцінці історичних передумов виникнення та характеру діяльності кожної конфесії до якої не належить автор, і застарілість окремих відомостей.

Українська історіографія періоду незалежності. Сучасна українська історіографія історія православ'я ХХ ст. представлена цілою плеядою дослідників різного рівня: від дисертаційних досліджень кандидатського рівня (Т. Бобко (Савчук), О. Галамай, О. Балягузова, О. Татарченко, В. Оліцький, О. Чучалін і т.д.) до представників і фундаторів окремих наукових шкіл (В. Пашенко, О. Ігнатуша, Л. Бабенко, О. Тригуб, М. Михайлуца, А. Зінченко, А. Киридон, І. Преловська й ін.).

З демократизацією історичної науки на початку 1990-х років, інтерес істориків привабила, насамперед, історія Української автокефальної православної церкви, що була тісно пов'язана з українським національним рухом як часів національно-визвольних змагань 1917-1921 рр., так і

модернізаційного періоду 1920-х років. Серед «піонерів» цього дослідницького напрямку був відомий запорізький дослідник О. Ігнатуша, який, залучивши широке коло невідомих раніше джерел, створив першу працю з історії УАПЦ в Україні [6.322]. Він різностороннє розглянув УАПЦ як самостійну конфесію та історико-національне явище: канонічну й організаційну самобутність, кількісний склад і соціальний склад віруючих, місце серед інших православних конфесій в Україні, вплив на неї державної антицерковної політики тощо.

До цієї ж групи можна віднести монографію А. Зінченка [5.209], яка заклала підвалини академічного вивчення регіонального зрізу боротьби за автокефалію православної церкви міжвоєнної доби. У той же час, попри свою фактологічну змістовність, монографія має у собі певну радикальну тенденційність і відсутність канонічної оцінки подій на фоні вираженої національно-орієнтованої позиції автора.

Початок 1990-х років відзначився появою «піонерських» робіт В. Паценка, який започаткував полтавську школу вивчення державно-церковних відносин ХХ ст. (її представниками є відомі дослідники нашої проблематики – А. Киридон, Л. Бабенко, Ю. Волошин та ін.). Його роботи [5.256-258] відзначені новаторськими підходами та залученням розсекречених документів, що не були у науковому обігу. Разом з тим, як вдало зазначає у своїй історіографічній статті О. Тригуб [5.292], панування документів державної безпеки та більшовицької партії у роботах В. Паценка, створило у реконструкції історика хибне уявлення про ключову роль ВЧК та ОДПУ у конфесійному розколі православ'я в Україні. Його думку підтримує й О. Ігнатуша, зазначаючи, що «поза увагою [історика] лишилось чимало церковних документів, що визначило неоднозначне сприйняття окремих положень» [5.221, с. 177] щодо державно-церковних відносин. І хоча у 2004 р. матеріали В. Паценка були значно доповнені теоретичними та фактологічними напрацюваннями А. Киридон у спільній монографії [5.255], але основні акценти щодо

висвітлення розколу не змінилися.

Державно-церковний аспект історії православ'я в Україні продовжив В. Силантьєв [6.324], який також спробував розібратися у моделі відносин більшовицької держави та православних конфесій міжвоєнної доби. У ключових тезах позиція В. Силантьєва не відрізняється від запропонованої В. Пащенком, натомість щодо обновленського руху (і загалом церковного реформаторства) його погляд дещо ширший. Він не стверджує про виняткову роль чекістів у виникненні розколу, а підтримує думку про те, що реформаційні тенденції, включаючи і прагнення створення національно-орієнтованої церкви, з'явилися у російсько-українському православ'ї ще на початку ХХ ст.

Повертаючись до історіографії УАПЦ, зазначимо, що у подальшому тематика історичних передумов та обставин формування УАПЦ, зокрема у контексті діяльності ВПЦР і результатів роботи Всеукраїнського церковного Собору 1917-1918 рр., серед сучасних дослідників почала розроблятися ширше й ґрунтовніше. Дану проблематику вивчали А. Зінченко [5.210], І. Преловська [5.264], А. Стародуб [5.273], В. Ульяновський [5.299-300], Т. Євсєєва [5.206] й інші. Для більшості вказаних робіт характерний підхід до першочергового аналізу подій церковної революції на прикладі, насамперед, Київської єпархії та, відповідно, організаційного становлення УАПЦ, що звужує предмет дослідницького поля. Аналізу революційних ухвал єпархіальних з'їздів в Україні навесні 1917 р. присвячена робота хмельницького історика О. Опрі [5.252].

Разом з тим, перші десятиліття ХХІ ст. відзначилося появою низки ґрунтовних робіт з історії міжвоєнного православ'я як загальноукраїнського, так і регіонального характеру. Серед багатьох досліджень необхідно виділити роботи Г. Білан, С. Жилюка, О. Ігнатуші, О. Тригуба, Л. Бабенко, О. Галамай, О. Балягузової, О. Татарченка, О. Форостюка, О. Бойка, О. Чучаліна, та вже згадуваної А. Киридон.

Дослідження Г. Білан і С. Жилюка присвячені виникненню та розвитку Обновленської церкви в Україні. При цьому, це абсолютно різні роботи за подачею, джерельною базою та поглядом на проблему. Дисертація Г. Білан [6.317] написана у розрізі державно-церковних відносин, оскільки в основу були покладені документи партійно-державного походження. Авторка показала генезу обновленства від часів Першої російської революції 1905-1907 рр. і до його згасання в кінці 1930-х років. Нею були залучені значні пласти нововідкритих джерел Галузевого держархіву Служби безпеки України, показано організаційний розвиток Української синодальної церкви другої половини 1920-х років, реконструйовано біографії репресованого духовенства.

Фундаментальна монографія С. Жилюка [5.208], яка лягла в основу його дисертаційної розвідки, присвячена неупередженому з'ясуванню обставин виникнення й організаційного розвитку обновленського руху в Україні, представленого Українською православною автокефальною синодальною церквою. На відміну від Г. Білан, автор вперше в Україні залучив широкий обсяг власних архівних матеріалів обновленської церковної періодики в Україні та здійснив досить вдалу спробу розвінчання поширеного міфу про виняткову роль радянських спецслужб у виникненні відокремленого обновленського руху в Україні. На основі зазначених матеріалів автор детально показав інституційний розвиток Обновленської церкви в Україні 1920-х років, що значно доповнило напрацювання його попередників.

Напрацювання О. Ігнатуші й О. Тригуба присвячені питанню розколу православ'я. Так, О. Ігнатуша у своїх працях [2.85; 5.215-220; 6.321-322] показав глибинні коріння реформаційних тенденцій в українському православ'ї, виводячи їх з першої третини ХІХ ст. Натомість, на думку автора, ключовим поштовхом до розколу стала Українська революція 1917 р. Загалом, концептуальною основою роботи дослідника стала ідея модернізації української нації, під впливом формування якої виникли

тенденції до створення української національної церкви. Подаючи загальний фон державно-церковних відносин і релігійного життя 1917-1939 рр. автор торкається багатьох малодосліджених питань чи навіть «білих плям» в історії православ'я в радянській Україні: розвитку сформованих на теренах УСРР православних конфесій, їх взаємовідносин з більшовицькою владою, атеїстичної пропаганди та її сприйняття духовенством, місця різних соціальних верств у релігійному житті та ставлення до релігії тощо. Роботу відрізняє залучення широкого спектру джерел як за походженням, так і географічним розмаїттям. Натомість, намагаючись охопити значне коло питань, які впливали на формування конфесійної картини українського православ'я міжвоєнної доби, автор багато питань лише окреслив, залишивши їх розв'язання на потім. Відповідно, побіжно висвітлені і регіональні особливості православного життя.

Дещо з іншої сторони підійшов до розкриття проблеми розколу РПЦ миколаївський дослідник О. Тригуб. У низці своїх робіт [5.290-297], які лягли в основу його докторської дисертації [6.327], вчений прослідкував процес розколу та міжконфесійні відносини у православному середовищі і, насамперед, у Російській православній церкві та її відгалуженнях. Головну увагу було зосереджено на історії обновленства, Істинно-православній церкві та Соборно-єпископській церкві, простежено роль у розколі різних державних структур – Антирелігійних комісій при партійних органах, органів НК-ДПУ-НКВС тощо. Роботи автора відрізняє розмаїття джерельної бази та регіональна деталізація певних сюжетів історії РПЦ в УСРР/УРСР.

Окремо треба зупинитися на ґрунтовній праці Л. Бабенко [5.184], яка присвячена місцю та ролі спецслужб в історії релігій в Україні. На сьогодні це єдине дослідження, де настільки глибоко та всебічно розкрита зазначена проблема. Особливий інтерес для нашої дисертаційної роботи представляє розділ 3, в якому показано «чекістський» сегмент технології

боротьби з церковними інституціями. Заслугою автора є детальне розкриття механізму роботи спецслужб серед духовенства та мирян, спрямованої на розкол православної церкви. Влада бажала використати владолюбство частини єпископату, прагнула посилити протиріччя між церковними діячами, організувати інтриги між єпископатом і кліром, використовувати для поглиблення розколу «батіг і пряник»: підкуп, залякування, підштовхування священників до зречення сану тощо [5.184, с. 204-237].

Активізувалися і регіональні дослідження розвитку православ'я, міжконфесійних відносин, державно-церковних відносин тощо. До цього сегменту праць відносимо дисертації О. Галамай (Поділля) [6.319], О. Балягузової [6.316] та О. Татарченка (Південна Україна) [6.326], О. Бойка (Катеринославщина) [6.318], О. Чучаліна (Київщина) [6.331], О. Форостюка [6.330] та А. Фесенка (Донеччина) [6.329]. В усіх роботах автори, використовуючи теоретико-методологічні напрацювання своїх попередників, намагалися прослідкувати ті чи інші аспекти історії православної церкви на регіональному рівні.

Більш детально хотілося б зупинитися на дисертаційних роботах, які безпосередньо стосуються досліджуваного нами регіону. Першою фундаментальною спробою дослідження історії виникнення, діяльності та ліквідації організованих православних конфесій безпосередньо на теренах Донецько-Луганського краю в контексті регулювання державно-церковних відносин є кандидатська дисертація луганчанина О. Форостюка, яка згодом була розширена до обсягів монографії [5.306]. Автор вперше увів до обігу широкий пласт матеріалів щодо ключових подій, постатей архієреїв і священнослужителів, що відіграли ключову роль у релігійній історії краю, розглянувши регіональні події на тлі загального контексту державної антирелігійної політики в УСРР. Поглиблення власне релігієзнавчого контексту цієї теми представлено у подальших монографіях О. Форостюка [5.305; 5.307]. Утім, попри наявний широкий фактологічний

матеріал, систематизований на основі малодоступних на сьогодні обласних архівів Донецької та Луганської областей та унікальних нарративних свідчень учасників релігійних рухів на теренах регіону, роботи О. Форостюка мають неточності, усунення яких потребує введення до наукового обігу додаткових нових джерел, насамперед, церковної періодики.

У розрізі державно-церковних відносин створене і дисертаційне дослідження А. Фесенка [6.329], яке на регіональному рівні розкриває основні аспекти більшовицької політики щодо православ'я: підтримка розколу, репресії щодо духовенства, націоналізація культових споруд і конфіскація церковних цінностей, створення та діяльність радянських органів антирелігійної пропаганди тощо. Особливий інтерес викликає реконструкція поширення та занепаду обновленського руху на Донеччині (підрозділ 2.2), який створено на широкому колі джерел партійного й адміністративного походження. На жаль, автором було проігноровано періодику Обновленської церкви, що привело до створення однобокого (державницько-радянського) погляду на це конфесійне утворення. У результаті аспект впливу державної влади на церковний розкол представлений у всій повноті, а критичний екзистенційний аналіз передумов виникнення руху за оновлення православ'я в контексті трансформації парафіяльного життя – відсутній. Рясніє робота і численними фактологічними помилками й упущеннями. До того ж більша частина матеріалу розкриває загальне тло розвитку розколу, аніж його регіональні особливості.

Державно-церковний підхід ліг в основу праці луганських істориків І. Довжука та С. Підченко [5.204]. Дослідники зробили спробу на загальному тлі історії РПЦ та її взаємовідносин з більшовицькою державою показати розвиток православ'я на Донбасі. Основна увага звернена на зміну місця та ролі православної церкви у житті суспільства, використання державою економічного потенціалу церковних інституцій

під час голоду 1921-23 рр., атеїстичній пропаганді та закритті церков наприкінці 1920-х років тощо. Загалом дослідники приходять висновку, що «незважаючи на соціальні, політичні та державні перетворення, місце Російської православної церкви у Донеччині та Луганщині залишалось значним у соціально-культурному просторі, навіть за таких умов існування. Церква у 1920-х роках залишалась єдиною установою, яка мала свою ідеологію та була виразником специфічних духовних цінностей, незважаючи на спроби держави її знищити» [5.204, с. 134]. На жаль, робота досить спрощена, питання розколу та інституційних взаємин згадуються побіжно, а окремі ключові питання (діяльність ієрархів, репресії, внутрішнє життя церкви) взагалі проігноровано.

На початку 2000-х рр. проблематика інституційного перетворення українського православ'я на території південно-східних областей знаходила місце у наукових розвідках істориків-регіоналістів Харківщини та Дніпропетровщини. Так, питання організаційного розвитку УАПЦ на теренах Слобожанщини та Донбасу 1926-1930 років почасти розглядалось харківськими дослідниками В. Майстренком та О. Корнєвим [5.240]. До цієї ж категорії можна віднести сучасні дослідження В. Нікольського [5.246-5.249] та В. Підгайка [5.260], які, втім, попри використання наукової методології та широкого фактажу, також позначені упередженістю щодо опозиційних реформаційних конфесій.

Питання розвитку православ'я на території регіону розглядається і в рамках краєзнавчих монографій О. Копила [5.231], С. Татарінова [5.280-284]. Так само вузькорегіональний вимір, але у широкому хронологічному діапазоні, має монографія О. Форостюка [5.307], де зібрані матеріали про сотні храмів Луганщини, що дає змогу простежити їх долю, у тому числі процеси часів більшовицького гоніння та відновлення діяльності релігійних громад у пізніший час.

Зрештою, з огляду на широкий географічний контекст і відповідний обсяг дослідницьких завдань авторів, залишається актуальною проблема

з'ясування обставин сприйняття подій церковного розділення від культурно-релігійних центрів до провінції на прикладі конкретних регіонів.

Окрему групу робіт, присвячених питанням інституційного розвитку українського православ'я на Донеччині та Луганщині становлять монографії сучасних представників духовенства Московського патріархату в Україні. Яскравим прикладом цього може слугувати категорична за своїм характером книга священника Р. Яреми [5.315]. До цієї категорії належать численні нариси історії окремих епархій Московської патріархії на Донеччині та Луганщині: «Короткий історичний нарис Лугансько-Старобельської епархії» [5.214], «Луганська епархія. Інформаційно-довідкове видання» [5.274] та «Северодонецька епархія – 10 років» [5.270а]. Принциповим недоліком подібних розвідок є категорична заангажованість авторів і суб'єктивна упередженість у викладі складного та суперечливого матеріалу, свідоме домислення та, подекуди, перекручування фактів, а надто ж тривіальна неспроможність оцінити дійсні об'єктивні історичні передумови конфесійного поділу православної церкви в Україні як у період 1920-1930 рр., так і в наш час.

Цікавим винятком є монографія харківського протоієрея М. Матвеєнка «Історія Харківської епархії (1850-1988)» [5.242], що на основі першоджерел розкриває історичні обставини формування Вищого церковного управління Синодальної церкви в Україні, прослідковує генезу УАПЦ і СЄЦ на Слобожанщині. Подано оригінальні відомості про служіння ієрархів Соборно-єпископської церкви на території Харківщини, Донеччини та Луганщини: архієпископів Іоаннікія (Соколовського), Павла (Погорілка) та митрополита Феофіла (Булдовського) як у міжвоєнний період, так і опис розвитку епархіального управління митрополита Феофіла періоду німецької окупації.

Зарубіжна історіографія. Певну увагу історії православ'я на теренах радянської України приділяли й зарубіжні вчені. Серед історіографії

української діаспори місце посідають роботи Б. Боцюрківа «Українізаційні рухи у Російській православній церкві та Українська автокефальна православна церква» [5.180] та Ф. Гейєра «Православна церква в Україні, 1917-1945 рр.» [5.181].

До перших спроб наукового дослідження загальної картини інституалізації православних конфесій належать монографії безпосередніх учасників подій українського як суспільно-політичного, так і церковно-релігійного відродження, професорів діаспори І. Власовського [5.195] та Н. Полонської-Василенко [5.261].

Цінні обставини нелегального релігійного життя краю в 1920-1930 рр., окреслені у загальному контексті політики радянського терору на теренах Донеччини та Луганщини, містяться у монографії американського дослідника, що неодноразово особисто відвідував регіон – Г. Куромії «Свобода і терор у Донбасі: українсько-російське прикордоння, 1880-1990-ті роки» [5.235].

Висвітленню історичних обставин і персоналій довкола питання спадковості вищої церковної влади, подальшого організаційного оформлення та діяльності розрізнених православних конфесій, опозиційних до керівництва Московської патріархії, присвячені роботи безпосередніх учасників церковного дисидентства в СРСР Л. Регельсона [5.267], А. Левітіна-Краснова та В. Шаврова [5.239], що містять пряме цитування унікальних документальних джерел, інформацію щодо єпископату різних конфесій, опис окремих персоналій і подій, що відбувались у тому числі в Україні.

Утім, попри те, що монографія Л. Регельсона вважається багатьма дослідниками дещо застарілою в безпосередньо історичному дискурсі, варто звернути увагу, що автор, фізик за фахом, який на сьогодні є священником опозиційної до Московської патріархії конфесії, надає цікавий історико-канонічний аналіз обставин передачі вищої церковної влади та вичерпні характеристики провідних тогочасних ієрархів і церковних

угруповань.

Одним з фактичних основоположників досліджень обновленського руху в РПЦ був канадський дослідник-советолог російського походження Д. Поспеловський, чії роботи, втім, попри свою змістовність, мають упереджений характер у контексті висвітлення українських церковних рухів [5.262].

Майже точним копіюванням монографії митрополита Феодосія (Процюка), про яку ми говорили вище, є книга московського протоієрея О. Федосєєва «Від Лубен до Харкова» [5.301], яка, хоч і містить демонстративний порівняльний аналіз діяльності митрополита Феофіла (Булдовського) та майбутнього очільника УПЦ Київського Патріархату митрополита Філарета (Денисенка), утім, по суті, є малоцінним декларативним запозиченням упередженого погляду комплізивного характеру на історичні обставини церковного розділення в Україні. Варто зазначити, що навіть багатьма російськими церковними істориками, зокрема протоієреєм О. Слюсаренком та О. Слесарєвим, роботи протоієрея О. Федосєєва характеризуються як такі, що мають ознаки відвертого плагіату [7.332].

Змістовними ідеологічними нарисами загальноцерковної історії в СРСР є роботи петербурзького професора М. Шкаровського [5.311-313] та московського протоієрея В. Ципіна [5.308-309], які здійснили глибокий вичерпний аналіз державно-церковних відносин у СРСР на підставі широкого пласту матеріалів, обґрунтували доцільність і до сьогодні суперечливого церковно-адміністративного курсу митрополита, згодом патріарха Сергія (Страгородського). М. Шкаровському належить також один з перших ґрунтовних нарисів історії обновленського руху в РПЦ [5.312], а також аналіз характеру державно-церковних відносин у СРСР часів Сталіна та Хрущова [5.313]. Позаяк протоієрей В. Ципін і професор М. Шкаровський є фактичними речникам церковно-історичної позиції сучасної Московської патріархії, їхні погляди не оминули

упередженості у ставленні до питання автокефалії православної церкви в Україні та характеристик опозиційних церковних конфесій в СРСР. На жаль, українська тематика в їх роботах прослідковується досить слабо.

Без перебільшення унікальними, як за своїм змістом, так і характером викладу матеріалу, є монографії російських священників – протоієрея В. Лавринова [5.238] і священника І. Соловйова [5.272а], якими було залучено й опрацьовано широкий обсяг матеріалів: від періодичних видань та архівів діаспори і до карних справ обновленських ієрархів. У результаті створено змістовні довідники та збірники матеріалів з історії церковних рухів.

Таким чином, аналіз стану розробки даної наукової проблеми свідчить, що наразі вченими проведена значна робота з накопичення матеріалу та наукових досліджень щодо аналізу окремих аспектів руху за модернізацію православної церкви в Україні на початку 1920-х – кінця 1930-х рр. Проте увесь накопичений історіографічний досвід показує, що значна частина праць носить фрагментарний характер щодо досліджуваного регіону із частковим заповненням фактологічних прогалин. Більшість праць, особливо радянського періоду й авторства представників окремих течій православ'я, мали ідеологічне чи конфесійне забарвлення.

Отже, піднята у пропонованій дисертаційній роботі проблематика до цього часу не стала предметом комплексного наукового дослідження, в тому числі й у регіонально-краєзнавчому вимірі. Свого розгляду вимагають такі питання як: ключові етапи становлення й особливості інституційного розвитку єпархіальної мережі реформаційних православних конфесій у регіональному вимірі та краєзнавчому аспекті; формування обновленського духовенства у регіоні, його професійного та громадського впливу та взаємодії з владними структурами і місцевими громадами; особистісно-психологічні риси, роль і значення діяльності провідних церковних ієрархів тощо.

1.2. Джерельна база дослідження

Для заповнення лакун досліджуваної теми, які присутні у наявній історіографії, необхідне залучення широкого комплексу джерел, які б дали можливість об'єктивно вирішити поставлені дисертантом задачі. Виявлена та залучена джерельна база дослідження складається з комплексу *опублікованих* і *неопублікованих* матеріалів. Перший складають опубліковані збірки, хрестоматії, мемуаристика та преса, а другий – матеріали 14 фондів із 4 архівосховищ України: Центрального держархіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України, м. Київ), Центрального держархіву громадських об'єднань та україніки (ЦДАГОУ, м. Київ), Галузевого держархіву Служби безпеки України (ГДА СБУ, м. Київ) та Держархіву Донецької області (ДАДО).

Важливе значення для реалізації запропонованого історичного дослідження має чітке окреслення й аналіз його джерельної бази, що за видовою класифікаційною системою можна поділити на наступні види:

- а) законодавчі та нормативні акти;
- б) діловодні матеріали світських і церковних установ;
- в) статистичні дані;
- г) документи репресивних органів;
- д) особові джерела (мемуаристика (спогади), епістолярні джерела, автобіографії тощо);
- е) періодика (світська та церковна);
- є) зображувальні джерела (фотодокументи).

Законодавчі та нормативні акти представлені світськими та церковними документами, що були покликані регулювати державно-церковні та суспільно-релігійні відносини як на загальнодержавному, так і регіональному рівнях. До світської групи документів цього виду відносимо законодавчі акти УСРР/УРСР, а також документи більшовицької партії, що мали нормотворчий характер. Церковні документи представлені

рішеннями та постановами всеросійських і всеукраїнських Соборів, ухвалами Синодів та єпархіальних управлінь різних православних конфесій. Значна частина документів цього комплексу, які були використані нами, є опублікованою у різних офіційних збірниках [2.80; 2.110], церковній пресі [4.120; 4.122-132; 4.136-137; 4.144-151; 4.153-154; 4.161-179], збірках документів [2.77-78; 2.81; 2.83; 2.85; 2.94; 2.106-107] чи окремих виданнях [2.86; 2.88; 5.225]. У цій видовій групі варто відзначити унікальну різнопланову збірку офіційних документів Московської патріархії, що була зібрана М. Губоніним [2.77] і містить безліч історичних свідчень подій церковного життя від моменту відновлення патріаршества Російської православної церкви на Всеросійському Соборі 1917-1918 рр. до часу легалізації патріархії у 1943 р., що представлена у монографії.

Окремі документи цього виду, що відносяться до рішень ВКП(б)-КП(б)У й радянського уряду (включаючи центральні таємні структури на зразок Антирелігійних комісій) і представляють собою нормативні акти підзаконного рівня, відклалися у фондах партійних і державних органів: «Центральний комітет Комуністичної партії України» (ф. 1, ЦДАГО України), «Народний комісаріат внутрішніх справ» (ф. 5, ЦДАВО України). Вони яскраво показують зрощення партійних і державних органів у реалізації релігійної політики.

До цієї видової групи відносимо і нормативні документи місцевих органів влади – рішення та розпорядження губернських, обласних, окружних, повітових, районних і сільських рад та їх виконкомів. Вони були обов'язковими до виконання на обмеженій території та підзаконні по відношенню до союзних і республіканських законодавчих актів, а також актових документів виконавчих органів влади. До цих документів відносяться рішення з реєстрації чи припинення діяльності релігійних громад, закриття храмів, імплементації законів і рішень вищих партійних і керівних органів влади у релігійній сфері тощо. До цієї групи включаємо і рішення Антирелігійних комісій різного рівня.

Переважна частина цієї документальної спадщини відклалася у фондах виконавчих органів влади: «Народний комісаріат внутрішніх справ» (ф. 5, ЦДАВО України) та його підрозділи на місцях: губернські, повітові, окружні тощо адміністративні відділи виконкомів, ліквідаційні комісії по відокремленню церкви від держави (ДАДО – ф. Р-2375 «Адміністративний відділ Донецького губернського виконкому», ф. Р-575 «Сталінський окружний адміністративний відділ Сталінського окружного виконкому», ф. Р-1169 «Артемівський окружний виконком»; ДАХО – ф. Р-845 «Харківський окружний виконком»). Протоколи Антирелігійних комісій, що діяли при губкомах та окружках КП(б)У зустрічаємо у документах «Центрального комітету Комуністичної партії України» (ф. 1, ЦДАГО України), «Донецького губернського комітету КП(б)У» (ф. П-1) та «Артемівського окружного комітету КП(б)У» (ф. П-8), що зберігаються у Держархіві Донецької області.

Діловодні матеріали світських і церковних установ – найчисельніша за своїми різновидами та наповненістю група документальних джерел з історії релігійних інституцій і державно-церковних відносин радянської доби. Діловодна документація утворює складну систему, одним із основних призначень якої є забезпечення управлінської діяльності як більшовицької влади, так і церковних інституцій.

До даного виду автор відносить: 1) нормативні документи (положення, статuti релігійних громад, накази, інструкції різного роду тощо); 2) протокольна документація (засідань державних адміністративних і партійних органів, де вирішувалися питання відносин з релігійними структурами; протоколи зібрань православних структур: громад, груп, єпархіальних управлінь, з'їздів духовенства тощо); 3) ділове листування (приписи, офіційні листи, доповідні записки й ін.), яке проводилося між різними інституціями як державно-партійного, так і церковного характеру (ЦК КП(б)У – губком/окружком, губком – губвиконком, губвиконком – губадмінвідділ, губком – повітком/окружком, губадмінвідділ – єпархіальне

управління, окрадмінвідділ – релігійна громада і т.д.); 4) інформаційні документи про релігійне життя та діяльність православного духовенства (зведення, повідомлення, довідки, доповідні записки й ін.); 5) облікові документи адміністративних органів (реєстраційні картки служителів культу, реєстри релігійних громад); 6) документи з особового складу (особові справи духовенства); 7) звітні документи (звіти адміністративних органів НКВС, доповіді, записки, інформаційні повідомлення, звіти секретарів губернських, окружних і повітових комітетів КП(б)У до вищих органів влади тощо). Звітна документація (за термінологією сучасних джерелознавців) є пограничною формою історичних джерел, оскільки не тільки розкриває події через призму укладача звіту, а й почасти подає статистичні зведення.

Зазначена видова група неопублікованого масиву джерел зберігається у всіх використаних фондів збірок як центральних, так і регіональних архівосховищ. При цьому треба зазначити, що у документах партійних органів усіх рівнів і радянських виконавчих органах влади зберігаються у розпорошеному вигляді і документи церковного походження (листування церковних інституцій з державними органами, статутні документи релігійних організацій, протоколи зібрань і з'їздів духовенства і мирян). При цьому персональні справи духовенства ми зустрічаємо тільки у фонді «Українська автокефальна православна церква» (ф. 3984, ЦДАВО України). Як доречно зазначив український дослідник О. Тригуб, аналізуючи цю групу джерел: «даний корпус документів дає уявлення про процеси, що відбувалися всередині церковної організації, міжконфесійні чвари та шляхи їх розв'язання, питання, які вирішувалися духовенством і віруючими на загальних зборах: місіонерська діяльність, взаємовідносини з іншими конфесіями, фінансовий стан тощо. Ці документи відіграють особливо важливу роль, бо не мають відбитку суб'єктивності крізь призму працівників адмінвідділів» [6.327, С. 78-79]. Зазначені документи на сьогодні інколи публікуються у дисертаційних роботах і монографіях як

додатки [6.321, с. 477-520; 5.295, с. 271-311; 5.296, с. 218-286].

Широкий обсяг матеріалів архівів Московської патріархії та Федеральної служби безпеки Російської Федерації, що стосується обставин архіпастирського служіння ієрархів православних конфесій в Україні й їх організаційного становлення було опубліковано на сторінках російської церковно-історичної періодики, зокрема «Вісника православного Свято-Тихонівського гуманітарного університету» та «Вісника церковної історії».

Важливу складову джерельної бази у вивченні релігійного життя радянської доби складають *статистичні матеріали*, які тісно переплітаються з документами інших видових груп джерел. Статистика представляла собою обов'язковий елемент звітів адміністративних відділів НКВС, що діяли при виконавчих комітетах усіх рівнів – від повіту/району до окружного/губком/області й у загальнореспубліканському вимірі. Окрім того, статистичні дані подавали і відділи МЕКОСО, які займалися реєстрацією статутів релігійних громад та об'єднань. Звітність адмінвідділів подавалася щоквартально, раз на півроку та узагальнюючий річний.

Зазначена статистика знайдена у фондах адміністративних відділів виконкомів і центрального апарату НКВС, матеріалах Секретаріату ВУЦВК. Відповідно, за ступенем узагальнення її можна поділити на первинну (знизу і до рівня губернії/області) та вторинну (Адміністративний відділ НКВС, Секретаріат ВУЦВК), а також матеріали одноразових і поточних обстежень (проводилися Антирелігійними комісіями, Спілками безвірників, органами держбезпеки). Останні можемо зустріти у фондах партійних органів КП(б)У, офіційних виданнях Спілки безвірників України (з 1929 р. – Спілки воєвничих безвірників України), документах ДПУ-НКВС-НКДБ (ф. 16 «Секретаріат ГПУ-КГБ УРСР», ф. 42 «Оперативно-статистична звітність КГБ УРСР» ГДА СБУ, м. Київ). Останні фондоутворювачі єдині, хто готував і звітувався перед партійними структурами про статистику щодо репресій серед духовенства та віруючих

у всі часи існування більшовицького режиму.

Опубліковані статистичні відомості знаходимо й у згаданих працях сучасних істориків: О. Ігнатуші, А. Киридон, В. Силантьєва, О. Тригуба, В. Нікольського й інших.

Загалом, статистика дає можливість зрозуміти географію поширення різних православних конфесій, їх вплив у соціальному, демографічному й урбанізаційному вимірах, з'ясувати кількість парафій, духовенства, активних мирян тощо. Звідси – встановлення популярності тих чи інших реформаційних течій українського православ'я (обновленська, автокефальна та соборно-єпископська церкви) та їх сприйняття віруючою людністю.

Особливе місце у дослідників радянського минулого займають *документи репресивних органів*. Сюди ми відносимо не лише кримінальні справи, а й інформаційні документи спецслужб: ВНК – ОДПУ – НКВС – НКДБ.

Діловодство цих державних органів безпеки (зведення та секретні повідомлення, різного роду довідки та інформаційно-аналітичні записки) є унікальним джерелом, в якому відображені релігійні настрої різних груп населення, процеси, що відбувалися всередині церковних інституцій, ставлення духовенства та мирян до певних політичних, економічних і культурних подій в УСРР/УРСР-СРСР. Особлива частина документів розкриває роль більшовицьких спецслужб у розколі РПЦ і розпалюванні міжконфесійної боротьби, створення агентури у релігійному середовищі та маніпулювання духовенством.

Зведення створювалися на трьох або чотирьох рівнях: по районах (повітах), на їх базі писалися зведення по областях (губерніях), а згодом по республіці й у централізованому порядку узагальнювалися у Москві. Подібні узагальнюючі інформаційні повідомлення про політико-економічний стан регіону чекістські аналітики здавали кожні два тижні (пізніше – щомісяця), а в особливо відповідальні моменти, коли

керівництво країни потребувало цього, навіть щодня [5.268, с. 48]. Подібного роду документи зустрічаємо у фондах більшовицької партії: «Центральний комітет Комуністичної партії України» (ф. 1, ЦДАГО України), «Донецький губком КП(б)У» (ф. П-1, ДАДО) та «Артемівський окружком КП(б)У» (ф. П-8, ДАДО), а також у ф. 16 «Секретаріат ГПУ-КГБ УРСР» і ф. 13 «Колекція друкованих видань КГБ УРСР» (ГДА СБУ).

Для дослідження історії православ'я через призму особистості активно використовуються кримінально-слідчі справи та матеріали судових процесів. За ними ми не лише з'ясуємо долі людей, а й на матеріалах доповідей і свідчень можемо реконструювати події, що відбувалися усередині як окремої громади/парафії, так і в конфесії загалом. Оскільки більшість подібних справ залишилася на тимчасово окупованих територіях, то дисертант скористався окремими справами, що зберігаються у фонді «Колекція позасудових справ реабілітованих» (ф. 263, ЦДАГО України) та «Справи реабілітованих осіб» (Ф. 6, ГДА СБУ), що безпосередньо стосуються досліджуваної теми.

Даний вид джерел активно публікується у різних збірниках і книгах спеціалізованої серії «Реабілітовані історією» [2.97-2.105]. Так, унікальні документи практично недоступного для українського дослідника Центрального архіву Федеральної служби безпеки Російської Федерації (ФСБ РФ), були опубліковані у збірці «Следственное дело Патриарха Тихона» [2.108], що містить ключові для розуміння процесів у середовищі РПЦ 1920-х років документи щодо діяльності Московської патріархії періоду ув'язнення патріарха Тихона та відособленої інституалізації обновленського руху.

Серія книг «Реабілітовані історією» допомогла авторові серед переліку осіб, що зазнали гонінь у 1930-х рр., виявити матеріали стосовно обновленських єпископів Андрія (Одинцова), Рафаїла (Прозоровського), намісника Луганського Троїцького монастиря Рафаїла (Рудя), настоятеля луганського Казанського собору протоієрея А. Гусєва, члена

Всеукраїнського Синоду протопресвітера П. Драгожинського й інших. Особливою складністю опрацювання вказаних збірок є брак інформації щодо конфесійної належності пересічного духовенства, позаяк джерелом відомостей слугували винятково матеріали карної справи, що часом оминали вказані питання. Так, наприклад, у біографічній статті Р. Терещенка щодо митрополита Андрія (Одинцова) «Викорінюючи служителів культу...» відсутня згадка про період керування ієрархом обновленським Донецьким єпархіальним управлінням [5.286]. Разом з тим, використання цього різновиду джерел потребує зваженого й обачливого відношення, позаяк брак об'єктивних наукових критеріїв і методології опрацювання подібних комплексів документів може спричинити перекручування історичних свідчень і до запламування пам'яті учасників тих жахливих і трагічних подій.

Для наповнення історичного минулого біографічними матеріалами та живими людьми з їх емоційним і ціннісним сприйняттям навколишніх процесів, дослідниками залучаються *особові джерела* (мемуаристика (спогади), епістолярні джерела, автобіографії тощо). До цього виду слід віднести спогади тогочасних церковних ієрархів і мирян, частина з яких лише нещодавно була опублікована: спогади митрополита УАПЦ Василя Липківського [3.118], автобіографія митрополита СЄЦ Феофіла (Булдовського) [2.112] та спогади правнучки архієпископа Луганського єпархіального управління СЄЦ Августина (Вербицького) – Л. Чернявської-Баланенко [3.114]. Особливий інтерес становить також життєпис митрополита Антонія (Храповицького), складений єпископом Никоном (Рклицьким) [5.250], що містить цікаві обставини служіння ієрарха на київській кафедрі та боротьби з автокефальним рухом в єпархії. Утім, більшість вказаних джерел вперше вводиться до наукового обігу в контексті досліджуваної теми.

Важливе місце займають спогади митрополита УАПЦ Василя Липківського «Відродження Української Церкви» [3.118], які, на нашу

думку, фактично склали суб'єктивний, упереджений погляд на обставини інституалізації українського православ'я не тільки для діаспорних дослідників, але й багатьох сучасних українських.

Погляд на обновленський рух зсередини формує у дослідника проблеми розколів РПЦ низка робіт мемуарного характеру колишнього обновленця А. Левітіна-Краснова [3.115-117] та його історико-публіцистичний твір (у співавторстві з В. Шавровим [5.239]), що на основі широкого кола опублікованих матеріалів і власних спогадів реконструює зародження та розвиток обновленського руху, різних обновленських груп («Жива Церква», «Союз церковного відродження» та «Союз громад давньоапостольської церкви»), роль ЧК-ДПУ у становленні обновленства. Оскільки А. Левітін-Краснов знав багатьох російських єпископів і духовенство особисто, то йому належать вдалі персональні й узагальнюючі характеристики прихильників оновлення РПЦ. Зрозуміло, що даний вид джерел треба використовувати обережно (це пояснюється наявністю суб'єктивних оцінок авторів) й у поєднанні з іншими джерельними групами.

До опублікованих джерел запропонованого дослідження слід віднести нотатки та змістовні статті тогочасної *світської та церковної періодики*. Говорячи про світську пресу, треба зазначити, що для пропаганди політики радянської держави та нової ідеології більшовицькою владою створювалися газети, адресовані тим категоріям населення, на які більшовицький уряд робив ставку як на опору нової влади – селянам, робітникам, червоноармійцям. Її основною задачею у релігійній сфері було висвітлення «викривальних» фактів із життя православних церков, духовенства, міжконфесійної боротьби, антирадянської сутності служителів культу тощо.

Особливий інтерес викликають публікації часу найбільшої гостроти розкольницьких тенденцій в українському православ'ї. Це було пов'язано з трьома важливими подіями в її історії: 1) вилучення церковних цінностей

1922 р. та виникнення «обновленського» розколу на його фоні, 2) інституційне оформлення УАПЦ та його поширення по Україні і, 3) викривальні судові процеси проти духовенства та віруючих 1922-1923 рр. Пізніше публікації з'являлися як виклик на яскраві сторінки в житті православних церков, зняття сану духовенством, кампанія зняття дзвонів, репресії проти духовенства часів «Великого терору». Загалом автор задіяв публікації наступних центральних і регіональних радянських газет: «Коммунист» (Харків), «Пролетарий» (Харків), «Звезда» (Катеринослав), «Транспорт» (Катеринослав), «Всероссийская кочегарка» (Бахмут), «Червоний хлібороб» (Старобільськ), «Луганская правда» (Луганськ). Як вдало відмітив український дослідник О. Тригуб: «Публікації у більшовицькій пресі мають високий рівень інформативного наповнення, викладені в них факти на 100% відповідають дійсності, що підтверджується порівнянням із оригінальними архівними документами. Але треба застерегти, що весь матеріал носить на собі відбиток ідеологічного забарвлення і оцінка подій не завжди є об'єктивною», але, як стверджує вчений, «це не зменшує значної ролі радянської преси як джерела до історії РПЦ 20-х рр. ХХ ст.» [5.294, с. 61].

Церковна преса представлена офіційними виданнями Обновленської церкви: «Голос православної України» та «Український православний благовісник» [4...], офіційним виданням ранніх обновленців «Церковна газета» [4.120], виданням РПЦ часів Російської імперії «Церковный вестник» [4.147]. Найбільший інтерес представляють українські обновленські видання, що розкривають обставини розвитку Синодальної церкви на теренах досліджуваного краю, які представлені у розділі «Хроніка», висвітлюють рішення Всеукраїнського Священного Синоду, подають діяння Другого (1925 р.) та Третього (1927 р.) Всеукраїнських Священних Соборів Синодальної церкви. Варто зазначити, що протягом 1920-х рр. вказані періодичні видання були єдиними зразками подібного роду релігійної преси на теренах радянської України (не враховуючи

поодинокі та малозмістовні номери офіційного друкованого органу УАПЦ «Церква і Життя»).

Важливою групою джерел, які подають інформацію про оточення та умови життя духовенства, є зображувальні джерела (фотодокументи). Вони дають уявлення про характер, вік, статус духовенства, розкривають події та факти історії церкви у вигляді статичних (портретні та групові фотографії) чи динамічних (фотографії процесів, наприклад Хресна хода зі Старобільська до Успенсько-Серафимівського Раздобарівського монастиря, 1926 р.) візуальних образів. Безпосереднє відображення дійсності на зображенні є незаперечною перевагою фотодокументів як історичного джерела. Їх джерельне значення визначається тим, що вони містять конкретні факти, а це дає можливість досліднику реально відтворювати події з історії відповідного часу [5.224, с. 277]. Індивідуальні фотографії створили наочний образ релігійних діячів, дали матеріал для складання їх зовнішньої характеристики, а колективна – відобразила дружнє, професійне та духовно-релігійне оточення. Фотографії храмів Донеччини та Луганщини створюють уявлення про особливості православної архітектури краю.

Таким чином, джерельна база дослідження являє собою комплекс архівних та опублікованих документів, частина з яких вперше залучається до наукового обігу, і є достатньою для реалізації мети та вирішення завдань, що сформульовані у нашому дисертаційному дослідженні.

1.3. Теоретико-методологічна основа дослідження

Теоретико-методологічне забезпечення даної наукової роботи базується на комплексному використанні загальнонаукових, спеціально-історичних і міждисциплінарних принципів та методів наукового дослідження: *загальнонаукові принципи* – принципи історизму, об'єктивності, системності, розвитку та плюралізму; *загальнонаукові методи* – історичний, логічний і метод класифікацій, аналіз і синтез,

індукція та дедукція, опис, статичний і динамічний, пояснення й ін.; *спеціально-історичні методи* – історико-генетичний, історико-порівняльний, метод періодизації, проблемно-хронологічний, *міждисциплінарні методи* – статистичний [5.229, с. 168-194; 5.223, с. 240-244]. Також важливе місце займають популярні на сьогодні мікроісторичний підхід, просопографічний аналіз та історико-біографічний метод. Увесь зазначений теоретико-методологічний комплекс спрямований на об'єктивне, всебічне висвітлення подій, фактів та явищ.

Принцип історизму є основоположним принципом історичного наукового дослідження. Він розкриває характер закономірностей виникнення модернізаційних (реформаторських) тенденцій у середовищі православного духовенства та їх розвиток; закономірностей переходу від одного якісно вираженого щабля розвитку українського православ'я до наступного. Головне – сприйняття історії розколів РПЦ не має бути зведене до звичайного опису подій. Принцип історизму ґрунтується на розгляді дійсного, а не вигаданого історичного розвитку РПЦ, її розколу та новоутворених конфесій, що дало можливість дослідити цей процес на тлі процесів, які відбувалися у розвитку РПЦ, економічному, культурному, соціально-політичному житті СРСР; при цьому історизм тісно пов'язаний із принципами об'єктивності, системності та розвитку. Це дозволило дисертантові проаналізувати причинно-наслідкові зв'язки функціонування православних конфесій у конкретному історичному контексті.

Для оцінки подій та явищ, що спостерігалися в історичному розвитку РПЦ, а також основних напрямів її розколів, використовувався принцип об'єктивності. *Принцип об'єктивності* – принцип підходу до характеристики, аналізу будь-якого явища, історичного факту з позицій об'єктивного пізнання дійсності, незалежно від класових, партійних чи інших класифікацій [5.223, с. 242]. Цей принцип дав можливість дисертанту максимально об'єктивно, всебічно розглядати й аналізувати історичні події, факти, явища, процеси, які відбувалися у середовищі РПЦ

та її конфесійних відгалужень з позицій правдивого відображення всього спектра проблем, труднощів, суперечностей розвитку українського православ'я. У даному випадку дисертант прагнув відійти від оцінки подій та явищ з боку будь-якої православної юрисдикції, оскільки об'єктивність дослідження полягає у правдивому зображенні протиріч і розбіжностей, що виникли у середовищі православного духовенства.

Принцип об'єктивності тісно пов'язаний із принципом системності, який орієнтує дослідника на розкриття цілісності об'єкта, виявлення його багатопланових зв'язків. Православна церква – система надзвичайно складна та багатофакторна, що потребує окремого вивчення. Це, зокрема, стосується православ'я загалом і його розколів у всьому різноманітті політичних, церковно-організаційних, національних, мовних, особистісних розбіжностей і зіткнень. Всі ці фактори існують у тісному взаємозв'язку та взаємодії. Якби ми не володіли знаннями про кожен із цих факторів, то уявлення про історію РПЦ та її церковні поділи було б неповним. Принцип системності забезпечує вивчення історії розколів РПЦ як єдиного цілого, як системи.

Вивчення історії українського православ'я показує, що воно, як система, не залишається незмінним. Важливим методологічним принципом у цьому контексті є *принцип розвитку* (треба зазначити, що дуже часто історики та спеціалісти з методології не виокремлюють принцип розвитку, вважаючи його частиною принципу історизму, його складовою). Для будь-чого повинні бути передумови та відповідні умови втілення їх у дійсність. Так здійснюється розвиток взагалі, зокрема й РПЦ з її наступними розколами. Принцип розвитку орієнтує історичне пізнання на осмислення проблематики розколу РПЦ від її становлення як елементарних форм організації до складніших і багатопланових. Адже з окремих гуртків священників-реформаторів було створено низку самостійних церковних організацій у вигляді УСЦ-УПАСЦ, УАПЦ, БОПУПАЦ, СЄЦ, УПЦ з розгалуженою парафіяльною мережею, яка ще й

надалі не залишалася статичною.

Принцип плюралізму дозволяє у науковій роботі врахувати різні думки, погляди та судження. Загалом, методологічний плюралізм – це принцип історичного пізнання, за яким існує безліч способів наукового вивчення історії [5.285, С. 384]. Історики, які дотримуються цього принципу, вважають, що природа історичного пізнання така, що навіть за найжорсткішого професійного підходу залишається плюралізм історичних тлумачень, і тому історія може мислитися у численних варіантах. Зазначений принцип було застосовано в аналізі історіографічних здобутків досліджуваної теми, що потребувало відкинути претензії будь-кого з дослідників на монополію в плані утвердження наукової істини. Вивчення поглядів різних вчених, сучасників і православних теоретиків дало можливість автору врахувати різні точки зору, проаналізувати їх і сформулювати власну, максимально незаангажовану позицію у питанні причин і рушійних сил розколу РПЦ на теренах України.

Для глибшого вивчення історичного поступу українського православ'я широко застосовуються способи пізнання, з допомогою яких згадані теоретичні принципи переходять у реальну площину, стають працюючою теорією.

Дисертантом у роботі зроблено акцент на порівняльно-історичний, статистичний, системно-структурний та історико-біографічний методи історичного пізнання.

Історико-порівняльний метод враховує важливу особливість дослідження: виявлені історичні факти повніше розкривають своє значення у порівнянні з серією інших подібних, однопорядкових явищ. Це орієнтує вивчення конкретних канонічних, політичних, ідеологічних та особистісних чинників шляхом зіставлення їх із показниками інших однотипних їм явищ (синхронне порівняння) чи зіставлення явищ різних тимчасових етапах розвитку (діахронне порівняння).

Історико-порівняльний метод дозволив на основі наявних фактів

розкрити сутність процесів, які відбувалися у системі православної церкви, проаналізувати канонічні, ідеологічні та політичні позиції новоутворених чи сформованих православних конфесій, виявити загальне та повторне, визначити їх за подібністю та відмінністю, провести порівняння у часі та просторі, на основі аналогій прийти до історичних узагальнень і паралелей.

Зокрема, історико-порівняльний метод надав можливість:

- визначити місце регіону у загальноукраїнському церковному русі;
- виявити різницю у державно-церковних відносинах на різних етапах розвитку православних конфесій – 1917-21 рр., 1920-ті роки, 1930-ті роки;
- провести порівняльний аналіз канонічного, правового та ідеологічного підґрунтя православних конфесій, що утворилися на теренах УСРР у результаті розколу РПЦ;
- порівняти рівень впливу різних православних конфесій на віруючу людність.

Статистичний метод дозволив розкрити кількісні показники РПЦ і церковних реформаційних організацій, що відкололися від неї, наявно продемонструвати динаміку розвитку усамостійнених конфесій, зокрема, зростання/падіння чисельності парафій і віруючих різних течій православ'я і, таким чином, здійснити порівняльний аналіз їх розвитку.

Системно-структурний метод дозволяє найбільш ефективно та всебічно досліджувати такі складні та самоврядні структури, якими є православні конфесії в радянській Україні.

Історико-біографічний метод дав можливість зробити акцент на індивідуальному чинникові у складних процесах, що супроводжували українське православ'я протягом 1920-30-х років. Адже добре відомо про важливу (якщо не ключову) роль особистості в історії. Разом з тим, даний метод потребує мікроаналізу життєвого шляху індивіда. Натомість, як влучно зазначила українська історикиня Н. Яковенко, «джерела, далеко не

завжди щедрі на інформацію... зазвичай повідомляють тільки про зовнішні чинники – освіту, кар'єру, оточення тощо» [5.314, с. 250], що потребувало залучення максимально можливого комплексу джерел особового характеру для відтворення життєвого шляху духовних провідників українського православ'я – Феофіла (Булдовського), Андрія (Одинцова), Іоаннікія (Соколовського), Августина (Вербницького) й ін.

Використання у дослідженні *методу періодизації та проблемно-хронологічного методу* дозволило викласти матеріал у чіткій послідовності та логічній завершеності. Так, критерій періодизації покладений в основу архітекtonіки (структури) роботи. Він дозволив автору, на основі певних сукупностей подій, ситуацій, явищ, виділити якісно відмінні етапи розвитку православних конфесій у загальній динамічній системі розвитку української державності.

Проблемно-хронологічний метод застосовувався для з'ясування ступеня наукової розробки теми дослідження, вивченні динамічних процесів, виявлення та систематизації проблем, факторів, які впливали на процес становлення та розвитку українського православ'я. Використання цього методу дало можливість розглядати події та явища у часовій послідовності, у русі та змінах; зафіксувати конкретні історичні події історії православних церков в Україні, державно-церковних відносин, встановити нові зв'язки, компоненти елементи розвитку; виділити конкретні проблеми, недоліки та показати динаміку змін в їх вирішені.

Метод комплексного підходу дозволив досліднику об'єднати різні засоби історичного дослідження, не порушуючи принципів об'єктивного пізнання, тенденцій історичного розвитку РПЦ і, водночас, не впадаючи в однобічність монофакторних поглядів на історичний процес.

Метод класифікації дозволив виділити класи та групи схожих чи відмінних, у тих чи інших відношеннях, об'єктів. Найбільш виразно цей метод застосовувався при класифікації історичних джерел. При цьому для характеристики джерел використані теоретичні напрацювання відомих

вітчизняних і зарубіжних джерелознавців [5.189; 5.197; 5.224; 5.241; 5.266; 5.268].

При застосуванні того чи іншого загальноісторичного метода в роботі також використовувалися й загальнонаукові методи: аналіз і синтез, індукція та дедукція, опис і вимірювання, статичний і динамічний, пояснення тощо.

Керуючись названими принципами та методами наукового дослідження, дисертант прагнув викласти матеріал у послідовній і логічно завершій формі та найбільш об'єктивно відобразити процеси історичної дійсності. Дисертаційна робота побудована на загальнонаукових методах пізнання із застосуванням науково-критичного аналізу джерел. Об'єднання цих принципів і методів дало можливість досліднику уникнути суб'єктивних оцінок, залишатися на об'єктивно-науковій точці зору та забезпечило наукову достовірність результатів дослідження.

Висновки до розділу 1

Отже, проаналізувавши наявну історіографію із вказаної проблеми, можна зробити наступні висновки: по-перше, протягом останніх років простежується збереження (і навіть зростання) інтересу дослідників до історії православної церкви в аспекті регіоналістики України та краєзнавчої проблематики, що суттєво позначилося на висвітленні низки її важливих і маловідомих сторінок; по-друге, як ми бачимо, ініціатива у вивченні обставин церковної історії ХХ ст. належить переважно історикам Московської патріархії, що, у свою чергу, обумовлює поширення традиційного для представників вказаної конфесії суб'єктивістського, спрощеного та заангажованого підходу до трактування подій; по-третє, враховуючи необхідність об'єктивного дослідження обставин інституційного розділення українського православ'я, а надто ж ролі ієрархів Донеччини та Луганщини у цьому процесі, виникає глибока потреба з'ясування цілісної картини обставин інституалізації відособлених реформаційних православних конфесій у досліджуваному регіоні, що

зрештою визначило обрання автором запропонованої теми дослідження.

Виходячи з аналізу наукових здобутків окресленої дослідницької теми, констатуємо, що комплексне дослідження процесів руху за оновлення православної церкви у регіональному аспекті 1921-1939 років відсутнє, що цілком обґрунтовує мету пропонованого дослідження.

Отже стан наукової розробки запропонованої теми дослідження характеризується загальною актуалізацією історії православної церкви в Україні, однак, у той же час, й відсутністю неупереджених спроб дослідження обставин інституційного розділення українського православ'я на теренах Донеччини та Луганщини, вважаємо своєчасною й актуальною необхідність ґрунтовного усестороннього вивчення обставин інституційного розвитку православних конфесій на теренах краю у визначений період.

Розглянута багатопланова джерельна база дослідження, представлена документами місцевих адміністративних, партійних і правоохоронних органів є цілком достатньою для спроби належного висвітлення історичних обставин формування та характеру діяльності православних конфесій на території Донецько-Луганського регіону в період 1921-1939 рр. На жаль, значною складністю щодо вивчення вказаної тематики є недоступність низки джерел як серед матеріалів єпархіальних архівів Московського патріархату, відомчих галузевих архівів ФСБ РФ, так і державних архівів Донецької та Луганської областей, фонди яких перебувають на тимчасово окупованій території.

Зрештою, при написанні роботи автором використані джерела, що вводяться до наукового обігу вперше. Зокрема, це матеріали 14 фондів із 4 архівосховищ України: Центрального держархіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України, м. Київ), Центрального держархіву громадських об'єднань та україніки (ЦДАГОУ, м. Київ), Галузевого держархіву Служби безпеки України (ГДА СБУ, м. Київ), Держархіву Донецької області (ДАДО), які є малодослідженими з точки зору

зазначеної регіоналістики.

Аналіз джерельної бази дослідження дає можливість виокремити такі групи джерел, як: законодавчі та нормативні акти; діловодні матеріали світських і церковних установ; статистичні дані; документи репресивних органів; особові джерела (мемуаристика (спогади), епістолярні джерела, автобіографії тощо); періодика (світська та церковна); зображувальні джерела (фотодокументи). Загалом джерельна база дослідження являє собою комплекс архівних та опублікованих документів, частина з яких вперше залучається до наукового обігу та є достатньою для реалізації мети і вирішення завдань, що сформульовані у нашому дисертаційному дослідженні.

Керуючись вказаними у роботі принципами й історичними методами наукового пізнання, дослідник намагався викласти матеріал у послідовній і логічно завершеній формі та найбільш адекватно відобразити процеси, що відбувалися у православному середовищі радянської України 1920-30-х років, забезпечивши наукову достовірність результатів дисертаційної розвідки.

РОЗДІЛ 2

РОЗВИТОК РУХУ ЗА ОНОВЛЕННЯ ПРАВОСЛАВ'Я У ПЕРІОД ТРАНСФОРМАЦІЇ ІДЕОЛОГІЧНИХ ЗАСАД ПРАВОСЛАВНОЇ РЕФОРМАЦІЇ В УКРАЇНІ

2.1. Історичні передумови становлення реформаційних православних конфесій

На межі XIX-XX ст. православна церква в Російській імперії, попри свою зовнішню організаційну потужність в умовах самодержавства, переживала глибоку екзистенційну кризу, що проявлялась у фактичній секуляризації суспільного життя. Зокрема, при формальному дотриманні обов'язкових церковних таїнств, населення проявляло підвищений інтерес до окультних, а подекуди й відверто атеїстичних вчень. На тлі загального усвідомлення кризи синодальної системи, у Санкт-Петербурзі виник гурток молодих священників, випускників Духовної академії, стурбованих актуальними реформами церковного життя.

Учасники гуртка прагнули виробити нову програму віровчення та моралі, яка давала б відповіді на найнагальніші питання сучасного життя та думки на основі Божественного Писання. Одним з чільних лідерів гуртка став випускник Київської духовної академії, кандидат богослов'я протоієрей Костянтин Агеєв [5.186, с. 86]. В опублікованому на сторінках тогочасної періодики письмовому зверненні ініціативних кліриків до митрополита Санкт-Петербурзького Антонія (Вадковського) було вказано, що документ підписали тридцять дві людини, втім, без оприлюднення їх імен. Звідси рух «ревнителів церковного оновлення» отримав свою легендарну назву «Гурток 32-х священників». Перша інформаційна записка Гуртка стосувалась необхідності змін у церковному управлінні. Варто зазначити, що звільнення від надмірної опіки державної влади було для

церковних реформаторів лише необхідною підставою виявлення справжнього покликання церкви та «відновлення накресленого канонами ладу церковного самоврядування» [4.147]. Натомість основні положення церковних перетворень включали виборність церковної ієрархії та самостійне, широко розвинене життя парафій, а інструментом їх реалізації – відновлення соборного начала у житті церкви. Навесні 1905 р. діяльність «Гуртка 32-х священників» охопила публічний простір і на цьому тлі зростала чисельність їх прихильників зі складу прогресивної інтелігенції.

Хвиля ідей оновлення РПЦ докотилися до українських губерній, де протягом 1905-1908 рр. гурток «прогресивно налаштованого духовенства» та прихильників церковного оновлення виник у Харкові на чолі з приват-доцентом Харківського університету священником Іоанном Філевським [5.244, с. 149-159], а також у Києві – під неформальним керівництвом професора Київського університету Св. Володимира протоієрея Павла Светлова [5.296, с. 70].

Найбільш дієвим виявився саме харківський гурток прихильників оновлення православного устрою та парафіяльного життя. У 1922 р., ймовірно проф. І. Філевський, згадував про першу формацію обновленського гуртка: «Ми, хто зібрався у щільну групу (з 5 харківських священників), надрукували у харківській газеті «Волна» (№ 4) статтю: «Голос священників проти смертної кари». Газету цю негайно закрили, а нас піддали суворим репресіям як світське, так і духовне начальство» [4.120, с. 1].

На хвилі революційних перемог і Маніфесту 17 жовтня гуртківці відновили своє прагнення до реформаційних змін у православному середовищі. У кінці 1905 р. з'явилася думка про видання власної газети, яка б популяризувала обновленські ідеї та залучала до кола реформаторів нових прихильників. Здобути дозвіл на видання вдалося І. Філевському, який став її редактором і видавцем. Газеті давалася можливість виходити без попередньої цензури згідно із загальними законами про друк, що

викликало перше невдоволення проти редактора з боку єпархіальної влади.

1 лютого 1906 р. вийшов перший номер «Церковної газети» – органу церковного оновлення та культурно-прогресивних прагнень. Принципово новим у ній була критика злиття церкви з державою, церкви як функції державного управління, що призводило до ослаблення її сили та впливу на народ. Видання проголошувало принципи віротерпимості та церковного оновлення, активну участь духовенства у суспільному житті країни.

Не дивлячись на те, що газета набула певних прихильників у середовищі ліберальної інтелігенції та духовенства, це, однак, не зробило її популярною серед досить консервативного місцевого суспільства та духовенства. Пізніше харківські оновленці згадували: «Харківське духовенство, можна сказати, бойкотувало «Церковну газету». Купували лише окремі номери, але передплати ні в місті, ні в єпархії майже не було, або була нікчемна. Мабуть, була дана сувора заборона згори, з Петрограда (на той час Санкт-Петербург. – *М.Р.*), де в цей час засідав у Синоді Харківський архієпископ Арсеній [Брянцев], відомий чорносотенець-реакціонер і блазень на архієрейській кафедрі... Але газета продовжувала виходити; число передплатників множилося. Робота, творча і натхненна, що втягувала душу – і закипіла думка» [4.120, с. 2].

Звісно, що ключовим ідеологом і програмним фундатором був І. Філевський. Свій погляд на життя церкви, а також на її місце у суспільстві він висловив у серії редакційних статей. Девізом газети було названо «свободу церкви та її життя, об'єднання всіх в ім'я святих ідеалів братства та рівності, заповіданих світу Христом, забутих людьми». Завданням видання о. Іоанн бачив досягнення «ідейно-релігійного» примирення церкви та «суспільства» задля досягнення духовного оновлення останнього, що сприяло б його перебудові на засадах соборності. Побічно констатує наявність розколу у суспільній свідомості, провину за його виникнення І. Філевський де-факто поклав на державу та на церкву, а вірніше на створення цезаропапістської моделі

державно-церковних відносин [5.244, с. 154-155].

З виданням співробітничали релігійний філософ В.В. Розанов, професори Харківського університету – історик церкви А.С. Лебедев, історик України М.Ф. Сумцов, захисник відновлення автокефалії Грузинської церкви А.С. Хаханов, історик мистецтва Є.К. Редін, мистецтвознавець В.І. Карпов, низка релігійно налаштованих письменників і мистецтвознавців. Натомість, вже за півроку (у липні 1906 р., усього вийшло 25 номерів) видання газети було припинено за наказом генерал-губернатора, а професора Філевського позбавили кафедри богослов'я у Харківському університеті [4.120, с. 3].

З'явилися в українських губерніях і паростки руху за українізацію православ'я. У 1905 р. відомий своїми «ліберальними» та «українофільськими» поглядами протоієрей Василь Липківський був обраний головою з'їзду духовенства Київської єпархії, на якому було ухвалено запровадити українську мову в богослужінні та викладанні в духовних школах [5.210, с. 134-145]. Зокрема, проводячи бесіди зі студентами Київської духовної академії з актуальних питань церковної реформації, В. Липківський активно виступав проти безправності церковних громад, а також свавілля вищого духівництва та монастирів, що на його думку «утворило величезне провалля між зовнішньою величністю й внутрішньою нікчемністю церкви (російської), яка трималася державною-поліцейською підтримкою» [2.83, с. 276-277].

Отже, зерна руху за оновлення РПЦ і за українізацію православ'я на українських теренах були посіяні, що яскраво проявиться з першими променями революційної доби у 1917 р. Революційні події та крах самодержавства 1917 р. дозволили православній церкві вперше за 200 років здійснити спробу всесоборного вирішення низки складних внутрішніх питань національного, соціального та богослужбово-дисциплінарного характеру. 15 березня 1917 р. у Петрограді був створений Тимчасовий уряд, який перебрав на себе функції вищого органу влади.

Оскільки з падінням монархії синодальна система церковного управління, очолювана обер-прокурором, була непридатною, а надто ж колишні дискримінаційні обмеження для національних меншин втратили колишню силу, виникла глибока потреба пошуку шляхів унормування внутрішньоцерковного життя. На тлі революції почалося зростання політичної активності у середовищі православного духовенства. Зокрема єпископ Антонін (Грановський) почав здійснювати переклад богослужінь літературною російською мовою та виголошувати проповіді про зміст соціальної революції, «кроїв і перекроював богослужіння, змінюючи його кожен день» [5.239, с. 47].

З новою силою почали ширитися обновленські настрої. Так, на початку березня 1917 р. в Петрограді колишніми членами «Групи 32-х священників» був створений «Союз прогресивного петроградського духовництва», реорганізований 7 березня на «Союз демократичного православного духовенства і мирян», який, за твердженням А. Краснова-Левітіна, складався «з декількох десятків молодих ліберальних столичних батюшок, здебільшого з академічними значками», об'єднаних прагненням до радикальних церковних реформ, а також ідей «республіки і соціалізму», як основи політичного майбутнього Росії [5.239, с. 34].

19 квітня 1917 р. відбулися установчі збори організації, на яких ухвалено програму щодо демократизації церковного життя (відокремлення церкви від держави, реалізації принципів соборності, утвердження виборного начала, формування органів єпархіального управління на виборних засадах, збільшення участі кліру у парафіяльному житті, коренізація та спрощення богослужінь, організація апологетично-повідницьких гуртків тощо), політичної демократизації (ліквідація самодержавства та проголошення демократичної республіки), а також її соціально-економічної демократизації (знищення капіталізму та соціальних станів, проголошення рівноправності жінок, надання безкоштовної освіти, участі робітників у розподіленні прибутків

виробництва та передача землі трудовому народу). Члени Союзу прагнули встановити зв'язок із духовенством інших єпархій поза межами Петрограду. Потужні філії організації діяли у Петрограді та Москві, а також у Києві, Одесі, Харкові тощо. Організація знайшла широку підтримку Тимчасового уряду в особі обер-прокурора Св. Синоду В. Львова [5.252, с. 51].

Буремні події доби Української революції 1917-1921 рр. ознаменувалися для православної церкви суттєвою активізацією інституційних процесів в її внутрішньому середовищі. Навесні 1917 р. в усіх українських єпархіях РПЦ відбулися єпархіальні з'їзди духовенства та мирян. В умовах становлення автономії України вони мали визначити своє бачення подальшого розвитку православ'я на українських теренах. Пізніше майбутній митрополит УАПЦ Василь Липківський зазначив, що в перший час після революції 1917 р. в Україні «в церковних зібраннях ще не досить виступав національний бік: духовенство, як і мирянство, поділились не по національності, а по ідеології, на консервативне і прогресивне, і в тому, і в другому брали участь і українці, і росіяни» [5.195, с. 7]. Унаслідок фактичного самоусунення єпископату (ініціативу на з'їздах перейняли групи духовенства та мирян), що дало широку можливість зорганізуватися проукраїнському церковному елементу, розпочалися справжні «бунти» проти єпископату – конкретних архієреїв і прерогатив необмеженої влади загалом. Водночас виникло питання про українізацію богослужіння, яке і створило основу конфлікту між переважно російським єпископатом РПЦ в Україні та свідомою частиною духовенства та мирян. Результатом цього протистояння стало усунення окремих архієреїв з їхніх кафедр.

7 березня 1917 р. за ініціативи ректора Катеринославської семінарії протоієрея Й.П. Кречетовича (майбутній обновленський митрополит, прихильний до українізації парафіяльного життя в Україні, начальник відділу охорони пам'яток церковного мистецтва та старовини при гетьмані П. Скоропадському) відбулося зібрання духовенства єпархії (переважна

частина регіону, що досліджується, входила саме до цієї єпархії). У своїй вступній промові протоієрей нагадав про «кріпацьку залежність» духовенства в умовах Російської імперії та закликав до «повного оновлення, зверху до низу, церковного та державного ладу на основі повно і широко проведеного початку соборності», а професор В. Біднов закликав до повернення духовенства в бік народу [2.82, с. 3-4]. Того ж дня було утворено місцевий осередок «Всеросійської ради демократичного духовенства та мирян», який очолив Й. Кречетович, а його товаришами стали проф. В. Біднов та прот. А. Одинцов (майбутній обновленський архієпископ Маріупольський, член обновленського українського Синоду) [2.82, с. 4-5; 5.238, с. 298]. 21-22 березня 1917 р. відбувся Катеринославський єпархіальний з'їзд духовенства та мирян, на якому було рішуче висловлене прагнення до відродження «соборноправних засад у православної церкви» та підтверджена необхідність єдності Російської православної церкви. Національне питання учасники зібрання не піднімали [2.82, с. 6-28].

Варто зазначити, що саме Катеринославський єпархіальний з'їзд прийняв найбільш ґрунтовні резолюції із соціально-економічної проблематики. Зокрема щодо заклику влади до обмеження приватної власності на землю шляхом визначення верхньої межі наділів і передачі отриманих надлишків до «народної державної власності» після їх відчуження за встановлену компенсацію. Оскільки, за слухним спостереженням А. Опрі, «робітничий рух на Катеринославщині в той час був дуже активний і духовенство повинно було з цим рахуватися, щоб підняти свій авторитет у суспільстві», були також ухвалені такі резолюції, як: «1) встановити восьмигодинний робочий день»; 2) встановити твердий мінімум заробітної плати для робітників; 3) надання їм вихідного та святкового відпочинку, безкоштовної лікарської допомоги, державного страхування, державних пенсій; 4) забезпечення робітників великих та середніх підприємств житлом, паливом, освітленням та продуктивним

магазином; 5) визнання необхідності охорони жіночої праці на фабриках та заводах; 6) заборони дитячої фабричної праці» [5.252, с. 61-62].

На другому єпархіальному з'їзді Катеринославщини в липні 1917 р. духовенство більш радикалізувалося. Спроба скинути єпископа Катеринославського Агапіта (Вишневського) не увінчалася успіхом, бо не дивлячись на те, що делегати проголосували за зміщення єпископа, скинути його не вдалося через те, що за нього заступилися віряни. Українізаційні заклики почав проголошувати Й. Кречетович, виступаючи як прихильник українізації православної церкви, але, як стверджує В. Ульяновський, він «не дав можливості активізуватися представникам української громади». За свідченням безпосереднього учасника тих подій проф. В. Біднова, Й. Кречетович «своєю безмірною демагогією псував взагалі церковну справу», а тому громадськість схилилася на бік єпископа Агапіта [5.252, с. 57-58; 5.300, с. 95].

Досить консервативною виявилася Харківська єпархія, що очолювалася відомим українофобом, архієпископом Антонієм (Храповицьким). Ще на світанку відродження української державності 1 квітня 1917 р. він набув конфлікту з українськими демократичними колами Харкова, відмовившись надати дозвіл на читання Євангелія українською мовою на перший день Пасхальної літургії. Газета «Нова Рада» повідомляла, що у своїй відповіді архієпископ зазначив: «...усі великі нації моляться не тією мовою, якою говорять на базарі, і малороси терпіти не можуть малоросійського Євангелія і не беруть його, якщо їм його дарують» [4.138]. У результаті Харківський комітет представників губернських громадських організацій та Український губернський з'їзд у квітні 1917 р. зажадали відставки архієпископа Антонія, вказуючи на його «шкідливу діяльність». Архієпископ змушений був на певний час залишити Харківську єпархію, але вже в серпні, попри спротив української групи, єпархіальний з'їзд знову обрав його очільником кафедри [5.300, с. 93-94].

Загалом, уся демократизація харківського духовенства обмежувалася невеликим гуртком духовенства та мирян, що виник навесні 1917 р. До його складу входили священник Олексій, приват-доцент, св. І. Філевський, диякон Литовка, миряни І. Гаращенко, О. Ніколаєв, професор Баканов. Ця група провела нараду, на якій була висловлена необхідність українізації богослужіння. Водночас нарада виявила стурбованість відсутністю належних богослужбових книг українською мовою [5.252, с. 40]. Натомість, українські ідеї у середовищі харківського духовенства, як і на Катеринославщині, так і не набули розмаху центральних чи західних регіонів УНР.

Разом з тим, як і в більшості єпархій, почали звучати демократичні заклики соборноправності та позбавлення від державної опіки. Харківський єпархіальний з'їзд (травень 1917 р.) висловився за церковну автономію та збереження єдності з РПЦ. Знову із обновленськими ідеями почав виступати І. Філевський. У своїй статті «Що раніше: Собор чи Установчі збори?» (липень 1917 р.) він ще більш послідовно проводить попередній курс на оновлення РПЦ: вимагає «демократизації Церкви», відстоює принцип виборності духовенства, «соборності», критично відгукується про інститути консисторії та благочинних, висловлюється за «розкріпачення духовенства», різко засуджує становище, при якому «монахи по-старому керують церквою». А для відновленого інституту патріаршества використовує модне для того часу визначення «контрреволюції» в церкві.

Як зазначав харківський історик Д. Михайличенко: «статті літа 1917 р. представляють отця І. Філевського як цілком сформованого лідера обновленства у Харківській єпархії». Серед висловлених ним ідей цього разу привертає увагу ясний автокефалістський мотив. Зокрема, він вказує на неприйнятність невідповідності кордонів митрополій державним та етнічним кордонам суб'єктів майбутньої Російської Федерації: «Наша Україна не визнає цього поділу: вона, забезпечуючи свої національні права

та державний устрій, вимагатиме церковної автокефалії та повної автономності» [5.244, с. 157].

Єпархіальне духовенство і миряни не дослухалися закликів І. Філевського про обрання Харківським архієпископом будь-кого з «прогресивних», українських за походженням, владик. «Очевидно, не так скоро російська церква скине з себе ризи чернецтва і окреслиться у світлий сан» – роздратовано помічав із цього приводу І. Філевський на сторінках газети «Южный край». У результаті 8 серпня 1917 р. І. Філевський не був допущений протоієреями І. Знаменським та А. Юшкевичем на хори зали єпархіального училища, де відбулися збори духовенства та мирян єпархії з обрання делегатів на церковний Собор [5.244, с. 157].

Не дивлячись на політичну боротьбу й активізацію на цій арені більшовиків, у середовищі православного духовенства на початку 1918 р. продовжували вирувати революційні пристрасті, гострі дискусії між автокефалістами й автономістами, не вщухали дебати з питань демократизації православ'я. Всі сподівалися на Всеукраїнський православний церковний Собор, який і мав вирішити остаточно дискусійні питання. До речі, Всеукраїнську Передсоборну Наряду очолив архієпископ Катеринославський Агапіт (Вишневський), висвячений 5 травня 1918 р. до сану архієпископа.

23 травня 1918 р. було скликано перший за гетьманських часів Катеринославський єпархіальний з'їзд. Його вітав «представник державної влади Української» полковник Кравченко. Як зазначає історик О. Ігнатуша, взагалі з'їзд був значно поміркованішим, аніж подібні зібрання 1917 р., де емоції та радикальні заяви явно переважали над конструктивною працею. Загалом, делегати висловилися за набуття українськими єпархіями автономії у складі Російської православної церкви, задекларували 18 тез щодо природи українізації церкви та конкретних форм і засобів її втілення, дообрали склад демократичного та національно зорієнтованого адміністративного єпархіального органу –

Церковної ради тощо. Цікавим є те, що протоколи засідань було складено двома мовами – українською та російською, а товаришем голови президії з'їзду був професор Д. Яворницький, який виступив з доповіддю про українізацію православної церкви [5.219, с. 34]. До кінця року єпархіальне керівництво, як і загалом настрої духовенства, почали поступово правішати і відходити як від ідей соборноправності, так і від українізації та інших прогресивних прагнень зразка 1917 р.

Прийняття за підтримки ініціативної групи ВПЦР урядом Директорії підготовленого професором Олександром Лотоцьким реформаційного «Закону 1 січня 1919 року про вищий уряд Української Автокефальної Православної Церкви», який встановлював оновлений канонічний статус православної церкви в Україні, основи її управління та структури, не знайшло підтримки на Катеринославщині.

З іншого боку, 6 (19) грудня 1918 р. прихильний до українського національного руху архієпископ Катеринославський і Маріупольський Агапіт (Вишневський) очолив хресний хід у Києві на честь прибуття нового уряду до столиці [5.195, с. 61], а 22 січня 1919 р. архієпископ очолив урочистий молебень з нагоди проголошення Акту Злуки УНР та ЗУНР. 25 грудня 1919 р. архієпископ Катеринославський Агапіт прибув до Києва, а вже 27 січня 1919 р. очолив засідання новоутвореного Всеукраїнського Синоду, на засіданні якого було заборонене літургійне поминання патріарха Тихона та біглого митрополита Київського Антонія (Храповицького). До участі у Першому засідання Синоду Уряд Директорії запросив також архієпископа Катеринославського Агапіта (Вишневського), єпископа Кременецького Діонісія (Валединського) та протоієрея Василя Липківського [5.261, с. 115].

27 листопада 1919 р. за вироком суду єпископів під головуванням митрополита Київського Антонія (Храповицького) у Новочеркаську за очолення Всеукраїнського Синоду при Директорії УНР, яке трактувалось як «учинення розколу і клятвopушення», архієпископ Агапіт

(Вишневський) був звільнений на спокій з дорученням управління на правах настоятеля Георгіївським чоловічим монастирем (м. Балаклава) [5.238, с. 39]. Існують свідчення щодо спроб призначення на його місце єпископів Дмитрія (Вербицького) та Гермогена (Максимова) [7.335; 7.336]. Однак, у листопаді 1919 р. благочинні Катеринославської єпархії отримали циркуляр духовної консисторії, складений на основі постанови патріарха Тихона та Св. Синоду № 2556 від 25 вересня 1919 р., відповідно до якого передбачалося «прийняття до уваги рішення Собору південноросійських єпископів» і покладення обов'язків тимчасового управління єпархією на вікарного єпископа Олександрівського та Павлоградського Євлампія (Краснокутського) [6.325, с. 589]. У 1919 р. тимчасове керівництво Харківською єпархією здійснював майбутній очільник Варшавської митрополії та ініціатор автокефалії Польської православної церкви архієпископ Юрій (Ярошевський), який емігрував разом з відступом частин Збройних сил Півдня Росії [7.334].

5 лютого 1919 р. декретом Ради народних комісарів УСРР на території Бахмутського та Слов'яносербського повітів було утворено окрему Донецьку губернію з центром у Луганську. 15 березня 1920 р. відбулась реорганізація території Донецької губернії, до складу якої було приєднано Маріупольський, Старобільський, Таганрозький повіти й окремі землі та волості Харківської, Катеринославської губерній й Облесті Війська Донського. Постановою РНК УСРР від 12 жовтня 1920 р. губерніальний центр було перенесено до Бахмута.

Стрімкий адміністративний та економічний розвиток території майбутньої Донецької губернії вимагав належного інституційного унормування форм церковного управління. Крім того, падіння царату, революційні процеси та прихід до влади більшовиків стали серйозним викликом для православної церкви. Визначенням «Про вікарних єпископів» Всеросійського Собору 1917-1918 рр. їх повноваження було суттєво розширено, а кількість – збільшено [2.93, с. 42]. Тоді ж був

прийнятий новий порядок обрання єпископів, у яких брали участь як архієреї округу, так і клір з мирянами єпархії. 22 травня 1919 р. рішенням Ставропольського Собору Таганрозьке вікаріатство Катеринославської єпархії було виокремлено у самостійну Ростовську єпархію [5.279, с. 52], натомість у 1919 р. у складі Катеринославської єпархії була відновлена Маріупольська вікарна кафедра, яку очолив багатолітній клірик єпархії, випускник Московської духовної академії, кандидат богослов'я, колишній ректор Катеринославської духовної семінарії 57-літній єпископ Андрій (Одинцов). У зв'язку з утворенням окремої Маріупольської кафедри змінився титул правлячого архієрея Катеринославської єпархії на «Катеринославський і Новомосковський» [5.239, с. 39, 110]. Також незабаром, внаслідок суспільно-політичних подій в Україні та поразки Збройних сил Півдня Росії, відбулись суттєві зміни у структурі єпископату Православної церкви в Україні. 9 січня 1920 р. тимчасовим керуючим Харківською єпархією став архієпископ Нафанаїл (Троїцький), який був затверджений на кафедрі з титулом Харківський та Охтирський у 1921 р.

Таким чином, ми можемо спостерігати, що духовенство та миряни Катеринославської та Харківської єпархій, куди входили землі досліджуваного регіону, у реформаційних прагненнях йшли разом із тими тенденціями, які проявлялися у центрі – Петербурзі та Києві. Ідеї оновлення РПЦ не лише знайшли своїх прихильників у Харкові, а й показали наявність міцної ідеологічної платформи майбутнього обновленського руху у середовищі духовенства та прогресивної інтелігенції. У свою чергу, духовенство та громадськість Катеринославщини у часи національно-визвольних змагань і духовних шукань показали певну схильність до формування українських православних громад і формування православних громад на основі виборності та демократичних цінностей. Усе це, у загальному підсумку, сформувало підґрунтя до майбутніх паростків рухів за автокефалію й оновлення українського православ'я у східних кресах радянської України.

2.2. Обновленство: від груп «Живої Церкви» до єпархій УПАСЦ: регіональний аспект (1922-1929)

Навесні 1922 р., з огляду на низку обставин як внутрішньоцерковного, так і загальнополітичного характеру, для представників обновленського руху виникли реальні перспективи реалізації запланованих реформ. Як слушно відзначає С. Жилюк, на початку 1920-х рр. у Московській патріархії окреслились тенденції до узурпації вищої церковної влади [5.208, с. 23]. Оскільки в 1921 р. завершився термін роботи Всеросійського Синоду, а патріарх Тихон (Беллавін), посиляючись на неможливість забезпечення постійної роботи колегіальних органів церковного управління з огляду на постійні арешти ієрархів на тлі протистояння з атеїстичною радянською владою, не проводив жодних заходів щодо скликання чергового Собору з метою обрання нових складів Синоду та Вищої церковної ради, ієрарх фактично порушив постанови Всеросійського Собору 1917-1918 рр. щодо забезпечення соборноправності. Натомість представники реформаційного духовенства та інтелігенції справедливо вважали, що продовження наявної політики керівництва РПЦ щодо протистояння радянській владі загрожує втратою церковного авторитету в оновлюваному суспільстві, з огляду на що виступали за негайну реалізацію актуальних реформ та адаптації православної церкви до служіння в умовах нової суспільно-політичної реальності.

Усвідомлення неможливості легального досягнення вищої церковної влади підштовхувало представників обновленського руху до співпраці з більшовиками, оскільки на той час широкі кола прогресивного духовенства не передбачали, що прагнення більшовиків до підтримки церковної реформації було лише тактичним ходом у загальній стратегії антирелігійної політики. Державна ідеологічна основа інституційного виокремлення обновленського руху була сформована Львом Троцьким

(Бронштейном) у програмовій записці від 30 березня 1922 р. Досвідчений теоретик ліворадикального марксизму Л. Троцький слушно зауважив, що в умовах відсутності реформації в Російській православній церкві на тлі революційних процесів і становлення радянської влади, поступово виникла лояльна «радянська» течія духовенства, у зв'язку з чим необхідно сприяти «реформації» в церкві «під радянським прапором», щоб, за допомогою «зміновіхівського» духовенства, «повалити контрреволюційну частину церковників», а потім, «не даючи зміновіхівські вождам прочухатися», перетворити їх починання на «викидень» [2.84, с. 108-109].

Отже, Л. Троцький наперед передбачив неминучість появи потужних обновленських течій у церкві під впливом революцій, необхідність використання РКП(б) цих процесів для досягнення власної мети та підкреслив, що радянське духовенство становить чи не найбільшу загрозу для майбутнього трудового суспільства, оскільки матиме широкі можливості входження до народних мас, задля чого було вирішено наперед створити ґрунтовну теоретико-ідеологічну базу супроти реформованої церкви. Таким чином, попри різне цільове спрямування, тактичні заходи представників реформаційного духовенства та радянської влади об'єднали обидві сторони довкола спільної боротьби проти керівництва Московської патріархії в особі патріарха Тихона.

Підставою для розгортання потужної інформаційної кампанії та організації церковної революції стало звернення патріарха Тихона щодо засудження декрету ВЦВК від 23 лютого 1922 р., який легалізував вилучення церковних коштовностей на тлі голоду 1921-1923 рр. 6 травня 1922 р. патріарх Тихон був ув'язнений під домашнім арештом на території своєї резиденції за опір вилученню церковних цінностей. Обновленство розпочало свою ходу на шляху інституційного оформлення.

12 травня обновленці сформували Вище церковне управління (ВЦУ) у справах Російської православної церкви, а 29 травня 1922 р. у Москві відбулись установчі збори групи «Жива Церква», яка об'єднала

прихильників церковних реформ. Головними засадами групи були: перегляд чинних канонів церковного управління з метою з'ясування, які з них анульовані самим життям і навіть шкідливі для церкви; перегляд догматичних положень з метою виділення тих особливостей, які були внесені в неї колишнім самодержавним ладом; перегляд літургійних традицій з метою з'ясування й усунення тих нашарувань, які внесені в православне богослужіння пережитим періодом союзу церкви і держави, забезпечення свободи пастирської творчості в богослужіннях, без порушення зверхувальних обрядів таїнств; перегляд положення про парафії у зв'язку з сучасними умовами церковного життя; перегляд принципів церковної етики та розробка вчення про християнське суспільне життя у рамках соціальних завдань, що висувуються часом; перегляд і зміна всіх сторін церковного життя, які владно обумовлені сучасністю. 8 червня 1922 р. діяльність групи «Жива Церква» була схвалена на засіданні ВЦУ «як така, що взяла на себе кермо церковного управління» [5.272].

Ідеологічним центром обновленського руху в Україні стала Харківська єпархія, де продовжував активно діяти св. І. Філевський, що мав певне коло своїх прихильників. Зазначимо, що саме до Харківської губернії належала значна частина території майбутньої Донецької губернії, а саме Старобільський та частина Ізюмського повітів (Слов'янськ, Краматорськ тощо). 28 червня 1922 р. у Харкові відбулись перші збори ініціативної групи, на яких було порушене питання демократизації церковного життя. 14-16 липня 1922 р. на губернських зборах було вирішено відсторонити від керівництва єпархією архієпископа Харківського Нафанаїла (Троїцького) [4.139].

Оскільки вслід за правлячим архієреєм, вікарний єпископ Старобільський Павло (Кратиров) також зайняв антиобновленську позицію, 16 серпня 1922 р. розпорядженням ВЦУ обох ієрархів було звільнено на спокій, а 22 серпня утворене обновленське Харківське

єпархіальне управління [5.296, с. 70]. Утім, лише 5 грудня 1922 р. у Москві відбулась архієрейська хіротонія обновленського вікарія Харківської єпархії – єпископа Старобільського Олександра (Мігуліна), і вже незабаром ієрарх був обраний головою місцевого вікарного управління [5.239, с. 59]. За цікавим спостереженням О. Форостюка, нововисвячений архієрей розгорнув широку діяльність щодо захоплення храмів, однак, не зустрів співчуття з боку релігійних мас [5.307, с. 73]. Перші обновленські громади на Старобільщині, яка належала на той час до складу Харківської єпархії, з'явилися у селищах Нещеретове та Титарівка лише в січні 1923 р. [5.306, с. 73]. 29 січня 1923 р. на засіданні Старобільського повітового виконкому був затверджений склад місцевого виконавчого комітету обновленської групи «Жива Церква», який очолив настоятель Троїцького храму с. Нещеретове [5.307, с. 32].

У червні 1922 р. було утворене обновленське тимчасове церковне управління у Катеринославі, очолюване священиком Письменним і мирянином Бреславським. Єпископами, які опікувалися парафіями Донбасу, були катеринославські вікарії: Маріупольський Андрій (Одинцов) та Бахмутський і Слов'яносербський Іоаннікій (Соколовський). Обидва виступили проти обновленського руху. Намагаючись знайти порозуміння з ієрархами Катеринославської єпархії, представники місцевого комітету «Живої Церкви» запросили до участі в роботі комітету архієпископа Катеринославського Агапіта (Вишневіського) та його вікаріїв, зокрема єпископа Бахмутського Іоаннікія (Соколовського) [5.296, с. 284-285]. Однак, ієрархи не тільки відповіли категоричною відмовою, але й розпочали активну антиобновленську агітацію. 23-24 серпня 1922 р. у Бахмуті відбувся повітовий з'їзд духовенства та мирян, на якому розглянуто питання щодо групи «Жива Церква». На відкритті з'їзду єпископ Іоаннікій (Соколовський) виступив з ґрунтовною доповіддю, в якій суворо викрив діячів обновленського руху та закликав місцеве духовенство згуртуватися навколо нього [1.72, арк. 304-305зв].

Незабаром архієпископ Агапіт, а також його вікарії Іоаннікій та Андрій були заарештовані за стандартним на той час звинуваченням у приховуванні церковних цінностей і протидії їх вилученню, утім, після попереднього слідства та визнання програми «Живої Церкви», звільнені за амністією [1.65, арк. 382]. 4 вересня 1922 р. розпорядженням ВЦУ архієпископ Агапіт призначався тимчасово керуючим обновленською Катеринославською єпархією, натомість єпископ Іоаннікій отримав від патріарха Тихона призначення тимчасово керуючого Харківською єпархією замість висланого архієпископа Нафанаїла [5.242, с. 114-115]. На початку листопада 1922 р. за доносом одного з ченців і подальшим виявленням прихованих коштовностей архієрейської ризниці, архієпископ Агапіт та єпископ Іоаннікій були знову заарештовані [5.296, с. 39-40].

Стрімка революційна спроба представників обновленського руху за підтримки органів державної влади здійснити переворот у середовищі православної церкви на території радянських республік досить швидко охопила провідні губерніальні центри, однак, у провінційній Донецькій губернії інституційне становлення цього руху здійснювалося вкрай повільно. У кінці грудня 1922 р. в Бахмуті відбувся повітовий з'їзд обновленської групи «Жива Церква», на якому постановлено визнати ВЦУ та «створити відділи на місцях». Преса відзначала негативне ставлення місцевого духовенства до з'їзду, й, попри те, що бахмутські чиновники передали обновленцям старовинний Троїцький собор – унікальну пам'ятку архітектури XVIII ст., під час урочистого молебню, що передбачався перед відкриттям з'їзду, навколишні торговці зірвали його проведення та вигнали священнослужителів з храму. Будівля губернського церковного управління, керівництво якого відмовилось передати справи представникам «Живої Церкви», була опечатана [4.121]. Варто зазначити, що передача обновленцям Троїцького кафедрального собору мала виняткове символічне значення, оскільки зазнавши протягом XVIII-XIX ст. низки перебудов, Собор, в іконостасі якого були встановлені

місцевошановані й тісно пов'язані з історією міста чудотворні образи Святої Тройці та Казанської Божої Матері у коштовних срібних ризах [5.231, с. 47], а також широко знаний своєю унікальною історичною дорогоцінною ризницею та бібліотекою, був унікальним осередком духовної культури дореволюційного Бахмуту.

Тим часом 14 лютого 1923 р. на засіданні Всеукраїнського обновленського з'їзду в Києві був утворений орган вищої церковної влади в межах України, Криму та Галичини – Всеукраїнське вище церковне управління (ВВЦУ), яке очолив митрополит Київський Тихон (Василевський) [1.11, арк. 225]. 16 лютого 1923 р. у Києві відбувся Перший Всеукраїнський з'їзд групи «Жива Церква», на якому головою Центрального комітету був обраний провідний обновленський ідеолог в Україні харківський протопресвітер Іоанн Філевський [1.11, арк. 224-225]. Участь у роботі з'їзду взяв також вікарій Харківської єпархії єпископ Старобільський Олександр (Мігулін), який вже 16 лютого 1923 р. був обраний єпископом Чернігівським і Ніжинським, головою Чернігівського єпархіального управління, а згодом зведений до сану архієпископа [5.239, с. 59]. Натомість Старобільська кафедра залишилась тимчасово вакантною. Навесні 1923 р. до обновленського руху приєднався архієпископ Подільський Пимен (Пегов), який вже 25 березня 1923 р. очолив архієрейську хіротонію нового вікарія Харківської єпархії, єпископа Старобільського Димитрія (Галицького) [5.239, с. 227, 474].

14-15 березня 1923 р. відбувся з'їзд духовенства та мирян Маріупольського повіту, на якому було прийнято рішення щодо створення місцевого комітету групи «Жива Церква». На підставі розпорядження Донецького губернського прокурора звільнений за амністією єпископ Маріупольський Андрій (Одинцов) був знову заарештований [1.73, арк. 15]. Вочевидь, на той час чиновники не мали єдиної лінії релігійної політики, що суттєво впливало на інституалізацію обновленського руху на місцях.

12 квітня 1923 р. у Бахмуті відбувся Донецький губернський з'їзд духовенства та мирян групи «Жива Церква», на якому першим головою новоутвореної Донецької єпархії був обраний колишній єпископ Павлоградський Миколай (Гіляровський). До першого складу єпархіального управління також увійшли протоієрей Сергій Петров, священники Микола Олексюк і Василь Тализін, диякон Мещерін, а також миряни Ракитін і Куцаєв. Донецький губернський комітет «Живої Церкви» складався з єпископа Миколая (голова), місцевого уповноваженого ВУВЦУ протоієрея Ігнатія Клементьєва, священників Дмитра Бобровського та В. Тализіна, а також псаломщика Зенько. Делегатами Донецької єпархії на Всеросійський собор були обрані священник В. Тализін і мирянин Калістрат Кривко, а від Маріупольського вікаріату – місцевий повітовий уповноважений групи «Жива Церкви» священник Георгій Доманіцький і протоієрей Арнаутов [1.36, арк. 17-18].

Станом на 31 квітня 1923 р. на території Донецької губернії було офіційно зареєстровано 478 молитовних будинків і передано в користування громад 308 храмів, а також 1 монастир [1.10, арк. 87, 88, 92]. Донецьким губернським комітетом була проведена активна організаційна робота на місцях. Існують відомості про нетривале існування Таганрозького вікаріату Донецької єпархії, який очолював єпископ Андрій (Одинцов) [5.260, с. 533], завербований органами ДПУ під час арешту за «контрреволюційну діяльність та приховування церковних цінностей» [1.55, арк. 121]. У Таганрозькому повіті повітовим уповноважений був призначений священник Георгій Дометуцький, в Юзівському повіті – священник Ілля Чернявській, а в Шахтинському повіті – священник Сергій Петров [6.329, с. 65].

На Луганщині одним з перших комітетів «Живої Церкви» був заснований у Станично-Луганській волості Луганського повіту на місцевому з'їзді благочинних 27 лютого 1923 р. [5.305, с. 77]. Уповноваженим групи по Луганському повіту став священник Іоаким

Олексюк, а Микільський собор Луганська – кафедральним храмом обновленців, де служив єпископ Донецький Миколай (Гіляревський) [5.260, с. 533]. До обновленського руху приєдналась згадувана вище братія Троїцького монастиря, оскільки відомо, що один з колишніх насельників, обновленський ієромонах Мелхиседек (Філімонов), згодом перейшов до греко-католицької громади с. Нижня Богданівка [5.305, с. 50, 87]. Утім, вже 5 червня 1923 р. трудова община Луганського монастиря була скасована на підставі постанови президії Луганського окружного виконкому від 21 травня 1923 р., а колишнє приміщення монастиря, початково заплановане під облаштування місцевого клубу міліції, «з усіма прилеглими до нього будівлями та подвір'ям, а також дім кол. Ілленка були передані окрздраву для відкриття туберкульозного диспансеру-ізолятора [4.140; 5.306, с. 50].

Утім, вже наприкінці квітня 1923 р. єпископ Таганрозький Андрій (Одинцов) був обраний головою Донецького єпархіального управління та зведений до сану архієпископа з титулом «Бахмутський і Донецький» [5.239, с. 110]. 29 квітня 1923 р. делегація Донецької єпархії взяла участь у роботі обновленського Всеросійського Собору, який офіційно затвердив введення низки реформ церковного устрою. Оскільки радикальні реформи та революційні методи їх впровадження викликали несприйняття у церковному середовищі, робота Собору була зосереджена довкола дисциплінарно-канонічної проблематики, натомість питання догматичного та богослужбового характеру лишилися непорушеними. Зокрема, було офіційно затверджено введення низки реформ церковного устрою: рівнозначність одруженого та безшлюбного єпископату, легалізовано другошлюбність кліриків і введено новостильний календар. Окрема постанова стосувалася монастирів, які закривалися та реорганізовувалися у парафії при трудових комунах. 3 травня 1923 р. Собор прийняв сумнозвісну постанову, яка була, за слухним спостереженням О. Тригуба, «з обуренням сприйнята більшістю мирян і в

остаточному підсумку згубна для обновленства» – позбавлення сану та чернецтва патріарха Тихона [5.296, с. 79].

8 травня 1923 р. Собор прийняв постанову щодо оновлення ВЦУ на паритетних для всіх реформаційних течій засадах у складі 18 членів на чолі з митрополитом Антоніном (Грановським) і перейменування органу на Вищу церковну раду, до складу якої був обраний архієпископ Бахмутський Андрій (Одинцов) [5.239, с. 110]. 8 серпня 1923 р. Вища церковна рада отримала свою остаточну назву Всеросійський Синод [5.271, с. 106]. Тим часом в Україні в травні 1923 р. архієпископ Пимен (Пегов) був призначений новим головою Всеукраїнського вищого церковного управління з возведенням до сану митрополита [5.239, с. 474]. 25-27 жовтня 1923 р. у Харкові відбувся обновленський Архієрейський Собор, на якому було проголошено утворення Української синодальної церкви та ратифіковано постанови Всеросійського Собору. ВВЦУ було реорганізоване у Всеукраїнський Священний Синод, до складу якого був обраний архієпископ Бахмутський Андрій (Одинцов) [5.239, с. 110].

Протягом 1923 р. було офіційно зареєстровано 40 парафій обновленської Донецької єпархії: 25 – у Бахмутській окрузі і 15 – у Луганській [1.19, арк. 19-25; 1.20, арк. 11-15], а також 27 громад на території Старобільської округи [1.75, арк. 58-71; 1.76, арк. 22, 83]. Варто зазначити, що старобільським обновленцям був переданий у користування старовинний Покровський кафедральний собор XVIII ст. [5.307, с. 78]. На території Донецької губернії парафії Старобільської округи продовжували належати до Харківської єпархії, Маріупольської – до Катеринославської єпархії, а Таганрозької та Шахтинської – до Ростовської єпархії.

Таблиця 2.2.1
Динаміка обновленського руху Донбасу за офіційними даними
реєстрації громад у 1923-1930 рр.¹

Округа \ рік обліку	1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929
Донецька губернія	55	85	85	х	х	х	х
Артемівська (Бахмутська)	17	17	28	18	19	20	23
Луганська	2	12	12	21	28	27	32
Маріупольська	-	-	29	11	42	42	37
Сталінська	6	16	16	14	18	18	22
Старобільська	-	-	-	59	59	58	58
Таганрозька	19	29	-	х	х	х	х
Шахтинська	11	11	-	х	х	х	х
Усього зареєстрованих православних парафій (обновленців)	292 (55)	1046 (85)	888 (85)	486 (123)	555 (166)	554 (165)	н.в. (172)

Як ми бачимо, за офіційними даними станом на 1 вересня 1924 р. у складі обновленської Донецької єпархії, що поширювалась на Артемівську, Луганську та Сталінську округи перебувало усього лиш 25 зареєстрованих громад, супроти 174 громад РПЦ. Однак, слід зазначити, що у тогочасних офіційних статистиках відсутні відомості щодо наявності обновленських парафій на Старобільщині до 1 січня 1926 р., що свідчить про неточність викладених даних. Також слід враховувати передачу Шахтинської і Таганрозької округ Донецької губернії до складу РСФРР.

Якщо подивитися відсоткові зміни, то вони виглядають наступним чином, і більш яскраво показують поступ українського обновленства в межах Донбасу: 1923 – 19%, 1924 – 8%, 1925 – 10%, 1926 – 25%, 1927-1929 – 30% (вираховано автором). Бачимо, що у період боротьби, коли опозиційний рух щодо обновленців лише розгортався, обновленці змогли завоювати 1/5 парафій Донецької губернії, але зі звільненням патріарха Тихона та швидким розмахом опозиції у 1924-25 рр. більшу частину парафій було втрачено. З оформленням автокефалії УСЦ і внутрішніми негараздами в РПЦ, УПАСЦ змогла отримати 30% парафій і зберігала цей показник до року Великого перелому.

Існують відомості, що в серпні 1923 р. керівництвом Донецького

¹ Складено автором за: Додаток А (таблиця «Православні течії Донбасу у 1923-1930 рр.»).

епархіального управління здійснювались спроби утворення вікарного Луганського окружного церковного управління, на чолі зі священником І. Сахновським [5.305]. Вочевидь, ідеться про багатолітнього священника луганського Микільського собору, протоієрея Іоанна Сахновського, який, визнавши у 1922 р. юрисдикцію обновленської Церкви, згодом був пострижений в чернецтво з ім'ям Іов і висвячений на єпископа Валківського, вікарія Харківської єпархії [5.239, с. 297]. Це припущення підтверджується тим, що протоієрей Іоанн Сахновський згадується в переліку священнослужителів Микільського храму станом на 1923 р. [5.274, с. 68]. Однак, за цікавим спостереженням О. Форостюка, окрліквідком не квапився реєструвати цей орган, натомість доручив спецслужбам «повісти негласний нагляд і таким чином виявити справжню фізіономію як самого управління, так і його працівників», а міліції не дозволяти «ніяких релігійних зібрань» [5.305]. На жаль, детальнішої інформації щодо наявності на той час обновленських парафії на території Луганської округи Донецької губернії автору віднайти не вдалось. Подальший розвиток Синодальної церкви проходив уповільнено. У вересні 1923 р. Донецький губернський комітет «Живої Церкви» просив владу звернути увагу на засилля тихоновців у Бахмутському повіті, вимагав розірвати договори з тихонівськими громадами [1.10, арк. 47]. Одна з перших громад на території Луганської округи була офіційно зареєстрована в с. Фащівка лише 5 жовтня 1923 р. [5.307, с. 26].

У доповідній записці органи ДПУ констатували, що до липня 1923 р. обновленський церковний рух укріпився в частині Донецької губернії [1.55, арк. 27-30], а вже станом на січень 1924 р., за даними С. Жилюка, на території губернії було офіційно зареєстровано вже 190 обновленських парафій [5.208, с. 53].

Тим часом місцеві чиновники звітували, що у Старобільській окрузі обновленська течія все ще знаходилася у зачатковому стані. 8-9 травня 1924 р. у Покровському соборі м. Старобільськ відбувся окружний з'їзд

духовенства та мирян за участі одного з провідних ідеологів церковного оновлення в Україні – єпископа Ізюмського Йосифа (Кречетовича) [4.156]. У перший день в роботі з'їзду взяли участь 292 делегати, утім, вже на другий день було зареєстровано лише 168 осіб. На з'їзді було також порушене питання щодо обрання нового окружного архієрея (1924 р. єпископ Старобільський УСЦ Димитрій (Галицький) був переведений на Балтську вікарну кафедру Одесько-Херсонської єпархії [5.239, с. 227]), однак, вибори так і не відбулись. Незабаром Всеукраїнський Синод призначив головою Старобільського окружного церковного управління нововисвяченого єпископа Мелетія (Фоміна) [5.239, с. 354].

У вересні 1924 р. у зв'язку з перейменуванням Бахмуту на Артемівськ, змінився титул правлячого архієрея єпархії на Артемівський [5.239, с. 110]. 17 листопада 1924 р. архієпископ Андрій (Одинцов) очолив Чернігівську єпархію, того ж дня в Артемівську відбувся з'їзд духовенства Донецької єпархії, на якому новим головою Артемівського єпархіального управління був обраний, переведений з Чернігова архієпископ Олександр (Мігулін), а уповноваженим єпархії священник місцевої Благовіщенської церкви Іоаким Олексюк [4.158; 5.239, с. 59; 5.260, с. 533; 5.306, с. 79].

Паралельно з розгортанням оновленського руху при безпосередній участі радянських партійних і виконавчих органів із використанням таємної поліції, у середовищі православного духовенства та віруючої людності почав формуватися опозиційний рух. Цей рух мав хвилеподібний характер і його найбільша активність припадає на 1923-1927 роки, що проявилось у православній міжконфесійній боротьбі (загальноукраїнський аспект див. у працях О. Ігнатуші, О. Тригуба, В. Паценка й ін.). У досліджуваному нами регіоні зазначена боротьба теж мала свої прояви, не дивлячись на явне засилля консервативного крила РПЦ.

Наприкінці 1923 р. секретар Старобільського окружного партійного відзначав у своєму листі, що «багато представників живоцерковників звертаються з проханням до міліції та ОДПУ допомогти їм у боротьбі з

тихоновцями. Прохання зводяться до необхідності заарештувати того чи іншого попа, який має бути звільнений згідно з постановою Синоду» [1.54, арк. 266]. Зрештою, відверта підтримка церковних реформаторів органами влади спричинила зворотній ефект недовіри вірян до спричинених перетворень, створивши представниками обновленського духовенства малопривабливу репутацію «комуністичних попів».

Одними з перших православних структур, що стали жертвами антирелігійної політики радянської влади, стали монастирі. У червні 1922 р. була закрита одна з найбільш давніх та авторитетних чернечих обителей Східної України – Свято-Успенська Святогірська пустинь. 22 квітня 1924 р. Донецький губліквідком видав санкцію на закриття Старобільського жіночого монастиря. 203 насельниці були поставлені на особливий облік у правоохоронні органи, які встановили за ними пильний нагляд. Монахиням було дозволено самим прийняти рішення: чи переселитися до іншої обители, «розташованій у глушині повіту», чи «зовсім зректися від монастирського життя й перейти в розряд мирян» [1.8. арк. 126]. Скориставшись наданим правом, частина старобільських черниць оселилася у Свято-Успенсько-Серафимівському Роздобарівському монастирі, що знаходився в с. Хомівка Куп'янської округи [5.307, с. 44]. Зрештою, саме канонічно обмежені в рамках впроваджуваних більшістю конфесій реформ і переслідувані державними органами *представники чернецтва склали основу консервативної церковної опозиції* як на Донеччині та Луганщині, так і по всій території УСРР. Зокрема, варто зазначити, що основними активістами опозиції стали колишні насельники монастирів, а також мандрівне незареєстроване духовенство, представники якого проводили богослужіння при «тихонівських» парафіях, що мали настоятелів-обновленців [1.66, арк. 24].

Обставини становлення обновленського руху на території Донецької губернії засвідчили, що позиція реформаційного духовенства не була підтримана місцевими ієрархами та духовенством за винятком єпископа

Андрія (Одинцова). У той же час, було б помилково вважати, що антиобновленська опозиція склалась винятково на ґрунті несприйняття ідей унормування актуальних проблем церковного життя. Так, один з майбутніх лідерів антиобновленської опозиції, а згодом Катакомбної церкви, єпископ Старобільський Павло (Кратиров) на допиті свідчив, що «багато чого в нашому церковному житті потребує перетворень і змін, і на законному церковному Соборі ієрарх, без сумніву став би у ряди більш прогресивної частини ієрархії, утім, здійснене ініціаторами обновленського руху захоплення церковної влади, презирливе ставлення до їх братів, що не бажали йти з ними одним шляхом з метою вислужитися перед цивільною владою, змусили єпископа стати в ряди опозиції до обновленського церковного управління» [1.58, арк. 105]. У зв'язку з арештом нелояльних до обновленського руху ієрархів і відсутністю організованого церковного управління на місцях для боротьби з церковним розколом почали виникати церковні об'єднання, представники яких доповнили перелік мартирологу мучеників за власні релігійні переконання, або ж по своєму звільненні продовжили служіння, перебуваючи у співпраці з радянськими спецслужбами.

З огляду на цілковитий розгром ієрархічного управління, процес інституалізації православної церкви на території Донецької губернії, яка була розподілена між Катеринославською та Харківською єпархіями, на підставі Постанови Святійшого патріарха Тихона, Священного Синоду та Вищої церковної ради Російської православної церкви № 362 від 7/20 листопада 1920 р. щодо порядку церковного управління в особливих випадках, набув самоорганізаційного характеру. Існують відомості щодо призначення у 1922 р. єпископом Старобільським, вікарієм Харківської єпархії Петра (Кіреєва), який вже 14 січня 1923 р. згадувався як єпископ Золотоноський, вікарій Полтавської єпархії [5.185, с. 358-359]. Восени 1922 р. до Харківської єпархії повернувся єпископ Старобільський Павло (Кратиров), який тоді тимчасово ніде не служив. Оскільки ще 17 вересня

1922 р. архієпископ Харківський Нафанаїл (Троїцький) був висланий з Харкова, на спільній нараді духовенства та мирян міста, яка відбулась у Троїцькій церкві, було прийнято рішення: «Для очолення Харківської єпархії повинен бути запрошений єпископ Старобільський Павло» [7.342]. І з кінця 1922 р. єпископ Павло й очолюване ним духовенство розпочали боротьбу з обновленським рухом. Наприкінці 1922 р. з метою відновлення організованого церковного управління для боротьби з обновленським рухом у Слов'янську групою священників-тихоновців на чолі з протоієреєм К. Ружицьким було утворене нелегальне Бахмутське єпархіальне управління [1.73, арк. 11].

Результати роботи Всеросійського та Всеукраїнського Соборів 1923 р. дозволили церковній опозиції скласти міцні ідеологічні підвалини для агітації серед фанатичної частини вірян. Особливій критиці піддавалось впровадження нового календаря, як порушення основ віри та політична поступка радянській владі. Хоча в дійсності питання застосування нового стилю було позитивно вирішеним у низці помісних церков. На Старобільщині за введення нового стилю селяни називали обновленських священників «агентами комуністів», а «Живу Церкву» – «радянською церквою» [1.54, арк. 265]. Особливо гостро наголошувалось на неканонічності засудження патріарха Тихона. Хоча подекуди успіх у такій агітації не завжди був на стороні антиобновленців. Зокрема, у с. Мостки Старобільської округи священник Марсов вступив у дискусію із місцевими обновленцями на тему «Тихоновщина та обновленці» при значному скупченні віруючих селян. Під час дискусії виступ священника був заглушений вигуками: «Геть зрадників, кровопивць... Ми не забули того, що зробив Тихон для робітників та селян» [1.74, арк. 90-91].

Активізація церковної опозиції була пов'язана зі звільненням з-під арешту у липні 1923 р. патріарха Тихона, а на Донеччині – єпископа Бахмутського Іоаннікія (Соколовського), який після тривалого слідства відновив організоване єпархіальне управління в Катеринославі й очолив

боротьбу з обновленським рухом. 8 липня 1923 р. газета «Всероссийская кочегарка» опублікувала «Розкаяння» єпископа Іоаннікія [4.152]. Утім, одразу ж після свого звільнення ієрарх продовжив свою антиобновленську діяльність на Катеринославщині та Донеччині [2.88, с. 69].

Оскільки активна діяльність опозиції майже нанівець зводила заходи ОДПУ щодо підтримки лояльного обновленського руху, були застосовані репресії по відношенню до активних консервативних церковних діячів. 17 березня 1923 р. у Харкові був заарештований єпископ Старобільський Павло (Кратиров), який проходив за спільною справою з 13 священниками та 2 мирянами, і вже 15 травня 1923 р. Особливою комісією НКВС УСРР по адміністративним засланням ієрарх спільно з протоієреєм Миколаєм Колчицьким був засуджений до трьох років заслання за межі УСРР [7.342]. Згодом протоієрей М. Колчицький став один з провідних діячів політично оновленої Московської патріархії у повоєнний період.

У листопаді 1923 р. було знову заарештовано та засуджено до одного року суворої ізоляції за приховування церковних цінностей єпископа Іоаннікія (Соколовського). Однак, позаяк єпископ Іоаннікій подав касаційну скаргу до Верховного суду та під час перегляду справи 18 грудня 1923 р. у своїх свідченнях категорично відмежовувався від звинувачень на свою адресу, переводячи провину на покійного архієпископа Агапіта (Вишневіського), ієрарх було звільнено, утім, без права три роки перебувати у Харківській, Катеринославській, Донецькій, Київській і Подільській губерніях [5.296, с. 41]. Репресії проти опозиційних до обновленського руху священнослужителів продовжувалися і на місцях. 24 лютого 1924 р. за звинуваченням у контрреволюційній діяльності були заарештовані керівники Бахмутського єпархіального управління, священники К. Ружицький, Петров, О. Данилов і Шепицький, сама ж організація ліквідована [1.73, арк. 11]. Варто зазначити, що під час слідства протоієрей К. Ружицький був завербований органами ОДПУ та згодом обіймав високі церковні посади в РПЦ.

У першій половині 1924 р. Синодальна церква пережила суттєву організаційну кризу. Лише в Україні обновленці втратили понад 1000 парафій [5.208, с. 53]. Оскільки над перспективою інституційного розвитку обновленського руху постала загроза краху, керівництвом Синодальної Церкви був узятий курс на мінімізацію реформаторства, що, втім, це не поліпшило суттєво її становища. Станом на 1 вересня 1924 р. загальна кількість легалізованих староцерковних парафій на території Донецької губернії досягла 223, супроти 55 обновленських парафій [5.296, с. 287]. Більшість староцерковних парафій на Донеччині та Луганщині знаходилась у сільських місцевостях губернії, натомість, як відзначав у своєму рапорті архієпископ Іоаннікій, обновленська «Жива Церква» мала кращі позиції у містах.

Незважаючи на всебічну допомогу органів радянської влади, обновленцям не вдалося кількісно та якісно подолати тихоновців. У 1924 р. «Жива Церква» налаштувала проти себе значну частину віруючих, і у 1925 р. вирішальних успіхів у боротьбі з тихоновцями досягти не вдалося. Так, на вимогу парафіяльної ради до юрисдикції архієпископа Іоаннікія перейшла громада Благовіщенського собору м. Артемівська, а її настоятель – обновленський священник Бондаревський – відсторонений від виконання обов'язків. Утім, оскільки серед вірян існувала потужна група обновленців, вже восени, після чергового конфлікту, під час якого новий настоятель – священник Васюта, перебуваючи у нетверезому вигляді, назвав парафіян, невдоволених конфесійною належністю, «радянськими бандитами», клірик був заарештований, а громада повернулась до складу Синодальної церкви [4.155]. Іншим прикладом стихійності церковної опозиції можуть слугувати події довкола Архангело-Михайлівської церкви с. Железное Артемівської округи, коли у відповідь на реєстрацію громади як синодальної частина парафіян провела власні збори, на яких були визнані незаконними дії настоятеля, обидва клірики видалені з парафії, а також переобраний староста та парафіяльна рада [1.75, арк. 82-83].

Затяжний конфлікт дійшов до рукоприкладства і, зрештою, із залученням представників влади, було прийнято рішення щодо поділу будівлі храму шляхом спорудження капітальної стіни коштом парафіян РПЦ [1.75, арк. 62]. 15 листопада 1925 р. за поданням Донецького єпархіального управління члени церковнопарафіяльних рад с. Железное Бахмутської округи були відзначені благословенням Всеукраїнського Синоду [4.125].

Отже, успішний розвиток антиобновленської опозиції доводить, що швидкі та радикальні реформи у духовному житті суспільства на догоду поточній політичній кон'юнктурі без належної підготовки та часу може викликати негативний соціальний резонанс і навіть відторгнення доволі актуальних пропозицій щодо оновлення церковного життя.

3 січня 1925 р. Постановою Всеукраїнського Синоду був звільнений від виконання особливих повноважень Всеукраїнського Синоду по Маріупольському вікаріату священник Д. Мацок і затверджений тимчасовий склад Маріупольського вікарного управління Катеринославської єпархії (голова протоієрей В. Тарасьєвич, члени В. Прусинський, мирянин К. Арабаджи та секретар священник О. Кочерга). 3 січня 1925 р. був нагороджений митрою протоієрей колишнього залізничного Микільського храму (м. Гришине) майбутній член оновленого складу Всеукраїнського Синоду від Донецької єпархії Прокіп Драгожинський [4.126], а вже 9 лютого 1925 р. звільнений від виконання своїх обов'язків представник Синоду по Донецькій єпархії протоієрей Іоаким Олексюк, який, тимчасово залишивши служіння, перейшов на світську службу [4.126; 4.158].

Відносній стабілізації положення Синодальної церкви на початку 1925 р. сприяло як примирення патріарха Тихона з одним із ключових лідерів обновленського руху протопресвітером В. Красницьким, так і зверненням до патріарха Тихона Вселенського патріарха Григорія VII щодо відходу від вищої церковної влади та визнання канонічності Всеросійського Синоду. На початку січня 1925 р. по всій Україні пройшли

обновленські єпархіальні з'їзди, на яких обговорювались результати Передсоборної наради 1924 р. й обирались делегати до участі у майбутньому Всеукраїнському Соборі. За архівними матеріалами зборів церковних рад м. Артемівська очевидно простежується прагнення до миру між усіма конфесіями [1.75, арк. 4].

Зрештою, авторитет Синодальної церкви укріпився з огляду на визнання Вселенською Патріархією. У той же час упродовж травня-липня 1924 р. радянські органи влади суттєво змінили принципи та форми підтримки обновленського руху. Антирелігійною комісією при ЦК КП(б)У були затверджені маршрути архіпастирських візитів голови Всеукраїнського Синоду митрополита Пимена (Пегова) по Україні із визначенням регіонів зі слабкими позиціями Синодальної церкви. Натомість було знято з обговорення питання щодо офіційної реєстрації Всеукраїнського Синоду та вирішено: «З'ясувати з Прокуратурою формальну можливість реєстрації Синоду обновленців і відмовити іншим церковним угрупованням в реєстрації їхніх управлінь» [5.208, с. 188]. 1 березня 1925 р. на засіданні Антирелігійної комісії при ЦК КПУ було ухвалено порушити перед ЦК КПУ та ЦК ВКП(б) питання щодо необхідності запровадити автокефалію Української церкви з її подальшим затвердженням Всеросійським Синодом, українізацію богослужіння, а також зменшення податків і сприяння у пошуках необхідних ресурсів [5.208, с. 188].

Станом на 1925 р. на території Донецької губернії було офіційно зареєстровано 220 осіб духовенства реформаційних конфесій і 84 псаломщика, що становило 27% від загальної кількості зареєстрованих служителів культу православного сповідання. Найбільшою за кількісним складом духовенства реформаційних конфесій була Старобільська округа – (91 священник, 30 дияконів та 49 псаломщиків УСЦ), тоді як в Артемівській – (27 священників, 4 диякона та 13 псаломщиків УСЦ, а також 2 священника та диякон УАПЦ), Луганській – (22 священника, 5 дияконів та 11

псаломщиків УСЦ), Маріупольській – (14 священників, 3 диякона та 3 псаломщика УСЦ) та Сталінській (17 священників, 3 диякона та 8 псаломщиків УСЦ) [1.69, арк. 25]. Примітно, що серед ієрархів на той час був зареєстрований лише 1 правлячий єпископ Донецької єпархії.

12 березня 1925 р. у Луганську розгорнулось протистояння довкола передачі малочисельній обновленській громаді Микільського собору, члени якої, за участі представника Всеукраїнського Синоду, прагнули досягти права користуватися храмовою будівлею. Утім, заплановані парафіяльні збори, на які було зібрано понад 1000 вірян з усіх міських церков Московської патріархії, завершилися скандалом і сатиричною антирелігійною заміткою в газеті «Луганская правда» [4.141].

У кінці 1924 р. окреслились перспективи створення двох архієрейських вікарних кафедр на Донбасі – у Луганську та Маріуполі. Так, організація тимчасового Маріупольського вікарного управління відбулася на початку жовтня 1924 р. у складі: голови – священника Мацака, керуючого справами – священника Кочерги та всіх благочинних, що перейшли до обновленців. 7 жовтня 1924 р. Маріупольський окрліквідком на своєму засіданні офіційно затвердив рішення про створення управління та його склад [1.12, арк. 73]. Ймовірно таке ж рішення відбулося і в Луганському окрліквідкомі.

Після затвердження єпархіальних управлінь Всеукраїнський Синод став перейматися організацією повноцінних адміністративних органів управління єпархіями. Зокрема, 25 березня 1925 р. настоятель церкви с. Кукуловки Олександрійського вікаріату протоієрей Юрій (Прокопович) був зарахований кандидатом в єпископи, того ж дня митрополитом Пименом (Пеговим) клірик був пострижений у чернецтво та зведений в архімандрити [4.127]. 22 квітня 1925 р. єпископом Луганським, вікарієм Донецької єпархії був призначений протоієрей Олексій Розумовський з попереднім постригом його у чернецтво з іменем Августин і зведенням до сану архімандрита [4.128]. Зрештою, у квітні 1925 р. на єпископа

Луганського був висвячений архімандрит Юрій (Прокопович), натомість архімандрит Августин (Розумовський) був посвячений на єпископа Маріупольського та Бердянського, вікарія Катеринославської єпархії і став першим обновленським архієреєм відновленої Маріупольської кафедри [5.239, с. 36].

З призначенням єпископа відбулися й зміни у складі Маріупольського єпархіального управління. Рішенням Св. Синода УПЦ від 3 липня 1925 р. було затверджено тимчасовий штат управління у складі: протоієрея Афанасія Кравченка, протоієрея Ісідора Сложинського та мирянина Микити Антоновича Масляннікова. Місцеперебуванням кафедри Маріупольського вікарія було м. Бердянськ [1.12, арк. 76-77]. У серпні 1925 р. було затверджене остаточний склад управління у складі: голова – єпископ Августин, члени – протоієреї Б. Попов і А. Кочерга [1.12, арк. 73].

Оскільки над Синодальною церквою виникла перспектива організаційного краху, оновлення викликало серед прихожан досить неоднозначну реакцію та посилення опозиції щодо руху, її ієрархи вдалися до поспішного згортання реформ: були припинені архієрейські хіротонії одруженого духовенства, уповільнений перехід на живу мову богослужіння, скасовано використання григоріанського календаря. У першому зверненні новоутвореного Всеукраїнського Синоду зазначалося, що він «твердо зберігає чистоту православної віри в тих її основах, які передані в Священному Писанні, Священному Переданні, догматів Вселенських і Помісних Соборів» [4.142, с. 3]. 14 травня 1925 р. у Харкові відкрилась сесія Всеукраїнського Помісного Собору, на якій були рішення про автокефалію церкви, можливість українізації богослужінь і заборона другого шлюбу для духовенства. Згортання реформ мало стрімкий характер і торкнулося багатьох аспектів церковного життя. Згідно з резолюцією Передсоборної наради 1924 р. до участі в роботі Всеукраїнського Собору були запрошені представники Константинопольської та Антіохійської патріархій, Всеросійського та

Білоруського Синодів (з правом вирішального голосу), а також Московської патріархії в Україні, ВПЦР та єпархій УАПЦ (з правом дорадчого голосу). Загалом, у роботі Собору взяли участь 34 єпископи, 88 кліриків і 86 мирян [4.150], серед яких ієрархи Донецької єпархії – архієпископ Артемівський Олександр (Мігулін), єпископ Луганський Юрій (Прокопович) і вікарій Харківської єпархії єпископ Старобільський Мелетій (Фомін).

На Всеукраїнському Соборі оновленці спромоглися мінімізувати надмірні реформаційні тенденції у своїй практиці [4.132]. Утім, вже на початку червня 1925 р. вікарій Донецької єпархії, єпископ Луганський Юрій (Прокопович) одружився та перейшов до складу УАПЦ, де пробувши нетривалий час правлячим архієреєм Зінов'ївської єпархії, вже в червні 1926 р. офіційно зрікся віри [4.159]. Примітно, що до оновленого складу Всеукраїнського Синоду, обраного Помісним Собором, від Артемівської єпархії увійшов не правлячий архієпископ Олександр, а протоієрей П. Драгожинський [4.153]. 7 жовтня 1925 р. автокефалія Української синодальної церкви в Україні була підтверджена III Всеросійським Собором.

Активізації церковно-інституційних процесів у цей час також сприяла нова адміністративна реформа УСРР, у результаті якої губерніальний поділ республіки змінився на окружний. У зв'язку з гострою потребою здійснення ефективного управління на місцях, виникла необхідність приведення числа оновленських єпархій відповідно до нового адміністративного поділу УСРР.

Відповідно до нової реформи у червні 1925 р., Священний Синод Української синодальної (оновленської) церкви здійснив реорганізацію мережі єпархіальних управлінь. У результаті цього було утворено 36 єпархій у відповідних межах територіальних округ [4.170], зокрема Донецька єпархія була розділена на окремі Артемівську та Луганську, зі складу Катеринославської єпархії було виокремлено Маріупольську, а зі

складу Харківської – Старобільську самостійні єпархії.

3 червня 1925 р. головою Маріупольського єпархіального управління був призначений єпископ Августин (Розумовський), обраний 13 червня 1925 р. на з'їзді духовенства та мирян у м. Бердянськ правлячим архієреєм Маріупольської єпархії [5.239, с. 36]. 3 червня 1925 р. новоутворене Луганське єпархіальне управління очолив новопризначений архієпископ Павло (Масленніков), переведений з Катеринославської єпархії, а єпископ Юрій (Прокопович) звільнений на спокій [4.170].

3 червня 1925 р. новоутворене Луганське єпархіальне управління очолив архієпископ Павло (Масленніков), переведений з Катеринославської єпархії [5.239, с. 446]. Станом на 1 липня 1925 р. на території Артемівської округи до Синодальної церкви належало 28 парафій, Луганської – 12, Маріупольської – 29, Сталінської – 16 [1.56, арк. 63]. Однак, в окружних центрах – Луганську та Сталіно, жодної парафії не було.

5 серпня 1925 р. архієпископ Луганський Павло (Масленніков) вийшов на спокій. З 31 серпня 1925 р. тимчасове керівництво Луганською єпархією за сумісництвом здійснював архієпископ Артемівський Олександр (Мігулін) [5.239, с. 59]. 7 вересня 1925 р. на засіданні Всеукраїнського Синоду було розглянуто ситуацію, що склалася в Луганській єпархії. Постановою Синоду колишній єпископ Луганський Юрій (Прокопович) був заборонений у священнослужінні, а на вакантну Луганську кафедру був переведений єпископ Валківський Веніамін (Шаботинський) [5.208, с. 191]. Був також затверджений тимчасовий склад Луганського єпархіального управління, до якого увійшли благочинний протоієрей М. Янченков, священник Д. Клепачевський, протодиякон М. Сазонов і миряни – С. Чесноков, В. Онуфрієв [5.208, с. 189]. У вересні 1925 р. Луганський адмінвідділ передав у користування луганській обновленській громаді, що нараховувала близько 50 осіб, Микільський кафедральний собор. НКВС обґрунтував своє рішення тим, що синодальна

група «жодної церкви Луганська у своєму користуванні не має, тоді як... старослов'яни... мають аж п'ять» [1.20, арк. 2-5]. Утім, восени 1925 р. розгорнулася боротьба за Микільський собор і лише 24 листопада 1925 р. громада Микільського собору остаточно визначилась у своїй належності до Всеукраїнського Священного Синоду [4.174].

Восени 1925 р. відбулись зміни у складі Маріупольського єпархіального управління. Зокрема, 23 вересня 1925 р. від виконання обов'язків члена Маріупольського єпархіального управління відповідно до заяви був звільнений протоієрей О. Кравченко [4.131], а вже 13 листопада 1925 р. на першому єпархіальному з'їзді духовенства та мирян Маріупольської єпархії у м. Бердянську під головуванням єпископа Маріупольського та Бердянського Августина (Розумовського) було обрано новий склад єпархіального управління: протоієрей І. Сложинський, протоієрей М. Єршов і мирянка О. Епіфанова [4.161], затверджений Всеукраїнським Синодом 25 листопада 1925 р. [4.129].

З метою прихилення вірян ієрархи УСЦ приділяли особливу увагу проведенню урочистих богослужінь. Зокрема, 21 вересня 1925 р. з нагоди храмового свята громади Різдва Богородиці села Ново-Економічне Артемівської округи у супроводі численного духовенства було звершено показову архієрейську літургію, яку очолив архієпископ Артемівський Олександр (Мігулін). Примітно, що богослужіння, яке зібрало понад 2000 вірян, супроводжувалось співом хору місцевої громади РПЦ з с. Новоселівки. Під час проповіді ієрарх звернувся з проханням забути ворожнечу та закликав об'єднатися навколо Всеукраїнського Синоду [4.169].

Не сходили з порядку денного і місіонерські питання. 13 листопада 1925 р. у м. Бердянську під головуванням єпископа Маріупольського та Бердянського Августина відбувся перший єпархіальний з'їзд духовенства та мирян за участі 124 делегатів з усіх парафій [4.161]. На виконання постанов Другого Всеукраїнського Помісного Собору щодо здійснення

місіонерської роботи з метою пошуку шляхів подолання церковного розділення окремих листом було запрошено також духовенство РПЦ на чолі з місцевим благочинним протоієреєм В. Кірановим. На з'їзді було заслухано доповідь єпископа Августина (Розумовського), що містила низку питань апологетичного та церковно-дисциплінарного характеру. Як зазначав ієрарх: «Тепер всі повинні бути місіонерами, а головне наше місіонерство полягає в розвитку особистої побожності. Боротьба з тихоновщиною має бути ідейною, планомірною та стійкою, як її проводить Священний Синод Української православної автокефальної церкви. Нам необхідно боротися з тихоновщиною і шляхом законодавчим, захищаючи свої парафії від вторгнення тихонівських ієреїв. Необхідно в питаннях політики стояти поза тихонівським впливом, щоб легше добиватися громадянських прав, без яких церква вважається нелегальною» [4.161].

На початку 1926 р. місіонери Синодальної церкви брали участь в апологетичних диспутах за темою «Чи є Бог?». 25-26 січня 1926 р. у Павлограді під час дискусії, яка тривала понад 12 годин, громадяни Г. Свиридов і В. Токарєв, які мали вищу освіту з природничих наук, виступали із запереченням віри в Бога з наукової точки зору. Натомість, їх опонент архієпископ Павлоградський Андрій (Одинцов) зумів представити логічне обґрунтування сумісності науки та релігії, за результатами якого один з диспутантів визнав, що принаймні половина вчених віруючі люди [5.208, с. 301-302].

Особливим місіонерським заходом Синодальної церкви на Луганщині стала грандіозна спільна Хресна хода, влаштована духовенством Куп'янської та Старобільської єпархії навесні 1926 р. У с. Хомівка Куп'янської округи місцевій громаді Синодальної церкви був переданий один з храмів Успенсько-Серафимівського жіночого монастиря. Існують детальні відомості про масштабний хресний хід обновленського духовенства Куп'янської та Старобільської єпархій до жіночої обителі в день Святої Трійці 1926 р., який очолили Старобільський єпископ Мелетій

(Фомін) і Куп'янський – Володимир (Дубчук) [4.154, с. 8]. Супроводжуючий ходу фотограф І.С. Мірошніченко після короткого молебню під звуки всезагального співу та проповіді ієрарха відзняв учасників (див.: Додаток В). Утім, попри успішність проведення Хресної ходи, захоплення частини монастирських будівель спричинило нову хвилю міжконфесійного протистояння, яка сприяла успішній антирелігійній кампанії радянської влади та подальшій ліквідації Раздобарівського монастиря.

Паралельно з цим була активізована просвітницька діяльність конфесії. 12-15 лютого 1926 р. у Катеринославі єпископ Маріупольський Августин (Розумовський) взяв участь в чотирьох антирелігійних диспутах: у великому театрі, міськторгу, Брянських і Первомайському заводах. Зрештою, 28 лютого 1926 р. була утворена Благовісницька комісія при Всеукраїнському Синоді під головуванням першого ієрарха Донецької єпархії, «благовісника в Україні» архієпископа Павлоградського Андрія (Одинцова) у складі всеукраїнських місіонерів-благовісників єпископа Маріупольського Августина та протоієрея М. Фетисова з дорученням їй організації благовісництва по Україні [4.151].

22 квітня 1925 р. у відповідь на відношення НКВС листом Харківського губадмінвідділу було задоволене клопотання Всеукраїнського Синоду на відкриття вищого духовного навчального закладу, який отримав назву Вища богословська школа [4.145]. Лише 21 березня 1926 р. відбулось урочисте відкриття богословської школи та розпочалось навчання першого потоку студентів у кількості 8 осіб. Поступово діяльність закладу почала налагоджуватися. Зокрема, вже восени 1926 р. з 62 осіб, які подали заяви на вступ, лише 20 студентів було зараховано за результатами вступних іспитів [4.146]. Наприкінці 1927 р. за результатами 6 місяців на утримання школи при загальній сумі 1750 крб. 15 коп. лише від єпархій Донеччини та Луганщини надійшло 442 крб. 28 коп. [4.146], протягом першої половини 1928 р. – 228 крб. 72 коп. при

загальній сумі 1084 крб. 92 коп. [4.149]. Для порівняння на той час середня зарплата у промисловості складала 70,4 крб. [2.111, с. 22]. Також існують відомості щодо зарахування на перший потік в якості вільних слухачів 5 студентів з Донеччини та Луганщини, а саме: П. Дубового (Старобільська єпархія), І. Каракаша (Донецька округа), І. Конюхова (Старобільський округ), О. Філевського (Старобільська округа) та П. Бондаренка (Сталінська округа) [4.146]. Отже, Синодальна церква єдина серед тогочасних православних конфесій, яка отримала офіційну можливість підготовки фахових кадрів для звершення пастирського служіння, частину яких склали вихідці з єпархій колишньої Донецької губернії.

У вересні 1927 р. з метою проведення лекцій в рамках богословських курсів, влаштованих місцевим єпархіальним управлінням для духовенства та мирян, Старобільськ відвідали архієпископи Андрій (Одинцов) та Олександр (Чекановський), які в день відкриття провели Божественну Літургію за участі трьох ієрархів і численного духовенства. Кореспондент «Українського православного благовісника» відзначав, що «напевно за весь час свого історичного існування м. Старобільськ не бачило в себе такого урочистого богослужіння. Подія для нашої єпархії воістину історична...» [4.162].

Лекції читались протягом трьох днів з 8 години до 14 години, і з 16 до 20 години. Програма курсів була такою: 1) Щодо походження релігії, її значення в житті людства, особливий характер ветхозавітної релігії та її надприродне походження; 2) щодо дійсності існування Особистості Засновника християнства – Ісуса Христа, Його Божественної гідності; 3) щодо виникнення світу та людини; 4) щодо положення людини серед інших істот та її найвищого призначення; 5) щодо Царства Небесного; 6) щодо безсмертя душі; 7) по сектантству – баптизм та євангельські християни (лектор – архієпископ Андрій); 8) сучасний стан церкви взагалі та на Україні зокрема в історичному висвітленні (історико-апологетичне обґрунтування церковно-синодального напрямку); 9) організація

церковних громад у наш час; 10) щодо активізації пастирства (лектор – архієпископ Андрій) [4.162].

Таємним листом місцева ієрархія РПЦ заборонила духовенству та вірянам відвідувати курси під загрозою церковного відлучення. Однак, 10 священиків і частина мирян, проігнорувавши заборону, стали слухачами лекцій. Окружний центр – Старобільськ на той час не мав залізничного сполучення та знаходився на відстані 56 км від найближчої станції, тому для жителів провінційного містечка проведення богословських курсів і приїзд знаних архієреїв були надзвичайними подіями, що оживили сіре одноманітне життя місцевих вірян. Курсантів було 100 чоловік, загалом упродовж трьох днів лекції відвідало понад 800 слухачів. Напередодні завершення курсів була влаштована урочиста вечерея, а в останній день відбувся подячний молебень. З подячним словом виступив єпископ Старобільський Мелетій (Фомін), а член єпархіального управління, благочинний протоієрей Д. Люмінарський висловив щиру подяку ієрархам за їх невтомну і плідну працю та висловив сподівання, що «такі курси не будуть останніми, і що в майбутньому наші благовісники не відмовляться відвідати наш округ» [4.162]. За результатами курсів курсантами була надіслана подячна телеграма до Всеукраїнського Синоду.

Протягом 1926-1928 рр. єпархії Донеччини та Луганщини відвідували провідні апологети Синодальної церкви – митрополит Пимен (Пегов), архієпископи Андрій (Одинцов) та Олександр (Чекановський). 15 січня 1926 р. митрополит Пимен (Пегов) відвідав м. Артемівськ на запрошення парафіяльних рад Троїцького та Благовіщенського соборів. Наступного дня за Божественною літургією в Троїцькому соборі ієрарху співслужив місцевий архієпископ Олександр (Мігулін) і численне духовенство єпархії з настоятелем собору протоієреєм Іоанном Мотузовим. Періодика відзначала, що «перебування митрополита в Артемівську виявило найплідніший вплив на заспокоєння та отверезіння православних мас» [4.171].

У лютому 1927 р. митрополит Пимен відвідав Старобільськ. Як зазначав старобільський протоієрей Д. Люминарський: «головна причина розділення – темрява й головна міра її ліквідації – просвіта». 26-29 березня 1927 р. митрополит Пимен відвідав Луганськ, де здійснив урочисті богослужіння з місцевим єпископом Веніаміном (Шаботинським) та виступив з інформаційною доповіддю [4.167]. 17 лютого 1927 р. у с. Берестове Маріупольської округи при великому скупченні духовенства та мирян відбувся публічний диспут між представниками Синодальної Церкви та РПЦ. За уповноваження Маріупольського єпархіального управління захисником синодальної течії виступав протоієрей В. Тиморевський, а зі сторони РПЦ – місцевий благочинний священник Голубицький. Дискусія зосередилась на хибному твердженні, що провідний обновленський ідеолог митрополит Олександр Введенський начебто виступав супроти вчення про безсмертя душі. Зрештою, диспут завершився провалом священника Московської Патріархії та підвищенням інтересу до синодальної течії [4.168].

Ключовим дискусійним питанням широких мас духовенства та воцерковленої інтелігенції у міжвоєнний період була українізація богослужіння. Вже під час Всеукраїнського Собору представник Старобільського єпархіального управління благочинний протоієрей Д. Люминарський виступив із закликом негайно розпочати українізацію богослужіння, відкрити курси української мови для священнослужителів, утворити комісію для вироблення спеціального звернення до представників УАПЦ й обрати делегацію для переговорів щодо об'єднання з ними. Як зазначала періодика: клірик «з болем говорив, що на Соборі немає тих самих автокефалістів, які готові були йти в огонь і у воду за цю автокефалію й звернувся до Собору з проханням прикласти максимум зусиль, щоб усунути це непорозуміння» [4.136]. В обговоренні цього питання взяло участь 25 осіб. Багато депутатів виявляли щирі бажання знайти шляхи порозуміння і об'єднання з УАПЦ, скласти полегшений чин

приєднання «липківців» та відмовитися називати автокефалістів петлюрівською організацією [4.136].

У той же час, як зазначали тогочасні документи, на загальному розвитку УСЦ катастрофічно позначався невдалий підбір місцевого духовенства, що найбільше проявилось у межах Артемівської єпархії. У грудні 1925 р. інспектор відділу культів Артемівського окрадмінвідділу докладав: «Синодальна група зовсім не проявляє активності. Єпископом Олександром [Мігуліним] незадоволені. Фінансове становище погане. Головне завдання синодалів утриматися в тих громадах, які вони зайняли. Підбір духовенства надзвичайно поганий і неактивний. Тенденцій до подальшого поширення це угруповання зовсім не має і без нашої підтримки давно б, напевно, розвалилося» [1.16, арк. 370]. У лютому 1926 р. до обновленської церкви добровільно приєдналась громада величного Казанського собору м. Луганська [4.175]. Зрештою, на початку 1926 р. кількість громад у складі Артемівської єпархії зменшилася до 18, Луганської зросла до 21, Маріупольської – 11, Старобільської – 59, а Сталінської зменшилась до 14 [1.15, арк. 15].

16 лютого 1926 р. Постановою Всеукраїнського Синоду було схвалено Постанову Старобільського єпархіального з'їзду від 11 січня 1926 р. щодо обрання нового складу єпархіального управління та призначення єпископа Старобільського Мелетія (Фоміна) настоятелем Покровського кафедрального собору. 28 лютого 1926 р. з посади члена Артемівського єпархіального управління було звільнено старосту Троїцького кафедрального собору (м. Артемівськ) В. Вітковського з можливістю його подальшого заміщення іншим обраним кандидатом [4.125]. У цьому контексті слід відзначити діяльність Всеукраїнського Синоду щодо призначення ревізійних комісій з метою з'ясування стану справ єпархій Донбасу (Артемівська, Луганська) та пошуку можливості зміцнення парафіяльного життя [4.163, с. 10].

Інституційне оформлення Сталінської єпархії відбулося навесні

1926 р. 14 квітня 1926 р. єпископ Маріупольський Августин був переведений до Ізюмської єпархії. 14 квітня 1926 р. єпископом Сталінським був призначений молодий ставропольський протоієрей М. Бистров, який незабаром був пострижений у чернецтво та возведений до сану архімандрита. Того ж дня єпископ Маріупольський Августин був призначений головою Ізюмського єпархіального управління, а керівництво Маріупольською єпархією за сумісництвом було покладене на майбутнього єпископа Сталінського [4.123]. 9 травня 1926 р. архімандрит Макарій (Бистров) був висвячений на єпископа Сталінського, а вже 12-13 травня затверджений на Сталінському єпархіальному з'їзді в м. Дмитріївськ (нині – Макіївка) [4.179; 5.239, с. 343]. Також було обрано Сталінське єпархіальне управління у складі заступника голови протоієрея І. Титченка та члені священника І. Смирнова, мирян І. Скорика, О. Лінкіна, кандидатів протодиякона О. Голоносова, Ф. Москаленка та І. Бенявського [4.123]. На території Сталінської округи було два великих собори – у Сталіно та Дмитріївську. Первісно архієрейська кафедра знаходилась при Троїцькому соборі м. Дмитріївськ, а вже в серпні 1926 р. синодальній громаді був переданий у користування Преображенський кафедральний собор м. Сталіно й архієрейська кафедра розмістилася в окружному центрі [1.57, арк. 46-47; 1.71, арк. 44-44зв].

Наприкінці 1926 р. відбулись кадрові зміни в Артемівській і Маріупольській єпархіях. 1-4 вересня 1926 р. на засіданні президії Священного Синоду за перехід до УАПЦ було остаточно позбавлено сану колишнього єпископа Луганського Юрія (Прокоповича) [4.163, с. 10]. Головою Маріупольського єпархіального управління був призначений, переведений з Катеринославської кафедри єпископ Амвросій (Нагорський) [5.239, с. 100], а в грудні 1926 р. на місце почисленого на спокій архієпископа Артемівського та Донецького Олександра (Мігуліна) був призначений єпископ Іоаким (Пухальський), з 1927 р. секретар Всеукраїнського Синоду, голова комісії з питань українізації [5.239,

с. 267]. У травні 1927 р. ієрархи єпархій Донеччини та Луганщини – єпископ Старобільський Мелетій (Фомін), єпископ Сталінський Макарій (Бистров), єпископ Маріупольський Амвросій (Нагорський) та єпископ Луганський Веніамін (Шаботинський) взяли участь у роботі Всеукраїнської передсоборної наради у Харкові. Незабаром єпископ Веніамін вийшов на спокій, а вже 28 травня 1927 р. на нового єпископа Луганського був висвячений архімандрит Фотій (Топіро) [4.166].

6-14 травня 1928 р. ієрархи єпархій Донеччини та Луганщини – єпископ Старобільський Мелетій (Фомін), єпископ Сталінський Макарій (Бистров), єпископ Маріупольський Амвросій (Нагорський) та єпископ Луганський Фотій (Топіро) взяли участь у роботі помісного III Всеукраїнського Собору, на якому були визначені ключові принципи розвитку та курсу Всеукраїнського Синоду в напрямку українізації богослужінь та утвердження автокефалії. Зокрема, на Соборі єпископ Артемівський Іоаким (Пухальський) представив доповідь «Про матеріальний стан духовенства» [4.136]. У цьому контексті варто навести цитату старобільського протоієрея Д. Люминарського, який під час обговорення доповіді професора О. Покровського «Про соборноправність» зазначив, що «єпископат має бути виборним; вибори священиків неурегульованими, церковні ради також обираються неправильно. Церковні ради навіть не запрошують на свої збори священників. Собор має виправити цю ненормальність» [4.137].

З осені 1928 р. розпочались масштабні кадрові ротації ієрархії Синодальної церкви на Донеччині та Луганщині. Зокрема, єпископ Сталінський Макарій (Бистров) був переведений до юрисдикції Всеросійського Синоду, натомість у вересні 1928 р. Сталінське єпархіальне управління очолив один із провідних діячів обновленського руху в Україні єпископ Артемівський Іоаким (Пухальський) [5.239, с. 267, 343]. У листопаді 1928 р. єпископ Старобільський Мелетій (Фомін) очолив Кам'янець-Подільське єпархіальне управління, натомість архієрейська

кафедра найбільшої на території колишньої Донецької губернії Старобільської єпархії, у складі навесні якої 1928 р. перебувало 62 громади [4.165], до часу свого фактичного скасування в 1930 р. залишалась вакантною. 13 червня 1930 р. єпископ Амвросій (Нагорський) очолив Миколаївську єпархію, натомість головою Маріупольського єпархіального управління був обраний колишній єпископ Миколаївський Рафаїл (Прозоровський) [5.239, с. 100, 481].

Не дивлячись на значний спротив опозиційно налаштованого духовенства та консервативної маси віруючих, українським обновленцям все ж вдалося створити на теренах Донеччини та Луганщини хоч і малочисельну, але добре організовану єпархіальну структуру. Місцеве духовенство брало активну участь у загальносоюзному та загальноукраїнському обновленському русі, у вищих органах управління та соборному процесі.

2.3. Українська соборно-єпископська церква в регіоні (1925-1929)

Не сприймаючи сформовану автокефалістами «самосвятну» ієрархію, у середовищі духовенства постали сили, які прагнули організувати національно орієнтовану православну конфесію на канонічних основах. Окрім цього в Україні обновленська ідеологія зазнала суттєвого впливу самостійницьких настроїв, зважаючи на загрозу організаційного поширення надмірно реформаційної УАПЦ, що також підживлювало зазначені тенденції.

Зародки національно орієнтованої конфесії, яку чекісти називали «тихонівська автокефалія», формувалися переважно на Поділлі (Павло Погорілко) та Полтавщині (Феофіл Булдовський). У першій половині 1920-х років вказані лідери сформували навколо себе прихильників серед духовенства та віруючих і стали шукати шляхів до реалізації своїх ідей (досить детально цей процес розкрито у працях українського історика О. Тригуба [5.290; 5.296; 5.297]).

Цими тенденціями вирішили скористатися чекісти, які, за вдалим висловом митрополита Василя Липківського: «коли ДПУ чого шукає, то невідмінно те й знаходить...» [3.118, с. 162], почали працювати з окремими лідерами для їх інституційного оформлення. У грудні 1924 р. ДПУ УСРР видало секретний циркуляр в якому вказувалось на потребу «організувати із середовища тихоновців угруповання, яке буде домагатися від патріарха Тихона повної автокефалії Української православної церкви (тихонівської...), виставляючи перед ним наступні мотиви: 1) Українська Радянська Республіка в ланцюзі СРСР існує як самостійна одиниця, що розв'язує внутрішні питання життя незалежно від характеру дозволу таких в інших республіках, зокрема РСФРР. Виходячи із цього: 2) Українська православна церква (тихонівська) повинна бути в Україні так само самостійною, що повинно сприяти її розвитку. Існуюча в Україні Українська автокефальна церква самосвятів, з кожним днем зміцнюється й захоплює все більшу мережу парафій. Підняття свого авторитету в масах самосвяти зобов'язані пробудженню революцією національної самосвідомості українського народу, і як козир проти тихоновців, вони використовують нібито існуючі негативні відносини патріарха Тихона до автокефалії Української церкви, і не безуспішно» [5.296, с. 133].

25 грудня 1924 р. вікарні єпископи Полтавської єпархії Феофіл (Булдовський) і Сергій (Лабунцев) офіційно відмежувалися від єпископа Полтавського Григорія (Лісовського) та встановили контакт з колишнім обновленським єпископом Павлом (Погорілко), з яким невдовзі розробили проект нової конфесії на ґрунті принципів: автокефалії, українізації та соборноправності. 10 лютого 1925 р. ініціативною групою на чолі з єпископом Феофілом (Булдовським) по єпархіям України було розіслано звернення із закликом створення Української автокефальної церкви на канонічній основі, зазначаючи, що «ініціативна група дбає про переведення в життя церкви начал автокефалії, соборноправності, поступової українізації та оновлення церковного життя, по вимозі часу, в

згоді з церковними канонами і з обороною начал вселенської єдності, а саме приємства віри православної, кафолічного священства і влади церковної. Українізація – по бажанню парафіян» [2.88, с. 60-61].

Паралельно з цим наприкінці 1924 р. в Катеринославі було заарештовано архієпископа Іоаннікія (Соколовського) та здійснено його вербування, і вже на початку 1925 р. ієрарх видав розпорядження щодо припинення поминання патріарха Тихона, що попри певне невдоволення окремих представників духовенства в цілому не порушило його авторитету в регіоні. Під час архіпастирських відвідин м. Артемівська 6 лютого 1925 р. «церква оглашалась плачем і риданням, що доходили до істерії, одночасно з цим збирались підписи серед прихожан для колективного прохання про переведення Іоаннікія на службу в Артемівськ» [1.67, арк. 60]. У Луганську під час подібного візиту у березні «поява колишнього страждальця за віру розбурхала віруючі маси» [1.67, арк. 207].

1 березня 1925 р. на засіданні ВАК при ЦК КПУ було вирішено повести політику законного обмеження по відношенню до представників тихонівської РПЦ, за пропозицією М. Скрипника організувати дрібні відособлені групи чорносотенних тихоновців, а також здійснити вербування колишнього виконуючого обов'язки екзарха України архієпископа Іоаннікія (Соколовського), після чого вирішити з ВУЦВК питання щодо звільнення ієрарха [5.296, с. 135]. Патріаршими розпорядженнями від 16 лютого та 25 березня 1925 р. архієпископ Іоаннікій був заборонений у служінні в межах Харківської та Катеринославської єпархій [2.88, с. 70]. 19 травня 1925 р. патріарший місцеблюститель митрополит Петро (Полянський) остаточно заборонив архієпископа Іоаннікія у священнослужінні.

У підготовленому Й. Сталіну «Огляді політичного стану ССРСР» за квітень 1925 р. повідомлялось, що незадоволення митрополитом Петром (Полянським), який обійняв посаду патріаршого місцеблюстителя по смерті патріарха Тихона, проявилось у проголошенні Катеринославським

архієпископом Іоаннікієм своєї єпархії незалежною, у чому його підтримали двоє інших українських єпископів [2.109, с. 245]. Вочевидь, одним з цих двох ієрархів, які підтримали архієпископа Іоаннікія, був єпископ Бахмутський Іоасаф (Попов), іншим же – активний прихильник канонічної автокефалії православної церкви в Україні, єпископ Лубенський, вікарій Полтавської єпархії Феофіл (Булдовський).

Після цього архієпископ Іоаннікій вирішив приєднатися до ініціативної групи, очолюваної єпископом Феофілом. Окрім фактичних обставин в яких опинився архієпископ Іоаннікій для цього рішення існували також передумови, адже, за спогадами митрополита УАПЦ Василя Липківського, у грудні 1917 р. тоді ще ієромонах Іоаннікій був членом першої ВПЦР від Катеринославської єпархії [3.118, с. 161]. Отже, як повідомляло ДПУ, на початку 1925 р. «була розпочата підготовча робота до створення нового церковного угруповання... з метою розкладу тихоновщини і липківщини» і до червня «опрацьовано 5 єпископів, 3 з яких, як ініціативна група і скликали Собор єпископів» [5.296, с. 136]. На Собор до м. Лубни особистими відозвами єпископа Феофіла було запрошено делегатів від українських єпархій РПЦ, які «стояли на платформі постанов Собору єпископів 1922 р.», утім, більшість запрошених відмовилися від участі.

Організаційне оформлення канонічної альтернативи Автокефальній та Синодальній церквам – Української соборно-єпископської церкви (за статутом «Українська православна автокефальна церква») відбулось на Лубенському Соборі 4-5 червня 1925 р., в якому взяли участь 5 єпископів: колишній виконуючий обов'язки екзарха України, керуючий Харківською єпархією, архієпископ Катеринославський і Донецький Іоаннікій (Соколовський), обновленський єпископ Кам'янець-Подільський Павло (Погорілко), вікарні єпископи Полтавщини – Лубенський Феофіл (Булдовський) і Золотоніський Сергій (Лабунцев), вікарій Чернігівської єпархії, єпископ Сновський Сергій (Іваницький) [2.85, с. 243]. Присутній

на Лубенському Соборі вікарій Катеринославської єпархії єпископ Бахмутський і Донецький Іоасаф (Попов), під впливом консервативного духовенства залишив Собор під час його роботи [5.296, с. 136]. У протоколі засідання сесії Лубенського Собору також згадується про вітальну телеграму представника Бахмутської округи протоієрея Леонтія Яржанського.

На Соборі було прийняте положення про керівництво православною церквою в Україні. Виконавчим органом Собору єпископів України була Президія у складі голови, двох заступників і кооптованого секретаря. Місцем перебування голови Собору було визначено м. Харків. Голова Собору єпископів отримав титул архієпископа Усія України. До складу Президії увійшли: голова – єпископ Павло (Погорілко); перший заступник – архієпископ Іоаннікій (Соколовський); другий заступник – єпископ Феofil (Булдовський). Собор визнав за необхідність проведення українізації парафіяльного життя, допускаючи богослужіння слов'янською мовою за проханням церковної громади. Відношення до інших церковних структур було визначено лояльним ставленням до Синодальної церкви та боротьбою з УАПЦ, а також єпископами РПЦ, які не визнали постанови Собору. Стаючи на шлях лояльності радянській владі, Собор різко засудив діяльність єпископів на еміграції та визнав за неприпустиме ведення будь-якої політичної роботи духовенством [2.85, с. 243, 249-250].

Вже під час роботи Собору проявились категоричні суперечності між архієпископом Іоаннікієм і рештою архієреїв – учасників Лубенського Собору. Зокрема, архієпископ Іоаннікій, як наймолодший за віком архієрей, у той же час старший за хіротонією та саном, що певний час був особистим представником патріарха Тихона в Україні та виконуючим обов'язки екзарха України, користувався винятковим авторитетом і впливом серед вірян, прагнув очолити Президію Собору. Утім, головою Президії було обрано єпископа Павла (Погорілка), а згодом – єпископа Феофіла (Булдовського). Президією Собору були відхилені порушені

представниками архієпископа Іоаннікія питання щодо возведення ієрарха до сану митрополита та архієрейської хіротонії одного з найближчих соратників архієпископа Іоаннікія – протоієрея Олексія Вербицького на єпископа Охтирського. І хоча остання пропозиція не зустріла принципових заперечень, однак хіротонія так і не була здійснена, оскільки за постановою Собору «Охтирська округа не обирала його за єпископа Охтирського». Було вирішено передати справу виконавчому органу Собору, «який подбає зібрати матеріали й остаточно в'яснити справу та зробити належне розпорядження» [2.85, с. 253-254]. Зрештою, все це призвело до того, що архієпископ Іоаннікій також залишив Лубенський Собор під час його роботи, хоч і не заперечуючи своє обрання до Президії. Однак, позаяк у майбутньому серед учасників Собору єпископів України виникли глибокі суперечності довкола розуміння характеру автокефалії православної церкви в Україні, а надто ж ідеологічної спрямованості окремих ієрархів, його керівний склад швидко зазнав корінних змін.

Громади УСЄЦ були сконцентровані у середовищі україномовного сільського населення на Лівобережжі, Полтавщині, Харківщині, Чернігівщині, Сумщині, Донеччині та Луганщині. З того часу почалася активна агітаційна боротьба з новою конфесією як зі сторони Автокефальної та Синодальної церков, так і РПЦ. За підтримки радянських партійних органів і поміркованого ідеологічного ґрунту конфесії, УСЄЦ отримала підтримку широких верств духовенства та мирян, а її парафії з'явилися на території Поділля, Полтавщини, Харківщини, Катеринославщини та Донбасу, насамперед місць фактичного служіння ієрархів – учасників Лубенського Собору.

Після утворення УСЄЦ та входження архієпископа Іоаннікія до її складу, частина духовенства РПЦ на Донеччині та Луганщині оголосила, що рішенням Лубенського Собору вони «значення не надають, оскільки все рівно не будуть коритися, бо визнають митрополита Петра Крутицького» [5.296, с. 140], і перейшла у підпорядкування вікарія

Катеринославської єпархії, єпископа Олександрівського Стефана (Адріашенка), а після арешту єпископа Стефана, до новопризначеного єпископа Катеринославського Макарія (Кармазіна). Однак, вже у 1927 р. єпископ Макарій був також заарештований, а церковне управління тимчасово виконував дніпропетровський протоієрей К. Перевозчиков [5.306, с. 116].

У 1925 р. гостро актуалізувалось питання ведення ефективного міжконфесійного діалогу для ієрархів Соборно-єпископської церкви, з огляду на її ідеологічну основу як канонічної еклезіологічної платформи єднання українського православ'я. Як зазначав митрополит УАПЦ Василь Липківський: «Булдовський не зовсім відкидав і нашу благодать: він висловлювався, що коли кількість їх єпископів теж дойде до 80-ти, тоді їхні єпископи з'єднаються з нашими: обидві благодати такби мовити зіллються вмісто і одержиться мікстура, приємна для єдиної УАПЦ» [3.118, с. 161].

Попри це, найбільш гостре конфесійне протистояння відбувалося саме між УСЄЦ та УАПЦ. Проти УСЄЦ активно виступили також ієрархи Синодальної церкви, а її періодичне видання «Український православний благовісник» почав розміщувати матеріали негативного змісту стосовно неканонічності та безблагодатності нової конфесії, а її установчий Собор «самозванним» [5.208, с. 286]. У той же час, попри задеклароване постановами Лубенського Собору лояльне ставлення до обновленців, не зникла ворожість окремих ієрархів УСЄЦ. Зокрема, особливою нетерпимістю до Синодальної церкви відзначався майбутній єпископ Луганський УСЄЦ Августин (Вербицький). 7 листопада 1925 р. ієрарх намагався перешкодити архієрейському богослужінню місцевого обновленського архієпископа Андрія (Одинцова) у Павлограді, що відзначала церковна періодика: «на жаль, мирне протікання церковного життя тут глибоко збурюється виступом іоаннікієвського єпископа Августина Вербицького... У своїй нетерпимості та грубості він доходив до

того, що із св. чашею в руках, стукаючи св. лжицею, оголошував благодатним причастя лише у нього з архієпископом Іоаннікієм, поблюзнірськи говорячи, що у синодалів у чаші «кров дракона». Це не заважає йому стягувати такі «благодатні» прогони, що йому стали навішувати найнеприятніші епітети» [4.178].

Прагнення архієпископа Іоаннікія утвердити свої позиції на Катеринославському єпархіальному з'їзді за участі представників духовенства та мирян з Бахмутського, Маріупольського, Сталінського та Луганського округів так і не дали позитивних результатів. За даними О. Форостюка, на з'їзді були утворені секції для обговорення, утім вони так і не зібралися через брак делегатів [5.306, с. 88]. Більш сприятливими позиції архієпископа Іоаннікія були в Артемівську, де утворилась група, яка запросила ієрарха до міста на постійне перебування зі створенням кафедри [1.68, арк. 10, 21, 69]. Невдачі на Катеринославщині переконали архієпископа Іоаннікія залишити центр і тимчасово переїхати до Артемівська. Поява УСЄЦ спричинила заворушення у парафіях Синодальної церкви, яка на той час переживала глибоку інституційну кризу. Так, від громади кафедрального Троїцького собору (м. Артемівськ) відкололася синодальна група парафіян, котрі перейшли до Соборно-єпископської церкви [5.306, с. 90].

До Луганська на окружний з'їзд духовенства та мирян зібралися 59 делегатів від 20 громад, що складало близько $\frac{1}{5}$ частини від усіх парафій округу. З'їзд постановив «звернутися до державної влади з клопотанням про розпуск нелояльних громад і передачу храмів Собору православних єпископів України, визнати своїм архієреєм архієпископа Іоаннікія та запросити його до Луганська» [1.17, арк. 638-646]. Тоді ж фактично і була утворена Луганська єпархія УСЄЦ. 1 вересня 1925 р. група луганських парафіян звернулася до місцевої влади з проханням дозволити архієпископу Іоаннікію здійснити показове богослужіння у Петропавлівському соборі – найпотужнішій парафії Луганська з метою

подальшої передачі храму УСЄЦ. Адмінвідділ задовольнив прохання та наказав Петропавлівській парафіяльній раді передати ключі від собору представникам УСЄЦ. Керівництво церковного органу проігнорувало дане розпорядження, не допустивши архієпископа Іоаннікія до собору [1.24, арк. 27-28].

Активна пропаганда духовенства патріаршої церкви супроти новоствореного Собору єпископів України суттєво порушила авторитет архієпископа Іоаннікія, оскільки, вже в лютому 1926 р. представники духовенства та парафіяльних рад Московської патріархії на Луганщині звертались до заступника патріаршого місцєблюститєля митрополита Сергія (Страгородського) та патріаршого екзарха України митрополита Михаїла (Єрмакова) з листами щодо роз'яснення позиції довкола ТВЦР, що містив категоричне заперечення Лубенського Собору УСЄЦ [2.90, с. 119-121]. Зрештою, до Луганська архієпископ Іоаннікій не переїхав, натомість вже незабаром за його ініціативи до міста переїхав нововисвячений єпископ Августин (Вербицький), до юрисдикції якого увійшло 35 громад Луганської та Сумської округ [5.306, с. 91].

У монографії митрополита Іоанна (Снихова) наводиться помилкове, на нашу думку твердження, що архієрейська хіротонія протоієрея Олексія Вербицького відбулась у Москві за участі голови Тимчасової Вищої церковної ради архієпископа Григорія (Яцковського) влітку 1926 р., а в самих документах ТВЦР згодом неодноразово зустрічався підпис «смирений Августин єпископ Луганський і Сумський» [5.212, с. 61]. За відсутності точних архівних відомостей і доцільності здійснення спроб детальної оцінки місця та складу учасників зазначеної події, цілком відомо, що особа ієрарха в єпископській гідності зустрічається на сторінках періодичних видань Синодальної церкви в Україні вже восени 1925 р. [4.178]. У той же час, маємо підстави констатувати, що визнання архієпископом Іоаннікієм (Соколовським) і відповідно його ставлеником – єпископом Августином (Вербицьким) вищої влади ТВЦР над Собором

єпископів України надало підстави окремим дослідникам вважати єпископа Августина винятково григоріанським архієреєм. Наша версія підтверджується твердженням О. Форостюка, який припускав, що внаслідок внутрішніх суперечностей ієрархії УСЄЦ єпископ Луганський Августин (Вербицький) деякий час напрямку підпорядковувався ТВЦР [5.212, с. 93]. Водночас існують свідчення щодо подальших суттєвих конфліктів в УСЄЦ з приводу непорозуміння у питанні керівництва єпархіями між єпископами Августином (Вербицьким) і Павлом (Погорілком) з одного боку, а також архієпископом Іоаннікієм (Соколовським) – з іншого [2.90, с. 113].

Проти УСЄЦ агресивно виступив єпископат РПЦ. 17 червня 1925 р. резолюцією патріаршого місцеблюстителя митрополита Крутицького Петра (Полянського) за вчинення розколу єпископа Лубенського Феофіла (Булдовського) було «заборонено у священнослужінні і віддано церковному суду» [5.296, с. 143]. Незабаром 13 українськими єпископами в Україні на чолі з митрополитом Київським Михаїлом (Єрмаковим), які не визнали Лубенського Собору, було підписано «Визначення щодо керівників «Лубенського розколу», текст якого був складений знаним українофобом, єпископом Прилуцьким Васи́лієм (Зеленцовим), який, за цікавою згадкою митрополита Феодосія (Процюка), під час свого священницького служіння в Полтаві писав скарги на всіх полтавських єпископів, якщо знаходив у них схильність до українізації [5.302, с. 364]. На підставі чинних канонічних правил єпископ Василій склав великий обвинувальний акт, проти ієрархів – учасників Лубенського Собору та визначив «піддати лубенських розколовождів епитимії позбавлення сану і відлучення від православної церкви, надалі до розкаяння» [2.88, с. 68]. 5 січня 1926 р. Визначення було затверджене заступником патріаршого місцеблюстителя митрополитом Сергієм (Страгородським).

Натомість члени Собору єпископів подали скаргу до Тимчасової Вищої церковної ради, глава якої архієпископ Григорій (Яцковський)

8 березня 1926 р. скасував постанову 13 єпископів. На нараді архієреїв, на якій було ухвалено рішення про утворення ТВЦР, були присутні архієпископ Іоаннікій (Соколовський) і керуючий Харківською єпархією протоієрей Олександр Кривомазов [5.213, с. 88]. Зв'язок УСЄЦ і ТВЦР здійснювався через архієпископа Іоаннікія, який ще у грудні 1925 р. підписав документ про утворення ТВЦР. Слід також зазначити, що автокефалія української церкви, задекларована Собором єпископів України, мала обмежений характер, оскільки у своєму листі до ТВЦР єпископ Феофіл підкреслював, що «визнає Він (Собор Єпископів. – М.Р.) за канонічним органом Вищої Управління Церкви Російської і право розгляду справ церковних України, набувають зовнішнє (або ширше) значення» [2.90, с. 128].

Попри активну контрагітацію усіх без винятку конфесій наприкінці 1925 р. до юрисдикції Собору єпископів України належало 7 ієрархів і 206 громад [5.296, с. 141]. На Донеччині та Луганщині єпархіальні управління УСЄЦ виникли в Артемівську (голова – архієпископ Іоаннікій (Соколовський)), Сталіно (голова – Серафим Кирилов, члени управління – П. Котрич, С. Борисов, В. Павловський) і Луганську, яке наприкінці року очолив єпископ Августин (Вербицький) з титулом «Луганський і Сумський» [1.18, арк. 1-22]. Луганська єпархія УСЄЦ знайшла широку підтримку місцевої влади, перед якою стояло завдання зрівноваження релігійних сил. 12 січня 1926 р. НКВС УСРР надав розпорядження щодо рівномірного розподілу культових споруд між наявними у певному населеному пункті релігійним об'єднанням [1.24, арк. 3], і станом на 1 травня 1927 р. на території Луганської округи до УСЄЦ належало 24 парафії [1.28, арк. 4-9], у тому числі 4 громади в окружному центрі [5.306, с. 13, 20-21, 23]. У цей період суперечності між діячами Собору єпископів набули значних обсягів, що, у перспективі, використовувалось зовнішніми силами.

У своїй боротьбі за вплив архієпископ Іоаннікій звернувся від імені

Дніпропетровського єпархіального управління до ТВЦР, і вже 22 листопада 1926 р. був включений до складу Ради, як представник від України. У своєму зверненні єпархіальне управління зазначало, що «дивиться на автокефалію нашої церкви української як на міру тимчасову, що вимагає свого історико-канонічного завершення» та не поділяє «вузько націоналістичних прагнень, які мають місце серед окремих членів соборно-єпископської орієнтації в Україні» і розглядає можливість набуття автокефалії православної церкви в Україні лише на помісному Всеросійському Соборі, до того ж часу визнає владу ТВЦР. У відповідь на це звернення 9 грудня 1926 р. Президія Собору єпископів на чолі з єпископом Феофілом прийняла попереднє рішення виключити архієпископа Іоаннікія зі свого складу [2.90, с. 124, 126].

У травні 1927 р. у Москві відбулася нарада тихонівських єпископів, що визнавали ТВЦР. У результаті цієї наради було оприлюднене послання «До усіх вірних чад Святої Православної Церкви», підписане у тому числі архієпископом Дніпропетровським Іоаннікієм та єпископом Лугансько-Сумським Августином [5.213, с. 61]. Однак, цей факт зовсім не означав повного розриву УСЄЦ і ТВЦР, оскільки на подальшому Всеросійському з'їзді єпископів, кліриків і мирян були присутні архієпископ Феофіл (Булдовський) та єпископ Сергій (Іваницький). У результаті обговорення питання автокефалії УСЄЦ було прийнято рішення: ввести представників Собору єпископів Феофіла (Булдовського) та Іоаннікія (Соколовського) до складу ТВЦР, питання ж автокефалії православної церкви, у свою чергу, відкласти до скликання майбутнього Всеросійського Православного Собору [2.90, с. 116].

Незабаром після наради від УСЄЦ відійшли архієпископи Павло (Погорілко) та Іоаннікій (Соколовський), який, всупереч категоричному небажанням, за наполяганням спецслужб був переведений на Ульяновську кафедру до РСФРР [5.245, с. 115]. На черговій сесії Собору єпископів у жовтні 1927 р. новим головою УСЄЦ був обраний зведений до сану

архієпископа Феофіл (Булдовський), який, очоливши Харківську єпархію, сформував нове керівництво єпархіального управління, у складі голови – протоієрея Олександра Кривомаза та секретаря-послушника Мгарського Спасо-Преображенського монастиря ієрея Феодора Обмока [5.302, с. 118].

У 1929 р. архієпископ Феофіл (Булдовський) був зведений до сану митрополита, й вочевидь у період між 1927-1929 рр. до сану архієпископа був піднесений і єпископ Луганський Августин (Вербицький), а його юрисдикція у зв'язку з вимушеним переїздом архієпископа Іоаннікія поширилась на всі парафії Донеччини та Луганщини [5.245, с. 115]. З 1927 р. кафедра правлячого архієрея Донецько-Луганської єпархії УСЄЦ знаходилась у кафедральному соборі Воскресіння Христового (м. Луганськ). Станом на 1 січня 1928 р. Лугансько-Донецька єпархія УСЄЦ нараховувала 39 парафій, 25 – в Луганській окрузі, 14 – в Артемівській і жодної на території Старобільської, Сталінської та Маріупольської округ [1.25, арк. 114-119].

Отже, у середині 1925 р. через загрозу організаційного краху на Помісному Соборі українські обновленці вдалися до цілковитого згортання реформ як принципового теоретико-ідеологічного базису конфесії, що дозволило їм подолати глибоку інституційну кризу за підтримки органів влади. Паралельно з цим у середовищі духовенства Московської патріархії в Україні відбулась інституалізація Соборно-єпископської церкви як відносно канонічної поміркованої реформаційної конфесії. Зрештою, випереджаючи за кількістю громад на теренах більшості округ Донеччини та Луганщини, УАПЦ та УСЄЦ, Синодальна церква у той же час суттєво поступалась консервативній РПЦ, що свідчить про провал реформації як ідеологічного базису оновлення українського православ'я в регіоні.

Висновки до розділу 2

Отже, події національно-демократичного відродження 1917-1921 рр. активізували процеси церковно-релігійного життя в Україні, й на

Донеччині та Луганщині зокрема. Для українського православ'я цей час виявився складним періодом пошуків шляхів оновлення церковної доктрини, структури, взаємовідносин духовенства та мирян. Вже під час революційних подій у православній церкві фактично сформувались проросійська консервативна автономна й оновленська течії, зі складу якої виокремився радикальний реформаційно-націоналістичний рух за автокефалію православної церкви в Україні. Подальша інституалізаційна діяльність та організована діяльність вказаних церковних груп багато в чому визначила перспективу подальших інституційних перетворень православ'я в Україні у міжвоєнний період.

Оскільки ані «українське питання», ані проблема модернізації богослужбового статуту та парафіяльного життя так і не були у повній мірі вирішені під час роботи Всеукраїнського та Всеросійського Соборів 1917-1918 рр., то ці проблеми згодом стали наріжним каменем розколу, адже в умовах жорсткого ідеологічного протистояння православної церкви та радянської тоталітарної системи владні структури спромоглися вміло поглибити існуючі внутрішньоцерковні протиріччя як соціального, так і національного характеру й ініціювати низку інституційних розколів з метою послаблення її організаційної структури. До того ж нове релігійне законодавство УСРР надавало парафіянам право створювати церковні громади без санкції ієрархів, лише зареєструвавши свій статут в органах місцевої влади. Усе це обумовило багатоконфесійний характер інституалізації православ'я в Україні 1920-1930-х рр. та дозволило радянським спецслужбам активізувати діяльність «по розчленуванню церкви» та подальшому «поступовому її викорененню» [1.8, арк. 110].

Розвиток надмірно реформаційної й україноцентричної за своєю ідеологічною платформою УАПЦ у досліджуваному регіоні значною мірою обумовлювався як відмежуванням від радикальної групи проукраїнського духовенства архієпископа Катеринославського Агапіта (Вишневського), так і відносною консервативністю парафіяльного життя

багатонаціонального регіону. Зрештою, інституалізація УАПЦ не викликала суттєвих змін в організаційній структурі православ'я на Донеччині та Луганщині, а загальна кількість місцевих зареєстрованих громад вказаної конфесії була вкрай малочисельною. Натомість певне поширення на території індустріального регіону отримав близький до ідеалів соціалізму та порозуміння з радянською владою обновленський рух.

Протягом 1922-1924 рр. за активного сприяння органів радянських спецслужб представники реформаційного духовенства та інтелігенції здійснили відчайдушну спробу захоплення вищої церковної влади. Оскільки авторитет ієрархів був достатньо високим серед вірян, з огляду на негативний досвід становлення УАПЦ окреслило перед обновленськими діячами глибоку потребу звернення на свій бік канонічних єпископів за підтримки радянських спецслужб. З огляду на тривале сподівання місцевих обновленських активістів знайти порозуміння з тогочасними правлячими архієреями, події «церковної революції» в Україні, за винятком Харківської єпархії, відбулись майже з піврічним запізненням. Утім, безумовно, що головними причинами інституційного виокремлення надмірно реформаційних УАПЦ та УСЦ слід вважати глибоку ідеологічну кризу православної церкви у новій суспільно-політичній реальності, виняткову консервативність багатьох ієрархів, а надто ж глибинний конфлікт українського прогресивного духовенства та переважно російського за своїм походженням старорежимного єпископату, що своєчасно не усвідомив внутрішнє прагнення місцевої пастви до організації церковного життя на засадах автокефалії та коренізації богослужбових традицій.

Нетривалий успіх обновленського духовенства у переведенні громад протягом 1922-1923 рр. пояснюється тим, що в умовах ліквідації канонічних єпархіальних управлінь в Україні його представники отримали можливість організації власної єпархіальної мережі та рецепції вищої

церковної влади на території республіки. Як зазначав дніпровський історик О. Бойко: «Визнане радянською владою єпархіальне правління «ЖЦ», як вже сформований церковний орган, і стало тим «притулком» для більшості православних священників. Саме притулком, бо, як свідчать документи органів влади, абсолютна більшість священників залишалася у вичікувальній позиції» [5.188, с. 45-46]. Однак, на нашу думку, помилково стверджувати, що малорозвиненість організаційної структури УАПЦ на Донеччині та Луганщині була зумовлена категоричним неприйняттям місцевим населенням ідеї автокефалії та українізації богослужінь. Насамперед, слід зазначити, що зацікавленість радянських спецслужб у розвитку УАПЦ в контексті поживлення міжконфесійного протистояння географічно співпадала з межами її фактичного поширення, що підтверджується інформацією щодо заборони на використання назви Харківсько-Донбаської округової ради. До того ж керівництво УАПЦ було політично підозрілим для радянської влади, зважаючи на його безпосередній зв'язок з урядовими колами Директорії УНР.

З огляду на реальну загрозу поширення надмірно реформаційної УАПЦ, ієрархи українських єпархій РПЦ на Київській нараді 2-4 вересня 1922 р здійснили влучні тактичні поступки щодо окреслення перспективи автокефального статусу для православної церкви в Україні та можливості коренізації богослужбового чину, водночас канонічно ізолювавши власні єпархії від можливих розпоряджень московського Вищого церковного управління, створеного у складі провідних діячів реформаційних кіл російського духовенства, до часу скликання Всеукраїнського Собору та подальшого розвитку подій. Утім, вказані рішення, попри свою нечітку виразність, заклали не тільки передумови інституційного виокремлення чергової реформаційної конфесії, ідеологічний базис якої ґрунтувався саме на постановках Київської наради 2-4 вересня 1922 р., але й автокефалії обновленської церкви в Україні.

Попри активні заходи радянських спецслужб щодо підтримки

організаційного становлення обновленського руху, в середовищі широких мас провінційного духовенства сформувалася потужна консервативна опозиція, яка пов'язувала свою діяльність з іменем тогочасного патріарха Московського Тихона (Беллавіна). Виникнення радикальної консервативної опозиції було пов'язане як з надмірною революційністю характеру церковних реформ і методів роботи обновленського духовенства, так і відносною консервативністю парафіяльного життя краю, для якого важливими були богослужбові та дисциплінарно-канонічні складові. На нашу думку, це може почасти пояснюватися тим, що в хоч і промисловому, проте провінційному регіоні були відсутні місцеві осередки прихильників церковного оновлення. Також слід відзначити, що серед перших колонізаторів Донецького краю було чимало релігійних дисидентів, які зазнавали державного переслідування як за часів Берестейської унії 1596 р. у Речі Посполитій, так і церковно-обрядових реформ середини XVII ст. у Московському царстві. Саме питання обрядовості, позбавлені ґрунтовного теологічного характеру, обумовили успіх агітації консервативної антиобновленської опозиції.

Варто відзначити, що в умовах заслання ключових ієрархів Донеччини та Луганщини, останні, фактично зберігаючи свої титули та кафедри, продовжували здійснювати вищу церковну владу в межах ввірених їм єпархій шляхом листувань з провідними представниками духовенства. Як зазначив О. Тригуб, подібним чином, зокрема, і підтримував зв'язок зі своєю паствою єпископ Бахмутський Іоаннікій (Соколовський) [5.296, с. 72], що, на нашу думку, згодом дозволило йому організувати ефективну антиобновленську місіонерську діяльність, багато в чому фактично визначивши перспективу краху сподівань ієрархів вказаної конфесії на ефективну інституалізацію. Зрештою, ліквідація консервативної церковної опозиції не дозволила створити де-факто єдину політично лояльну потужну та в той же час підконтрольну православну конфесію. Натомість, фактично дискредитувавши провідних церковних

реформаторів, партійні покровителі обновленського руху створили фундаментальні підвалини зростання духовного авторитету репресованих ієрархів РПЦ як «мучеників за віру перед богоборчою владою», що згодом обумовило потребу створення контрольованої конфесії саме на її ґрунті.

Протягом 1925-1928 рр. Синодальній церкві вдалося стабілізувати інституційну кризу, хоч у період найбільшого розвитку до її складу увійшло лише 23,2% зареєстрованих православних громад республіки. Зрештою, до весни 1926 р. у межах території 5 округ колишньої Донецької губернії була сформована єпархіальна мережа Синодальної церкви. Найбільші за кількісним складом були Старобільська (62 громади) та Маріупольська єпархії (42 громади). Решта ж єпархій: Луганська (30 громад), Артемівська (28 громад) та Сталінська (18 громад) охоплювали лише близько чверті парафій відповідних округ [1.25, арк. 114-119].

Попри те, що за вказаний період Всеукраїнський Синод досяг певних успіхів в організаційному аспекті, натомість її україноцентричні ідеологічні принципи були не до кінця втілені у практичній діяльності обновленського духовенства в Україні, що актуалізувало виникнення Соборно-єпископської церкви, як відносно канонічної альтернативної реформаційної конфесії українського православ'я. Однак, всупереч активним намаганням ієрархів учасників Лубенського Собору ліквідувати розділення українського православ'я, Соборно-єпископську церкву спіткала доля чергової відособленої конфесії, що була використана спецслужбами для пожвавлення релігійного протистояння на території республіки. І хоча первісно УСЄЦ створювалась для боротьби з УАПЦ, і, як слушно відзначає Б. Боцюрків, становила її канонічну альтернативу [5.180, с. 101-109], утім, по факту її єпархії об'єднали сільські парафії РПЦ, що, за слушним твердженням О. Тригуба, свідчить про недостатність врахування національного аспекту в діяльності консервативної церковної опозиції в Україні. На нашу думку, звинувачення УСЄЦ у тому, що її створення мало штучний характер і було

інспіроване органами влади, є досить упередженим, й утвердилось переважно у спогадах діячів УАПЦ. Оскільки практична діяльність УСЄЦ здійснювалась переважно за підтримки органів державної влади, і подальше згортання лінії коренізації в УСРР поклато край перспективам розвитку цієї конфесії.

В умовах жорсткого обмеження просвітницької діяльності релігійних організацій відособлені реформаційні конфесії на території України вишукували шляхи забезпечення не тільки підготовки майбутніх ставлеників на одержання священного сану, але й широкої місіонерської діяльності серед вірян. Утім, з огляду на загальну атеїстичну стратегію радянської влади й активні регуляторні заходи спецслужб щодо ситуативної підтримки конкретних конфесій, повноцінна духовна освіта на той час могла здійснюватися винятково в рамках Української синодальної церкви. У той же час, хоч і попри активну місіонерську діяльність конфесії, обновленському духовенству не вдалося прихилити до себе широкі верстви парафіян епархій РПЦ в Україні, утім, активна позабогослужбова діяльність сприяла зміцненню релігійної свідомості та виникненню у поглядах частини українського населення нового розуміння деідеологізованих засад православ'я на принципах автокефалії, соборноправності та українізації, як логічних закономірностей духовного життя.

Пошук єдиної загальноприйнятої моделі подолання церковного розділення перебував на порядку денному та був актуальним питанням міжконфесійного діалогу українського православ'я в середині 1920-х рр. Утім, здійснений історичний аналіз дозволяє стверджувати, що вказане питання безсумнівно перебувало у політичній площині, і з огляду на наперед визначену незацікавленість радянського партійного керівництва в об'єднанні зусиль прогресивного церковного елемента та прагнення його використання для поглиблення конфесійного розділення, практична реалізація проголошуваних широкими верствами духовенства та мирян

намірів була фактично унеможливлена. Зрештою, внаслідок загострення протистояння реформаційних православних конфесій і внутрішньоцерковної боротьби серед єпископату Московської патріархії найвпливовіші ієрархи Донеччини та Луганщини були або дискредитовані, або ж – подібно до єпископів Павла (Кратирова) та Іоасафа (Попова) – обмежені в рамках Катакомбної церкви. Як слушно підкреслював І. Власовський, «Православна церква залишалась у народі такою самоцінною, що покриття чи виправдання національною потребою порушення у ній глибоких традицій наштовхнулося на спротив традиційної консервативної побожності» [5.195, с. 155]. Розкол реформаційного церковного руху послабив авторитет українського православ'я на Донеччині та Луганщині, надавши ідеологічну перевагу представникам маргінального проросійського консервативного духовенства, які проводили широку агітацію серед селян, поширюючи мракобісні, есхатологічні, антирадянські заклики та були зразковим предметом антирелігійної пропаганди.

РОЗДІЛ 3

УКРАЇНСЬКА АВТОКЕФАЛЬНА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА У РЕГІОНАЛЬНОМУ ВИМІРІ (1921-1930 рр.)

3.1. Становлення громад УАПЦ (1922-1925 рр.). Спроби інституційного виокремлення Донецької церковної країни

Боротьба за українізацію православної церкви, що розгорілася з новою силою в Україні у часи національно-визвольних змагань, знайшла своє логічне продовження у рішенні Всеукраїнської православної церковної ради (ВПЦР) від 5 травня 1920 р., яке оголошувало українську церкву незалежною від Москви. Постанова зазначала: «Ніяких розпоряджень єпископату, представника московської духовної влади, українські парафії і причети не повинні виконувати і ні в які стосунки з ними не входити, звертаючись винятково до Всеукраїнської православної церковної Ради... Вважати українську православну церкву звільненою від московської зверхності – автокефальною (незалежною) і соборноправною» [6.321, с. 95]. Український дослідник історії УАПЦ О. Ігнатуша вважає це рішення «новим етапним пунктом сходження церковного руху до формування нової конфесійної структури в Україні» [5.215, с. 135], з чим ми цілком погоджуємося.

Зазначене рішення підштовхнуло українізовані парафії по всій країні оголосити про своє приєднання до ВПЦР. Подібні постанови масово приймалися на Київщині, Поділлі, Полтавщині та Чернігівщині, й досить поодинокі в Одесі, Миколаєві, Катеринославі. Треба зазначити, що Східна Україна, а особливо Донбас, виявилася найбільш інертним регіоном, навіть у порівнянні з Південною Україною, де у 1920 р. з'являються перші українські парафії [6.316, с. 58-59].

Відсутність відомостей про український церковний рух на Донбасі

змусили голову ВПЦР Михайла Мороза¹ звернутися до просвітян краю, яких очолював луганчанин Григорій Овсієнко. У своєму листі № 3289 від 29 серпня 1921 р. до Г. Овсієнка М. Мороз висловлював занепокоєння, що ВПРЦ не отримала з Донеччини жодної інформації про становище українського церковно-визвольного руху та просив надіслати до ради відомості щодо зазначеного питання. Окрім того було надіслано листи (мабуть рекомендаційного характеру) до Губернської церковної ради (Губцерада) Донеччини.

М. Мороз ймовірно здогадувався, що ситуація не така райдужна, як у Центральній Україні, і тому додав: «Коли Губцерада у Вас не заснована – подбайте негайно про її заснування, шляхом обрання її на нараді діячів і прихильників українського церковно-визвольного руху, що мешкають в м. Луганську та його околицях.

Подбайте також про своєчасне скликання по всіх повітах Донеччини повітових церковних зібранів для обрання делегатів на ВЦС². Коли [ж] цих зібранів обрати не можна буде, тоді організуйте представництво тим шляхом, що зазначений в доданому до цього обіжнику Ч...³ Сподіваємося зустрітися з Вами на ВЦС – шлемо Вам своє братерське привітання» [1.34, арк. 114-114зв.]. Виходячи з того, що жодного представника від Донеччини на Всеукраїнському церковному Соборі не було [1.41, арк. 2-24зв.; 2.94, с. 401-436], протягом 1921 р. прихильникам автокефалії на Сході зорганізуватися так не вдалося. Разом з тим, за свідченням В. Потієнка, на Соборі був представник Кубані Олекса Сердюк [5.263, с. 23, 54], парафії якої в церковному відношенні пізніше увійшли до Донецького краю.

¹ *Мороз Михайло Наумович* (1876-1938) – митрофорний протоієрей УАПЦ, голова ВПЦР в 1919-1924 рр. На Соборі Київщини 22-26 травня 1921 р. як член Президії ВПЦР був обраний до складу Київської губерніяльної церковної ради. Був делегатом I Всеукраїнського православного церковного Собору УАПЦ 14-30 жовтня 1921 р., голова Президії Собору. З 1922 р. – Благовісник Братського Церковного Благовісництва, митрофорний протоієрей УАПЦ. 1924 р. був звільнений з посади голови ВПЦР. Розстріляний 2 вересня 1938 р. Реабілітований у 1959 р.

² Всеукраїнський церковний Собор, що пройшов у жовтні 1921 р.

³ Так у документі. Оскільки в архівній справі даний документ представлений чернеткою, то, на жаль, додатку, який би пояснював альтернативний шлях обрання делегатів для Донеччини, автор не знайшов.

Для інституційного оформлення новопосталої конфесії було вирішено скликати Всеукраїнський православний церковний Собор, який відбувся 14-30 жовтня 1921 р. в Києві у Софіївському соборі. На Соборі було здійснено організаційне оформлення УАПЦ та прийнято основоположні ухвали щодо її діяльності [2.94]. Необхідно відзначити, що представники Донбасу (та й загалом Катеринославської єпархії) на Соборі були відсутні [1.41, арк. 2-24зв.; 2.94, с. 401-436].

Після Собору 1921 р. відбувається активний процес створення церковних структур, передусім на території губерній, де гасло українізації парафій набуло великої популярності. Згідно «Проекту об'єднання парафій Української Православної Автокефальної Церкви по окремих церковних країнах», прийнятому на засіданні Малої Ради ВПЦР 27 червня 1922 р., усі парафії, розташовані на території регіону, що досліджується, увійшли до складу краю під назвою «Донеччина» з осередком у м. Бахмут. До її складу увійшли повіти: Бахмутський і Луганський колишньої Катеринославської єпархії й «Таганрозька округа колишньої Донецької області» [1.42, арк. 18]. Також до «Донеччини» увійшли парафії на Дону та Кубані, що виявили бажання приєднатися до ВПЦР.

Наявні документи свідчать, що «Донецька церковна країна», як окрема територіально-адміністративна одиниця УАПЦ, продовжувала існувати до бл. 1925/26 р. Так, в обіжнику ВПЦР № 312 від 12 червня 1924 р. згадується, що Великі Микільські збори, які відбулися 25/30 травня 1924 р., ухвалили, що Мала Рада ВПЦР повинна складатися з представників 9 церковних країн: Волинської, **Донецької**, Катеринославської, Одеської, Подільської, Полтавської, Харківської, Чернігівської та Київської [1.45, арк. 2]. Інший документ без дати під назвою «Список краєвих і повітових церковних рад» (нами датується кінцем 1922/23 р., бо згадуються повіти) вказує про наявність 12 краєвих церковних рад, серед яких і «Донецька» із центром і м. Таганрог¹ (голова –

¹ До 1925 р. перебувала у складі Донецької губернії УСРР.

Щербаківський) [1.50, арк. 1]. Отже, можна зробити висновок, виходячи із цих двох документів, що мінімум, протягом 1922-1924 рр. у складі УАПЦ офіційно існувала 'Донецька країна' і Донецька краєва церковна рада (але при цьому донецькими парафіями опікувався слобожанський архієпископ Олександр Ярещенко¹).

Відсутність належного активу на Донеччині, а також суперечливість хіротоній перших ієрархів і надмірна реформаційність УАПЦ, призвели до того, що перша парафія тут з'явилася лише в середині 1922 р. Протягом 1921-22 рр. Г. Овсієнко намагався схилити вірян Казанської парафії до українізації церкви, але безуспішно. 22 червня 1922 р. він з обуренням писав до ВПЦР про порядок денний засідання громади: «Порядок денний такий: про ремонт церкви, про обрання церковного «Совета», перейменування церкви у собор та інш... За українізацію ані слова». Натомість своїх планів він не залишав: «Позаяк мені страшенно хочеться українізувати приход без ніякої хвороби, по добрій згоді, я знаходив би потрібним побувати на зборах і запропонувати мирний перехід на Службу Божу українською мовою» [1.37, арк. 19].

Тривалі перемовини із громадою Казанської парафії не принесли успіху і тому було прийнято рішення зорганізуватися самостійно. 13 серпня 1922 р. під головуванням Г. Овсієнка в приміщенні Культурно-просвітнього товариства імені Т.Г. Шевченка відбулись установчі збори української парафії м. Луганська, на яких було обрано склад повітової церковної ради й ухвалено «заснувати у м. Луганську українську православну парафію і приєднатися до Всеукраїнської спілки православних парафій».

¹ *Ярещенко Олександр* (Олександр Григорович Ярещенко, 1890-1938?) – архієпископ УАПЦ, перший заступник голови ВПЦР, голова Ідеологічної комісії УАПЦ. Народився на Полтавщині. Закінчив Московську Духовну Академію та Інститут інженерів шляхів сполучення. У 1920-1921 рр. – начальник Полтавської залізниці. Був делегатом Першого Всеукраїнського Православного Церковного Собору УАПЦ 14-30 жовтня 1921 р. як уповноважений ВПЦР член парафіяльної ради м. Полтави. На Соборі був висвячений 27 жовтня 1921 р. на єпископа Лубенського. З 1923 р. – архієпископ Харківський і духовний керівник руху на Слобожанщині, голова Харківської округової церковної ради. У 1924-1926 рр. перший заступник голови президії ВПЦР та голова Ідеологічної комісії УАПЦ. У квітні 1926 р. заарештований і висланий на 5 років до Ташкенту. У 1934 р. перебував в ув'язненні в Курську. Подальша доля невідома [5.190, с. 328].

Учасники зборів у кількості 34 осіб вирішили «звернутися до місцевого духівництва з проханням віддати для української парахвії храм Казанської церкви, або який інший у м. Луганську, а коли духівництвом у цім буде відмовлено, то доручити парахвіяльній раді звернутися по цій справі до місцевого Уисполкому¹» [1.37, арк. 2].

Зібранням було утворено парафіяльну церковну раду до якої увійшли: Овсієнко, Мойсієнко, Липовенко, Прокопович, Коваленко, Панченко, Жир і Горбенко. Парафіяльній раді було доручено обрати церковний причт, організувати церковний хор і відшукати кошти на їхнє утримання [1.37, арк. 2зв.].

19 серпня відбулося продовження засідання загальних зборів, де було одногосно ухвалено принципово погодитись із загальними підвалинами канонів, на основі яких діє УАПЦ та затверджено статут громади. Перше українське богослужіння новоствореної парафії було призначено на свято Різдва Богородиці 8/21 вересня 1922 р. [1.37, арк. 17].

На основі двох засідань 20 серпня було ухвалено «приговор», де визнавалася належність луганської парафії до УАПЦ, а богослужбовою мовою ставала українська (за перекладами, ухваленими ВПЦР). Обрану парафіяльну раду було розділено на дві частини: парафіяльну раду (Овсієнко, Мойсієнко, Липовенко, Прокопович і Коваленко) та церковно-господарчу комісію (Панченко, Жир і Горбенко) [1.37, арк. 15-16зв.].

Для остаточного затвердження парафії усі документи були відправлені до ВПЦР, яка затвердила усі рішення й із захопленням привітала організаторів із першим кроком українізації парафій Донеччини, наклавши на протокол наступну резолюцію: «1. Визнать українську православну парахвію в м. Луганському належною до У.П.А.Ц. 2. Вибори предводителя та парахвіяльної ради затвердити. 3. Вітати ініціаторів-фундаторів першої української православної парахвії на Донеччині (підкреслення наше. – М.Р.) з початком святого діла і побажати довести

¹ Уисполком (рос. уездный исполнительный комитет) – повітовий виконавчий комітет.

його до наміченого кінця. 4. Надіслати вказівки про порядок реєстрації парахвії. 24/XI» [1.37, арк. 2]. 25 листопада 1922 р. ухвалою ВПЦР луганська парафія була зареєстрована у складі УАПЦ та затверджені її керівні органи [1.37, арк. 18].

Виходячи з протоколу районного зібрання УАПЦ Донеччини, що відбувся 12 вересня 1923 р., де про луганську парафію доповідав благовісник Кузьма Овдієнко [1.43, арк. 9-9зв.], громаді протягом року так і не вдалося офіційно зареєструвати парафію у Луганську. Надалі сліди новоутвореної громади втрачаються й оскільки у подальшому жодної парафії УАПЦ у Луганську так і не було зареєстровано, то схилиємося до думки, що першому благовіснику Грицьку Овсієнку все ж не вдалося до кінця реалізувати свій задум зі створення української парафії у місті. Отже, спроба укріплення парафії УАПЦ Казанського собору (м. Луганська) так і не була успішно реалізована.

Не дивлячись на провал 'першої парафії Донеччини', протягом 1923-1924 рр. автокефальні громади починають все ж таки ширитися на Сході України. Порівняння різних статистичних даних свідчить про майже цілковиту неможливість довідатись точну кількість парафій у досліджуваному регіоні. У цьому розрізі доречно згадати лист митрополита Василя Липківського до о. Корсунського в Америку від 23 липня 1922 р., де він зазначав з приводу статистики: «Подати вам певні статистичні відомості про стан нашої Церкви тепер трудно, бо наша справа зараз не має сталого характеру, знаходиться в процесі зросту і утворення» [5.195, с. 149]. При цьому, як вдало вказує І. Власовський, ситуація із статистикою не покращилася до юридичної ліквідації УАПЦ в 1930 р., хоча зрушення у цьому напрямку (розсилка анкет і збирання відомостей) була порушена ВПЦР у 1927 р.

Враховуючи складність і суперечливість статистики (як церковної, так і світської), спробуємо скласти певну картину першої половини 1920-х років на основі даних різних за походженням саме в інституційному плані.

Статистичні відомості, що мала ВПЦР на 1 жовтня 1923 р. зводилися до наступного: Донеччина у 1921-1922 рр. не мала жодної парафії і лише в 1923 р. до ВПЦР приєдналися 3 парафії Донецької губернії (Ново-Слов'янський повіт) і 1 парафія Катеринодару (Краснодар, Кубань) [1.35, арк. 1зв.]. Таблиця, що була складена О. Ігнатушею на основі різних джерел, підтверджує ці цифри [5.215, с. 144]. Офіційні дані НКВС УСРР на 1 вересня 1924 р. незначно змінюють уявлення про кількість парафій на Донеччині, подаючи наступні цифри: Бахмутська округа – 2 парафії, Шахтинська – 1, Луганська – 1. Така ж кількість подається і на 1 січня та 1 липня 1925 р. [5.296, с. 287, 290, 292].

Ми звернулися до більш точних статистичних даних, що збереглися у фонді Центрального апарату НКВС, – поокружні парафіяльні списки із даними про час реєстрації статуту та належності до відповідної конфесії за 1923-1925 рр. Оскільки за цей час відбулася як первинна реєстрація статутів (на основі т. зв. двадцятки), так і пізніша перереєстрація (на основі п'ятидесятки), то це дає змогу прослідкувати зміни у конфесійній належності парафій за цей час. Узагальнені відомості показані у табл. 3.1.1.

Табл. 3.1.1. Кількість парафій УАПЦ у Донецькій губернії у 1923-1925 рр.¹

Округа	Населений пункт	Громада	Офіційна кількість вірян	Дата реєстрації статуту	Рік ліквідації громади
Артемівська (Бахмутська)	с. Ново-Слов'янськ	Св. Олександра Невського	635	17.12.1923	1929 [1.49, арк. 22]
	с. Прелестное	Св. Василя	400	11.01.1923	1929 ²
	с. Дружківка	Св. Архистр. Михайла	631	27.02.1923; 21.03.1925	1930
	с. Голубовка	Миколаївська	57	30.01.1924	1925
	пос. Дмитрієвськ (Костянтинівка)	Олексіївська	331	14.02.1925	1925
Луганська	пос. Алмазная	Казанський молитовний дім	313	28.02.1924	після 1927
Маріупольська	с. Хрещатин	Олександро-Невська	141	30.01.1924	після 1926
Сталінська	с. Зуївка	Живоносівська	314	17.12.1923	1925
Старобільська	сл. Бараниковка	Різдва Богородиці	3000	05.04.1924	невідомо
	хутір Ново-	Миколаївська	770	19.05.1924	невідомо

¹ Складено автором за: 1.19, арк. 7-25; 1.20, арк. 2-5; 1.21, арк. 2-4; 1.22, арк. 7-10, 17-21; 1.23, арк. 2-13.

² Прилісненський храм згорів на початку березня 1929 р. [1.49, арк. 5-6].

	Олександрівка				
	сл. Зеліковка	Вознесенська	255	16.05.1924	1925
	с. Рудово	Троїцька	105	05.04.1924	1925
	с. Городище	Покровська	508	16.05.1924	1925
	с. Ново-Павлівка	Георгіївська	415	05.04.1924	1925

Зазначена таблиця яскраво свідчить, що на Донеччині ідея автокефалії набула свого поширення у сільських україномовних місцевостях. У 1924 р. у Донецькій губернії (без Шахтинської округи, де була 1 парафія) налічувалося 15 офіційно зареєстрованих (!) парафій УАПЦ. Якщо додати парафію у Краснодарі, то загалом церковний край 'Донеччина' об'єднував на початок 1925 р. 17 парафій, що ставить регіон на один рівень з іншими «російськомовними» територіями: Причорноморщиною, Катеринославщиною та Слобожанщиною.

Як же трапилося, що ні статистична звітність ВПЦР, ані подальші узагальнюючі звіти округово-губернського масштабу не показували повну картину поширення українського церковно-визвольного руху на Донбасі? На нашу думку відповідь ховається у трьох площинах: 1) політичній; 2) статистичній, і 3) міжконфесійній.

Що стосується першого аспекту – політичного, то вважаємо, що більшовицька влада робітничого Донбасу цілеспрямовано приховувала у загальних звітах наявність такої кількості «націоналістично-буржуазної УАПЦ». При цьому прикриваючись другою площиною – недоліками статистичного обрахування, перереєстрацією та розрахунком на подальший розрив угоди на користування храмом прихильниками автокефалії. Останній аспект – міжконфесійна боротьба – грав на руку більшовицьким функціонерам, які, з одного боку, зіштовхували УАПЦ з іншими православними течіями і, таким чином, виконували чекістську вказівку: «Щоб вороги топили один одного...» [5.228, с.23-29], а з іншого – руками РПЦ прибирали незручну для пролетарського краю «націоналістичну буржуазію».

Разом з цим викликає подив, що усі ці парафії (за винятком

Бахмутської округи) або ж із запізненням налагоджували зв'язок із ВПЦР, або ж сам адміністративний апарат ВПЦР не встигав упорядковувати статистичні відомості про кількість парафій у різних церковних округах.

Табл. 3.1.2. Число парафій УАПЦ у Слобожансько-Донецькій (Харківській) церковній окрузі (1924-1927 рр.) за офіційною статистикою ВПЦР [5.195, с. 151-152, 361-362].

<i>Назва великих зборів УАПЦ</i>	Великі Микільські Збори 25-30.05.1924 р.	Великі Покровські Збори 25-30.10.1926 р.	Великі Микільські Збори 11-13.05.1927 р.
<i>Церковна округа</i>			
Харківська Донеччиною 3	7+2	24	-
Харківська	-	-	12

Якщо ми подивимося данні таблиці 3.1.2 у динаміці, то побачимо явне відставання обліку по Слобожансько-Донецькій (Харківській) церковній окрузі. Якщо припустити, що у звітній доповіді на Великих Покровських Зборах 1926 р. звучали цифри, які ми вивели зі статистики МЕКОСО на 1923-25 рр., то можна вважати, що не менше половини вказаних парафій відносилися до Донецького краю.

Ключовими для поширення українського церковно-визвольного руху були громади Бахмутської (Артемівської) округи Донецької губернії, які зорганізувалися протягом 1923 року. У кінці 1922 р. в поселенні Ново-Слов'янськ утворилася ініціативна громада, яка 28 лютого 1923 р. у приміщенні Олександрівської церкви провела організаційне зібрання «парахвіян Української Православної Парахвії» у кількості 215 осіб. Віряни прийняли низку рішень: про належність парафії до «Української православної автокефальної всенародно-соборноправної Христової церкви»; про відправлення Божих служб і треб «живою українською мовою»; прийняття канонів УАПЦ, прийнятих на Соборі 1921 р.; затвердили статут; обрали членів причту у складі: настоятель – священник Володимир Якович Петров, священник – Михайло Петрович Ступницький, диякон – Федір Йосипович Терашкевич, дяк – Федір Михайлович

Романенко та парафіяльну раду у кількості 15 осіб й інші питання [1.14, арк. 156-157зв., 183]. 17 березня МЕКОСО¹ виконкому Донецької губернії зареєструвало статут громади та губадмінвідділ прийняв рішення передати їй церкву Олександра Невського, що знаходилася при залізничній станції «Слов'янськ». Саме цій парафії, яку митрополит Василь Липківський назвав «воротами Донщини» [118, с. 83], судилося перетворитися на центр автокефального руху в регіоні.

25 березня на ім'я митрополита Василя Липківського було направлено вітальну телеграму за підписом архп. Олександра Яреценка і настоятеля В. Петрова з повідомленням про відкриття парафії: «Парахвія Ново-Слов'янського Катедрального собору на Бахмутщині вкупі з причетом, архієпископом Слобожанщини Олександром, помолившись за Ваше здоров'я в день відкриття парахвії 25/ІІІ, вітає Вас любий батьку, бажає Вам довгих літ, вітає Всеукраїнську Церковну раду разом [із] сусіднею Спасо-Преображенською Билбасівською парахвією» [1.38, арк. 2]. Отже бачимо, що поряд (4 км) із новоутвореною Ново-Слов'янською громадою, вже існувала інша парафія у старовинному козацькому селі Билбасівка. На жаль, парафія проіснувала недовго і в кінці 1924 р. перейшла до тихоновців [1.19, арк. 12].

Протягом 23 березня 1923 р. і по 3 лютого 1925 р. церква була у цілковитому користуванні української громади. За цей час у житті громади були як підйоми, так і падіння. На районному церковному зібранні 12 вересня 1924 р. благовісник Донеччини Овідієнко давав досить оптимістичну картину, зазначаючи: «1) рух в бік приєднання православних українців на районі, і взагалі на Донеччині, до УАПЦ досить жвавий; 2) намічається невдовзі відкриття парахвій УАПЦ в таких місцях: м. Слов'янську, Дружківці, Яковлевці, Краматоровці, Шаховій, Золотому Колодязі і м. Луганську... [всюди] закладені організаційні гуртки автокефалістів, майбутні фундатори; 3) в той же час тихоновців вживають

¹ МЕКОСО – Міжвідомча комісія у справах товариств і спілок при виконкомах.

всіх зусиль стати на перешкоді до піднесення руху в бік автокефалії...» [1.14, арк. 101зв.-102; 1.43, арк. 9-9зв.]. При цьому боротьба із тихонівськими громадами виходила у цей час на передній план, загрожуючи самому існуванню парафій УАПЦ.

На цьому ж зібранні виникла ідея на основі Ново-Слов'янської парафії утворити Донецьку краєву церковну раду. Це було пов'язано із реформуванням адміністративно-територіального устрою УАПЦ. 1 квітня 1924 р., у зв'язку із введенням у 1923 р. нової державної системи адміністративно-територіального поділу (губернія-округа-район) митрополит Василь Липківський вніс новий «Проект сталого адміністративно-територіального поділу УАПЦ», згідно якому УАПЦ поділялася на церковні краї на чолі з Краєвими церковними радами (КЦР) та архієпископами краю.

Церковні краї відповідали державним губерніям, але могли в інтересах церкви робитись і деякі відмінності. Кожна КЦР повинна була точно встановити межі свого краю, які затверджує Крайовий церковний собор. На чолі церковної округи стояла Округова церковна рада, що мала право мати свого округового єпископа [6.316, с. 71].

До ідеї створення Донецької крайцеради підштовхувала і Слобожанська крайцерада, направивши до Ново-Слов'янська лист, де «поставила Донецьку церкву перед неспроможністю її – Слободкрайцераді, надалі керувати життям Донкрайцеркви і необхідності останньої утворювати свої краєві церковні органи» [1.14, арк. 102; 1.43, арк. 9зв.].

Окрім того, ще 3 серпня громада звернулася до архієпископа Слобожанщини Олександра Яреценка, який опікувався парафіями Донеччини, із проханням направити до них постійного єпископа. Вибір слобожанського кормчого зупинився на архієпископі Миколі Пивоварові¹,

¹ *Пивоваров Микола* (Микола Юрійович Пивоваров (Пивоварів), 1872-1935?) — архієпископ Кам'янець-Подільський УАПЦ. На церковному Соборі Київщини 22-26 травня 1921 р. як член Президії ВПЦР був обраний до складу Київської губерніальної церковної ради. Був делегатом Першого Всеукраїнського

якому 6 серпня було відправлено телеграму із запрошенням «завітати гостем до Слов'янську на Дон, і там, по заклику Слов'янської церкви, тимчасово архіпастирські попрацювати...» [1.43, арк. 1зв.].

13 серпня архієпископ Микола вже був у Харкові, де його зустрів архп. Олександр, зазначивши, що «рекомендує [його] як кандидата на постійне служіння і доручає перевести роботу по утворенню Донецького краєвого церковного осередку» [1.43, арк. 1зв.]. Архп. Микола писав у своєму листі до ВПЦР від 2/15 серпня 1924 р.: «Слов'янська церква зустріла мене радо і виявила на першому ж прилюдному засіданні своєї Парцеради 1/14-VIII-ц.р. великий нахил й рішення уже і зараз мене трактувати не як гостя, а як постійного свого керовника, при чому, характерно, в відповідь на мій заклик придивитись на мене, я щасливий був почути відповідь: “Ми – сусіди з Катеринославом, знаємо Ваше життя там, і та любов і пошана Катцеркви, про яку ми чули на власні уші, той жаль по Вас, який висловлюють брати катеринославці, розсіюють всякий сумнів щодо Вашої особи, і тому ми просимо Вас зараз же погодитись бути нашим”» [1.43, арк. 1зв.-2]. Архп. Микола подякував за довір'я і погодився тимчасово (оскільки його єпископство у той же час вирішувалося й Одеською крайцерадою) попрацювати у Ново-Слов'янську. Одночасно, у тому ж листі архієпископ сподівався все ж залишитися, бо «справа нашої Церкви на Донеччині в дуже доброму стані, нарід – щиро релігійний, горить національним почуттям, церковні працівники – повні енергії до благовістя, атмосфера навколо – сприяюча, вогники на далеку парафію засвічені, рух іде жваво і, коли Бог судить мені повернутися з Одеси до Слов'янську, коли Він укаже мені тут бути, – я

Православного Церковного Собору УАПЦ 14-30 жовтня 1921 р. Єпископ Кам'янець-Подільський УАПЦ з 1922 р., а у 1923 р. – архієпископ. Був єпископом Кам'янецьким, Катеринославським і Запорізьким, Миколаївським та Одеським, Донецьким та ін. 1924 р. приєднався до ДХЦ. На нараді 11 єпископів УАПЦ 30 жовтня 1926 р. визнано було неприпустимим повернення до УАПЦ, але на початку 1927 р. знову повернувся до УАПЦ. Очолив Кам'янець-Подільську церковну округу. Був делегатом Другого Всеукраїнського Православного Церковного Собору УАПЦ 17-30 жовтня 1927 р., делегований Кам'янецьким округовим церковним собором ухвалою від 8 вересня 1927 р. 27 серпня 1929 р. заарештований у Кам'янці-Подільському разом з 45 священниками та вірними і засуджений на 10 років ув'язнення. Ув'язнення відбував у м. Юрга (Сибір). У 1934 р. в зв'язку із хворобою дотерміново звільнений. Повернувся до Вінниці, де невдовзі й помер [5.190, с. 322].

вірю, що за його святою допомогою я зумію принести плід» [1.43, арк. 2].

Як відомо, архп. Микола Пивоваров не затримався в Одесі [6.316, с. 69-71], і вже 11 жовтня 1924 р. у Ново-Слов'янську пройшло засідання розширеного пленуму тимчасової Донецької краєвої церковної ради, де вирішувалося питання заснування постійної Краєвої ради та єпископа Донеччини.

До прийняття рішення по вказаним вище питанням було заслухано доповідь священника Юхима Шишканова «Про стан церковної справи в сс. Дружківці і Шаховій» і повідомлення з місць. Загалом виступи були досить оптимістичні. Ю. Шишканов повідомив про велику ймовірність приєднання до УАПЦ громади у с. Дружківка, а інші представники доповіли, що «є цілковита надія на скоріє приєднання собору м. Слов'янську... така надія є і відносно: Краматорівки, Яковлевки, Віровки, Константинівки» [1.43, арк. 4-5]. Архп. Микола доповів, що подорожуючи до Слов'янську та залишившись на ніч у Лозовій, де мав бесіду із церковними діячами та духовенством, як попросили надіслати їм благовісника.

Заслухавши доповіді, рада «констатувала наочність великого руху на Донеччині в бік УАПЦ, прохати всіх, кому дорога справа УАПЦ, сприяти цьому рухові, а всечесного о. Миколая – одвідати с. Дружківку на день Покрови» [1.43, арк. 5].

Наступною була доповідь голови тимчасової Крайради А.С. Шестопада «Про скрутний грошовий стан Ново-Слов'янської кафедральної парафії, про байдужість до справи, що помічається в останні дні». У зв'язку із скрутним фінансовим становищем, доповідач пропонував переглянути питання: «чи дійсно є потреба утворювати Донецький церковний край з власними краєвими органами й чи є до того спроможність коштами й працюючими силами?» із ремаркою, що «справу треба обміркувати як найуважніше й найсурйозніше» [1.43, арк. 5-5зв.].

У відповідь на скептичні (а можливо й реалістичні) зауваги голови

Крайцеради, зібрання, окрилене попередніми виступами, відкинуло опасання голови: «Заслухавши голос Донецької Церкви, що його висловили представники всіх тих місць, де є вже українські парафії УАПЦ й де ще тільки розгорівся огонь автокефального руху та утворились міцні й активні ініціативні гуртки автокефалістів, голос яких констатує, що: а) автокефальний рух дійсно розгорівся на Донеччині, б) що всі зовнішні обставини сприяють поширенню УАПЦ в краю, в) що в грошовій скруті на допомогу катедральній Ново-Слов'янській парахвії готові прийти і прибудуть, щодо утримання єпископа, зараз же всі ініціативні гуртки, г) що в дійсності байдужості до справи УАПЦ немає, що вона видається тільки через те, що всі працівники якраз зайняті зимовими заготовками, а надалі візьмуться зо всею енергією за справу...», та прийняло оптимістичне рішення: «Знову підтвердити всі попередні постанови щодо утворення Донецького церковного краю, які були винесені на підставі одмовлення Слободкрайцеради надалі керувати Донецькою церквою (лист з 4/VIII-924, ч. 99) і утворити власні Донецькі краєві церковні органи: крайцераду і архієпископію» [1.43, арк. 5-5зв.].

З прийняттям остаточного рішення по утворенню донецького церковного центру, приступили до обрання краєвого архієпископа і Крайцеради. Оскільки архп. Миколай Пивоваров не відмовився від пропозиції районної церковної ради від 12 вересня 1924 р. стати на чолі Донеччини, то зібрання постановило обрати архп. Миколая «постійним архієпископом Донецької церкви з титулом архієпископа Донецького і Слов'янського». Місцеперебуванням краєвого архієпископа пропонувалося м. Слов'янськ, якщо вдасться заснувати там окрему парафію УАПЦ, але кафедральним собором оголошувалася церква св. Олександра Невського у Ново-Слов'янську. Утримання архієпископа планувалося здійснювати за рахунок всіх парафій Донеччини на основі щомісячних внесків [1.43, арк. 5зв.-6].

Склад Краєвої церковної ради вирішили не змінювати й зберегти у

тому вигляді, кого було обрано на районному зібранні 12 вересня, а саме: А.С. Шестопал (голова), П.П. Марипулець (заступник голови), священник Ю. Шишканів (секретар), Лавревський (скарбник) і 9 членів та по одному представнику від кожної парафії УАПЦ [1.43, арк. 6-6зв.].

25 жовтня 1924 р. на засіданні Малої Ради ВПЦР було затверджено створення Церковної Ради Донеччини, як тимчасової, до обрання її Крайовим Собором. Більш жорстко ВПЦР підійшла до виборів єпископа: вибори не були затвержені й вирішення цього питання покладалося на майбутній Крайовий Собор Донеччини [1.14, арк. 98]. На жаль, Собору так і не судилося зібратися по двом, на нашу думку, ключовим причинам: 1) неспроможність перспективних громад, що тяжіли до УАПЦ, зорганізуватися та зареєструватися і, 2) загострення міжконфесійного протистояння в результаті якого було втрачено більшість вже зареєстрованих парафій (див. статистику вище) і тимчасова втрата «кафедрального собору» Донеччини у Ново-Слов'янську, про що оповідується далі.

Планомірний розвиток української парафії, що відбувався протягом року, був перерваний початком затяжного міжконфесійного конфлікту із РПЦ. 6 квітня 1924 р. у Ново-Слов'янську зорганізувалася «тихонівська» громада РПЦ, яка подала заяву до Донецького виконкому про передачу їм Ново-Слов'янського собору [1.14, арк. 139-140]. Донецький губадмінвідділ, вважаючи, що храм треба залишити за автокефалістами, при цьому не бажаючи брати на себе таке рішення, направило справу до НКВС УСРР. Центральний відділ культів, розглянувши справу, 10 листопада 1924 р. за № 4818/с направив до Донецького адмінвідділу своє рішення: надати церкву у спільне користування. Громада УАПЦ категорично відмовилася від спільного користування [1.14, арк. 126, 134-135, 144].

Місцева влада, яка можливо не бажала бачити автокефалістів у Ново-Слов'янську, скористалася непоступливістю громади і 5 лютого 1925 р.

передала тихонівській громаді Олександро-Невський храм, відібравши його у вірян УАПЦ. Позбавлення храму викликало обурення серед останніх, які відразу телеграфно поскаржилися на дії місцевої влади, а 20 лютого 1925 р. подали скаргу до ВУЦВК, зазначаючи: «“Тихоновці” крім нашого собору ще користуються тремя церквами у м. Слав’янську, а ми українці на своїй рідній землі лишені змоги задовольнять свої релігійні потреби на своїй рідній українській мові... Ми робочі та служашіе транспорта проти іздівательств і пригноблення над нами і нашої української релігійної культурой, требуємо негайно повернення нам нашого українського автокефального Олександро-Невського собору. *Уповноваженіє від робітників транспорта Слав’янського узла*» [1.14, арк. 116-116зв.] (орфографію оригіналу максимально збережено, підкреслено у документі). Також громада телеграфно повідомила, що «тихоновці заборонили [в] церкві відправити панахиду [на] свято Шевченка, сьомого лютого кошунственно позривали рушники, переосвячували собор. Протестуємо проти пригнічення Української релігійної культури» [1.14, арк. 4, 89; 1.47, арк. 17-19].

Для отримання більшого тиску на владу, 27 лютого 1925 р. уповноважені громади Полікарп Марапуля і Дмитро Кравчуновський направили заяву від імені донбаський робітників заяву до голови Раднаркому УСРР Власа Чубаря (див. додаток Б). Останній наклав резолюцію: «Думаю, що треба дати телеграму, щоб церкву віддали. 28/II. В. Чубар» [1.14, арк. 118]. Загалом, вищезазначена заява яскраво свідчить про ті антиукраїнські віяння, які були поширені у більшовицькому середовищі тогочасного Донбасу.

Одночасно із потоком скарг і заяв, справа храму пройшла усі інстанції виконавчих органів влади УСРР, не знайшовши спільного рішення. Так, відділ культів НКВС, підтримуючи думку В. Чубаря, прийняв рішення переглянути свою попередню думку від 10 листопада 1924 р. і «названу церкву залишити у винятковому користуванні автокефалістів». Але це

рішення було заблоковане Всеукраїнською антирелігійною комісією (ВАК), яка винесла рішення направити спеціального представника від Центру для з'ясування усіх деталей на місці «щоб уникнути неправильного рішення» [1.14, арк. 126-128].

14 березня 1925 р. Мала Президія ВУЦВК заслухала «прохання релігійної громади автокефалістів про передачу їм собору в м. Ново-Слов'янську» (доповідав заступник наркома НКВС УСРР М.О. Черлюнчакевич). Ймовірно НКВС запропонував передати церкву тихоновцям, оскільки питання було зняте з обговорення з дорученням «НКВС переглянути своє рішення в цій справі, сприймаючи на увагу те, що в Ново-Слов'янську мається чотири церкви, з яких три знаходяться у віданню тихоновців. Окрім того, запитати погляд в цій справі місцеві органи влади» [1.14, арк. 87, 104].

24 березня 1925 р. Мала Президія повторно заслухала справу ново-слов'янської громади та запропонувала Донецькому губадмінвідділу Олександро-Невську церкву автокефалістам не передавати, а задовольнити прохання шляхом передачі їм одної із трьох церков м. Слов'янська. Не дивлячись на рішення ВУЦВК і подальше наполягання на цьому варіанті, місцева влада 18 червня 1925 р. все ж передала храм громаді УАПЦ, яка володіла ним до 20 серпня. Останнє викликало незадоволення Наркомюсту та генпрокуратури УСРР, які почали вимагати виконати рішення ВУЦВК від 24 березня. Після усіх перепитій, 26 червня ВУЦВК переглянув своє рішення і повернувся до ідеї про спільне користування церковною спорудою. 4 серпня храм було поділено між тихонівською й автокефальною громадами із пропорції 2 до 1: два престоли громаді РПЦ, а один – УАПЦ. Будівля була розділена перегородкою й автокефальна частина названа на честь святителя Миколая [1.14, арк. 33-34, 41, 59-61, 64, 69-71, 74]. Подальші спроби громади УАПЦ отримати храм у цілковите користування не дали результатів. Зрештою, протистояння громад тривало до ліквідації обох громад у 1930 р.

Але не всі змогли вибороти навіть почергове користування храмом. Як свідчить таблиця 1, 7 з 15 громад припинили своє існування унаслідок міжконфесійного протистояння. Так, Миколаївський храм у с. Голубовка Попаснянського району Артемівської округи перейшов у 1925 р. до обновленців, а Олексіївська церква у Костянтинівці того ж року перейшла у спільне користування обновленців та соборно-єпископців (іоаннікіївців). У Сталінській окрузі єдина церква УАПЦ у с. Зуївка Зуївського району у кінці 1924 – на початку 1925 р. була захоплена тихоновцями.

4 храми були втрачені у Старобільській окрузі. Вознесенська (слобода Зеліковка) та Покровська (с. Городище) церкви Біловодського району перейшли до обновленців, а Троїцька (с. Рудово) та Георгіївська (с. Ново-Павлівка) церкви Білокуракінського району отримали у користування тихоновці.

Таким чином, етап становлення парафіяльної мережі УАПЦ на Донеччині та Луганщині був неоднозначним. З одного боку, він показав наявність серед української людності краю бажання мати національно-орієнтовану церкву. Про це свідчить мережа парафій, яка постала протягом 1923-1924 рр. на цих теренах. З іншого – сильні позиції прихильників ортодоксальної РПЦ, певне несприйняття «олександрійського» способу висвячення єпископату та протидія більшовицької влади призвели до зникнення 50% парафій у кінці 1924 – першій половині 1925 р. Останнє вплинуло на те, що церковному активу так і не вдалося зібрати Крайовий собор і остаточно сформувати Донецьку краєву раду й обрати єпископа, а втрата Ново-Слов'янського храму фактично поховала цю ідею у зародку.

3.2. Парафії УАПЦ у складі Харківської окружної церковної ради (1925-1930 рр.).

Своєрідна межа першого та другого етапів розвитку УАПЦ у Слобожансько-Донецькому краї пов'язана з двома ключовими подіями: оновленням адміністративного районування церковної структури УАПЦ та

зміною її керівника.

3 червня 1925 р. урядом УСРР було офіційно оприлюднено постанову «Про ліквідацію губернь й про перехід на трьохступеневу систему управління» [2.96], за якою ліквідовувався губернський устрій й основною регіональною адміністративною одиницею стала округа.

У кінці 1926 р. на підставі ухвали Великих Покровських Зборів УАПЦ 25-30 жовтня 1926 р. було здійснено новий розподіл УАПЦ на церковні округи «без порушення меж державних округ і районів». Щодо східного регіону, то усі округи Слобожанщини та Донеччини об'єднувалися в одну церковну округу під назвою «Харківська» [5.195, с. 140].

У 1926 р. залишилася Слобожансько-Донецька округа залишилася і без свого очільника – архієпископа Олександра Яреценка (на Великих Покровських Зборах 1926 р. вона вже зазначалася як вакантна).

Архп. Олександр попав у поле зору чекістів вже у 1922 р. Поступово накопичуючи агентурні матеріали, що компрометували архієпископа, 12 серпня 1924 р. у ДПУ було прийнято рішення завести на нього карну справу [2.79, с. 18]. Контроль за харківським архієреєм посилювався, йому все частіше обмежували право виїзду за межі Харкова, майже на кожній службі був присутній агент ДПУ. Вже на початку 1926 р. у висновках до своєї доповіді «Релігійні угруповання на Україні (станом на січень 26 р.)» начальник Секретного відділу ДПУ Сергій Карін¹ зазначив: «Арх. Яреценка, єп. Шараєвського і голову ВПЦР Потієнка необхідно піддати адмінвипуску за межі УСРР» [1.52, арк. 112].

Останньою краплею для прийняття такого рішення стала доповідь архп. Олександра 18 березня 1926 р. на п'ятиріччя існування Харківської парафії, де «архієп. Олександр якось висловився необережно про утиски

¹ Даниленко-Карін Сергій Тарасович (1898-1985) — співробітник ОДПУ (пізніше НКВС-НКДБ), український радянський письменник, автор декількох книжок, в яких показував у негативному світлі український визвольний рух і УГКЦ. З серпня 1922 по 1927 р. працював на посаді уповноваженого Секретного відділу Секретно-оперативної частини ДПУ УСРР. Працював у 3-й групі СВ СОЧ ДПУ, яка спеціалізувалася на «церковному питанні», контролюючи діяльність УАПЦ. Входив до складу Всеукраїнської антирелігійної комісії. У 1927 р. за успіхи у діяльності Колегія ОДПУ СРСР нагородила його іменним маузером, в 1932 р. – знаком Почесного чекіста.

влади» (писав митрополит Василь Липківський у своєму листі до архп. Іоанна Теодоровича в США від 11 листопада 1926 р.) [5.195, с. 147]. Наступного дня на стіл уповноваженому 3-ї групи Секретного відділу ДПУ УСРР С. Каріну ліг рапорт чекіста Бордона, який в деталях описав проповідь архієпископа [2.79, с. 20-21]. Вже через 10 днів було вирішено припинити слідчі дії та прийнято постанову: «Зважаючи на контрреволюційні виступи обвинуваченого Яреценка О.Г., які не припиняються та спрямовані проти існуючого ладу, запобіжний захід – підписку про невиїзд з м. Харкова, вважати за необхідне змінити, замінивши утриманням під вартою, аж до моменту виїзду до місця висилки» [2.79, с. 25].

1 квітня 1925 р. архп. Олександра було заарештовано і 4 червня Особлива Нарада при Колегії ОДПУ СРСР постановила вислати його до Середньої Азії. Вищезгаданий лист В. Липківського вказує, що спочатку 22 квітня Яреценка відправили до Москви (до Бутирської тюрми він попав 29 квітня), а 9 червня його було звільнено та відправлено в Ташкент. Цікавим є те, що після звільнення 30 липня 1929 р., архп. Олександр, не дивлячись на надання права вільного проживання на всій території СРСР, залишився у Ташкенті [2.79, с. 32-34]. З висланням архп. Олександра Харківщина та Донеччини втратили одного з найкращих очільників УАПЦ, який, за словами митр. Василя Липківського, був «Добрий проповідник, ідейний церковний працівник та мужній оборонець УАПЦ проти впливів комуністів у лоні УАПЦ» [3.118, с. 174].

На 1 січня 1926 р. на території регіону, що досліджується, діяло не більше 5-7 парафій, що пов'язували себе з УАПЦ: в Артемівській окрузі – 3 (Ново-Слов'янська, Дружківська та Прелесненська), Луганській – 1 (посьолок Алмазний, нині територія міста Кадіївка), Маріупольська – 1 (Хрещатинська) і Старобільська – 2 (Баранниківська та Ново-Олександрівська).

Певний час східноукраїнські парафії залишалися без очільника й лише

восени 1926 р. це питання було зрушене з місця. 10 листопада 1926 р. голова Округової комісії по унормуванню життя Слобожанської церкви, благовісник, протоієрей Леонтій Юнаков (Юнаків)¹ скликав засідання, де було прийнято рішення про скликання Округового собору на 30 листопада – 1 грудня 1926 р. Одним із питань собору було обрання єпископа [1.46, арк. 7].

До пришвидшення вирішення зазначеного питання підштовхувало і керівництво УАПЦ. 16 листопада 1926 р. відбулося засідання ВПЦР, де з подачі єп. Петра Ромоданіва констатували, що «майже всі округи потребують унормування їх життя; одні округи не мають певних територіальних меж, другі потребують налагодження духовного керівництва, в деяких не унормований матеріальний стан єпископських кафедр і т.ін.». При цьому щодо Харківської церковної округи відмічалось наступне: «Харківська церковна округа, що складається з усіх округ Слобожанщини й Донеччини, духовного керownika не має. Всеч. арх. Ярещенко, що перебуває за межами України, до цього часу не відмовився від Харківської єпископської катедри, тому справа з набуттям єпископа занадто ускладнюється.

УХВАЛИЛИ: Констатувати тяжкий стан Слобожанської церкви в справі вищого духовного керования...» [1.46, арк. 15]. Тоді ж було прийнято рішення повідомити про цю ситуацію арх. Олександра Ярещенко.

Збори Харківсько-Слобожанської УАПЦ 30 листопада – 1 грудня 1926 р. виявилось вкрай напруженими. На зібранні були присутні 38 делегатів, зокрема 26 мирян, серед яких представники парафій Донбасу: Прелісенської, Слов'янської, Дружківської та Костянтинівської. Депутати

¹ Василь Липківський так відгукувався про Л. Юнакова: «Це був старий протоієрей Леонтій Юнаків, чоловік великої постаті, але малої душі. Він був у Лубнах і прийняв до себе архієп. Ярещенко, що за це, ставши харківським архієпископом, перевів його до Харкова за настоятеля Миколаївського собору, хоч потім якось жалівся, що це людина не наша: «аристократ великий». В Харкові він заступив місце Ромоданова, став правозаступником ВПЦР при уряді. Коли в Харкові відбувались тяжкі події, арешт і заслання архієп. Ярещенко, відібрання Миколаївського собору, коли другий свящ. Павло Протопопов і діякон Антін Янченко весь час були з народом і за це сіли до в'язниці, Юнаків, як казали, хвостом укритися (а може й прапором ДПУ) і його зовсім не було видно. Лиш коли знов ДПУ накинуло ключі від собору українцям, Юнаків знову з'явився. Харківська парафія його зненавиділа і йому, як він сам писав до ВПЦР, в Харкові вже не сидня була» [3.118, с. 194-195].

розповіли про свої успіхи та труднощі на шляху церковного будівництва, зокрема про матеріальні проблеми, суперечки з владою, боротьбу з представниками інших конфесій за храмові приміщення, нечисленні внутрішні чвари. Збори прийняли до відома Статут УАПЦ та ухвалили вжити заходів для якнайскорішої його реєстрації, обрали ОЦР, її Суд та ревізійну комісію, а на посаду округового благовісника було обрано священника Анатолія Ляхна [5.240, с. 147].

Найгостріші дискусії постали під час обговорення кандидатур на Харківську кафедру. Прот. Юнаків, якого місцеве духовництво активно висувало на Харківсько-Слобожанського єпископа, клопотався про збереження цієї кафедри за репресованим арх. Олександром. На зборах була оголошена скорботна відозва останнього до парафіян: «Ніколи не забуду Вас в своїх молитвах до Бога й зараз благаю Всевишнього про одне, що[б] Він сподобив мене хоч раз до смерті глянути на рідну землю, побачитись і поєднатись з Вами в натхненій молитві до Нього за рідний край». У відозві до кліру арх. Олександр просив духовництво співпрацювати з новим єпископом [5.240, с. 147-148].

Прот. Юнаків повторно відмовився від кафедри, те саме зробив прот. Кочет, врешті-решт залишилося дві реальні кандидатури – єп. Полтавського Юрія Жевченка та арх. Чернігівського Івана Павловського, між якими збори зробили вибір на користь останнього¹.

Присутній на зборах єп. Марко Грушевський так характеризує й

¹ *Павловський Іван* (Іван Данилович Павловський, 1893-1937) – митрополит УАПЦ-УПЦ, редактор часопису УАПЦ «Церква і Життя». Народився в с. Сосновка Каменського району Київської області. Закінчив Чернігівську духовну семінарію, з 1914 р. – священник. Був підвищений до сану протоієрея на Церковному Соборі Київщини 22-26 травня 1921 р., до того був священником в с. Липянка Чигиринського повіту. На єпископа УАПЦ висвячений 20 листопада 1921 р. Спочатку посідав єпископську кафедру в м. Чернігові, з 1 грудня 1926 р. – архієпископ Харківський і Слобожанський. Був делегатом Другого Всеукраїнського Православного Церковного Собору УАПЦ 17-30 жовтня 1927 р. від Слобожансько-Донецької Округи, м. Харків. Одночасно, з 1927 р. – відповідальний редактор журналу «Церква і Життя», видавцем якого з 1928 р. була Харківська Округова Церковна Рада. З грудня 1930 р., у зв'язку з утворенням Української православної церкви замість ліквідованої в січні 1930 р. УАПЦ, – митрополит Харківський і всієї України. З 1934 р. – у Києві, де мешкав при Успенській церкві. Після її закриття, кафедральним храмом митрополита УПЦ стала церква Миколи Притиска на Подолі до червня 1935 р. У 1935-1936 рр. проживав у Черкасах, де виконував бухгалтерську роботу в різних установах, не маючи постійного місця роботи. Заарештований у 1936 р. і висланий до Казахстану. Останній раз заарештований 30 липня 1937 р. і розстріляний у м. Білгород 9 грудня 1937 р. рішенням трійки при Управлінні НКВС по Курській області [5.190, с. 321-322].

описує хід Харківського собору: «Робота Собору полягала в освітленню стану церкви всеї округи, в обранню єпископа та нового складу Округової Ради і взагалі в унормуванні церковного життя в м. Харкові, а разом і в усій окрузі. Але вся увага Собору зосереджувалася коло питання про обранню Єпископа для Харківщини та Слобожанщини. Це питання накладало свою вагу на всі останні питання. Без вирішення цього питання робота на Соборі майже унеможлиблювалась по всій повісті денній. Унеможлиблювалась праця Соборян через незвільнення формально Харківсько-Слобожанської округи бувшого її архієпископа о. Ол. Яреценка, що перебуває зараз в Ташкенті на адміністративному засланню уже довгий час. Переведення формального звільнення арх. Яреценка з катедри випало на долю самого Собору.

Атмосфера була згущеною і до Собору. На Соборі ж вона згустилася до важкого гніту на душах всіх і кожного. Гнітючість духу здавалась непереможною. Праця на Соборі здавалась безнадійною, що до закінчення роботи по повістці дня. Причина цьому, між іншим, полягала в тому, що населення м. Харкова, як столиці, засвоїло собі властивості столичності з її самопевністю в необхідності задоволення своїх забаганок (вожделений). Часті наїзди з виступами на кафедрі м. Харкова різних єпископів давали населенню привід рівняти одного до другого і всіх вкупі до свого постійного, ще не звільненого керівника. В оцінці своїй населення Харкова дійшло до нездорового замилювання тим чи іншим єпископом, не як керівником, а як особою. Правда, населення цієї столиці, й при роздутій своїй самопевності, мало за собою й цінні властивості, досить видатні, достойні кращої оцінки, як з боку загально-людського, так і з боку суто християнського погляду.

І тільки любов до рідної всеї УАПЦеркви перемогла любов і рахунки персональні. І тільки потреба во ім'я розцвіту всієї церкви українського народу поступитись персональними вимогами, хоч і самими найплатонічнішими та з юридичного боку неформальними, вивела Собор з

давлючости духу і полегшала працю» [1.46, арк. 21].

Не дивлячись на таку «гнітючу» атмосферу обрання єпископа, вибори все ж таки відбулися. 17 грудня того ж року ВПЦР затвердила рішення ОЦР та направила Івану Павловському листа, де просила «негайно від'їхати до м. Харкова й приступити до архіпастирського служіння на Харково-Слобожанській кафедрі» [1.46, арк. 59]. З того часу і до самої ліквідації УАПЦ у 1930 р. Слобожансько-Донецька кафедра належала арх. Івану Павловському, який, як стверджують харківські дослідники В. Майстренко та О. Корнєв, за неповні 3 роки досяг значних успіхів у розбудові своєї єпархії, чому сприяли як його особисті якості, так і «підготований здійснюваною більшовиками з 1923 р. “українізацією” ґрунт» [5.240, с. 148]. Натомість В. Липківський досить холодно відгукувався про новообраного очільника Слобожанщини та Донеччини, стверджуючи, що той цілком влаштував владу, бо був «завжди готовим комсомольцем» і «своєю людиною для Карина», діючи відповідно до вимог і бажань ДПУ [3.118, с. 198, 220].

Якщо питання виборів єпископа завершилося позитивно, то загальна ситуація з парафіями на Донбасі виглядала менш оптимістичною. Від імені Прелісенської та Слов'янської парафій виступив священник Іларіон Мельниченко, який на той час служив у Ново-Слов'янській громаді. У своїй доповіді священник відзначив, що Прелісенська парафія у «надзвичайно сумному стані й вимагає якнайскорше допомоги й великої праці. Парахвіяльний свящ.[енник], по своїй старості допомогти й провадити працю не може. До цього часу ще майже не проведена українізація церкви, бо немає тих людей, що взялися б за цю справу. Життю парахвії занадто перешкоджають неунормовані взаємовідносини між Церквою й місцевою владою. Матеріальний стан занадто тяжкий». І далі доповідач закликає: «Майбутня Окр.[угова] Церковна Рада повинна вжити самих рішучих заходів аби спасти цю парахвію» [1.46, арк. 23зв.].

Щодо Ново-Слов'янської парафії, то І. Мельниченко дещо

оптимістичніше змалював її стан, зазначивши, що парафія мала 1200 вірян. «Головним боєм» священник вважав несправедливий поділ храму між автокефалістами та тихоновцями (про це автор писав раніше). Унаслідок цього розділення, де громада УАПЦ займала лише третину храму, парафія переживала матеріальну скруту, оскільки храм не міг умістити усіх бажаючих під час служби. На нашу думку, особливо це відчувалося у часи великих свят, коли збиралися пожертви та продавалися свічки. Виходом із цієї ситуації священник вважав «повернення храму у повне користування Автокефальній Українській парахвії» [1.46, арк. 23зв.].

Священник Дружківської парафії Андрій Жорняк на початок зібрання запізнився і на зборах було зачитано його листа. В останньому зазначалося, що парафія втратила свій храм, який було передано СЄЦ (іоаннікієвцям). Разом з тим, повідомляв, що боротьба за молитовню триває і була надія про повернення будівлі у найближчій перспективі.

Костянтинівську громаду представляв мирянин Оверко й змалював ситуацію, що була дотична до дружківської. Храм було відібрано та передано СЄЦ і тому віряни не мали «змоги молитись у своєму храмі на своїй рідній мові». Громада просила ОЦР посприяти у поверненні молитовні хоча б на паритетних началах, тобто розділити храм з іоаннікієвцями [1.46, арк. 24].

Отже можна констатувати, що ситуація у парафіях УАПЦ Донеччини протягом 1925-1926 рр. значно погіршилася. Громади почали втрачати храми у міжконфесійній боротьбі. Вірогідніше за все, представники СЄЦ, які теж виступали за українізацію богослужінь, але були захищені від звинувачень у «самосвятстві», розколювали національно орієнтовані громади регіону, вибиваючи ґрунт з-під ніг провідників УАПЦ.

З прибуттям до Харкова новообраного єпископа, ситуація в Округовій церкві почала виправлятися. Після ознайомлення за справами у парафіях, архп. Іван Павловський 16 лютого 1927 р. провів Пастирську нараду духівництва «Слобожансько-Донецької церкви» та Пленум ОЦР, на якому

відзначено певні успіхи у налагодженні церковного життя. Так, зокрема, о. Андрій Жорняк з Дружківки відзначав, що громада повернула свій храм на умовах почергового користування з вірянами СЄЦ. При цьому зберігалася «надія, що іоанікієвська громада... в скорому часі зліквідується» [1.51, арк. 2-3]. Після обговорення доповідей з місць одноголосно було прийнято резолюцію, яка передбачала: 1) встановлення сталих організаційних взаємовідносин поміж ОЦР і парафіями; 2) звернення уваги на підупалі парафії та всебічну допомогу їм з боку ОЦР; 3) прохання настоятелів і ради парафій своєчасно інформувати ОЦР про ріст автокефальних громад у суміжних їм неукраїнських парафіях.

Новопризначеним ієрархом акцентувалася увага на розширенні експансії УАПЦ на Слов'янщині та Донеччині. Для цього було ухвалено наступне рішення:

«а) прохати всіх священно- і церковнодіячів звертати увагу на винайдення гуртків автокефалістів в неукраїнських сусідніх парафіях, підігріти їх настрої і дати потрібні вказівки для зорганізування в офіційні громади УАПЦ через реєстрацію статутів та клопотання перед відповідними органами Держвлади про набуття собі храмів в користування;

б) прохати священно- та церковнодіячів мати тісний зв'язок з Округовим осередком і своєчасно інформувати про свою благовісницьку працю;

в) запропонувати ОЦР звертати пильну увагу на нові гуртки автокефалістів і в організований спосіб давати своєчасну допомогу в зміцненні становища» [1.51, арк. 3зв.-4; 5.240, с. 148-149].

29-30 вересня 1927 р. відбувся черговий Округовий церковний собор «Харківсько-Слобожансько-Донецької Церкви» (саме така назва вказана у протоколі зборів [1.46, арк. 64]), де вказувалося на покращення ситуації з парафіями. Зокрема відзначалося, що відбулися позитивні зміни у громаді с. Прелісне, яка нарешті обрала парафіяльну раду, і за останній час «почав

налагоджуватися зв'язок» між ОЦР і парафією [1.46, арк. 71зв.]. Отже, ми бачимо, що окремі рішення округових зборів все ж таки поступово втілювалися у життя.

Протягом 1926-1927 рр. відбувалося протистояння у трикутнику ВПЦР-ДПУ-ОЦР щодо офіційної назви Округової церкви. Більшість документів другої половини 1926 – 1927 рр. використовують назву округи як «Слобожансько-Донецька ОЦР», яка, втім, зустрічала рішучу протидію органів влади. У результаті претензій останньої, які, ймовірно, транслиювалися через ДПУ, зазначене питання було винесено на розгляд ВПЦР. 21 січня 1927 р. Президія ВПЦР заслухала доповідь єп. Петра Ромоданова, де він зазначав, що Харківсько-Слобожанська ОЦР «винесла ухвалу, аби архієпископа Іоанна Павловського поминати на службах архієпископом “Слобожансько-Донецьким”, а не “Харківським” і ця ухвала нервує Уряд і деяку частину громадянства» (курсив наш. – М.Р.). У результаті ВПЦР вимагала від Харківської ОЦР поминати архп. Івана Павловського як «Архієпископа Харківського та Слобожанського», а не з титулом «Слобожансько-Донецького» [1.46, арк. 38].

Разом з тим, у листуванні ВПЦР та ОЦР до кінця 1927 р. прослідковується майже цілковите використання назви «Слобожансько-Донецька ОЦР» [1.46, арк. 45, 47, 50, 58 й ін.]. Лише після Другого Всеукраїнського Собору УАПЦ за ОЦР закріплюється назва «Харківська», що прослідковується за протоколами ради до кінця 1929 р. В той же час, у 1929 р. ОЦР знову почала періодично користуватися старою печаткою з назвою «Слобожансько-Донецька».

Окремо хотілося б відзначити ще одну особливість розвитку УАПЦ на Сході відносно періоду 1924-1927 рр. Це абсолютне відмежування духовенства та парафіян від розколу в УАПЦ, пов'язаному з короткочасним (але болісним для авторитета та міцності церковної

структури) періодом існування Діяльно-Христової церкви¹. Про повне відмежування від ДХЦ архп. Олександр Ярещенко сповістив ВПЦР ще 31 жовтня 1925 р. Обурюючись «ганебним виступом» ДХЦ проти ВПЦР та УАПЦ, 28 жовтня 1925 р. Харківсько-Слобожанська ОЦР провела засідання на якому висловила «повне довір'я Президії ВПЦР» та пообіцяла їй повну та усесторонню підтримку.

Дії ДХЦ були цілковито засудженні: *«Намагання чужого для УАПЦ церковного угруповання під назвиськом «Діяльна Церква» на Київському з'їзді 20-21 жовтня 25 р. узурпувати права й обов'язки Президії ВПЦР в УАПЦ через захоплення в свої руки без волі Церкви прерогатив каноничного обраного Церквою по Канонам її та юридично правомічного – обраного з відому й дозволу Радвлади – Вищого керуючого органу УАПЦ, визнати хибним, незаконним і аморальним вчинком.*

Намагання... підірвати довір'я вірних УАПЦ до Президії ВПЦР, обвинувачуючи останню в контрреволюційности і політичній неблагонадійности, *визнати провокаційним злосним наклепом на УАПЦ, за який відповідальність несе Президія з'їзду “Д[Х]Ц” (курсив наш. – М.Р.)»* [1.44, арк. 43-44зв.].

Отже бачимо, що розкол ДХЦ не знайшов свого відгомону на теренах Слобожансько-Донецької округи, завдячуючи, ймовірно, стійкості та рішучій позиції її очільника Ярушевича.

1928-1929 рр. не відзначилися для парафій УАПЦ Донеччини особливими подіями й, у деякій мірі, їх можна назвати стабільними. Конфлікт усередині УАПЦ було улагоджено шляхом повернення та самоліквідації ДХЦ. Менш конфронтаційними стали і взаємовідносини з владою, яка була задоволена усуненням від керівництва митрополита Василя Липківського та переобранням занадто «самостійної» ВПЦР. Конформістська позиція архп. Івана Павловського забезпечила і спокій

¹ *Діяльно-Христова Церква (ДХЦ)* – православна конфесія, що була створена на основі братства «Церква жива», яке діяло при УАПЦ. Існувала протягом 1924-1927 рр. за підтримки ДПУ. Після зміщення з посади митрополита Василя Липківського та переобрання ВПЦР, ДПУ відсторонилася від ДХЦ. Не маючи «державної підтримки», прихильники ДХЦ 8 листопада 1927 р. офіційно злилися з УАПЦ.

Харківський ОЦР, куди входили і парафії Донбасу.

Разом з тим на теренах ОЦР спостерігалася у цей час недостача священників, яких запрошували з усієї України. Так, на об'єднаному засіданні Харківської ОЦР та Миколаївської парафіяльної кафедральної ради м. Харкова від 4 квітня 1928 р. обговорювалося питання «Про винайдення кандидатів на священників з огляду на недостачу священників в Харківській округовій церкві». У результаті обговорення зазначеного питання прийшли до висновку, що необхідно звернутися до наради духівництва, що вони «відшукали між парафіянами своєї парафії достойних кандидатів, що могли б висвятитися в священницький сан» [1.48, арк. 5].

Загалом для парафій даного регіону характерна велика плинність кадрів, яка і призводила до кадрового голоду. Наприклад, особова справа свящ. Віктора Білкіна, який у липні 1925 р. приїхав на службу до Ново-Слов'янської парафії, показує його постійні переміщення з однієї парафії до іншої. Вже у вересні 1926 р. він залишив Донбас і перебрався на Полтавщину [1.39, арк. 3]. Натомість вже 25 жовтня 1927 р. він повертається, але на Дружківську парафію, яку вирішив залишити у квітні 1928 р., повернувшись на Полтавщину [1.48, арк. 6]. Пізніше з'ясувалося, що потреба у швидкому залишенні парафії відпала, але у жовтні 1928 р. о. Віктор все ж виїхав [1.48, арк. 35зв.].

Велика плинність спостерігається у Ново-Слов'янській парафії. Протягом 1923-1929 рр. священницьке місце займали: Володимир Петров (1923), Михайло Ступницький (1923-1924), Юхим Шишканов (1924), Дмитро Сукачев (1924-1925), Віктор Білкін (1925-1926), Іларіон Мельниченко (1926-1927), Сергій Халява (1927-1928), Дмитро Павловський (1928-1930). Отже бачимо, що за 7 років існування української парафії, місце священника займали 8 осіб, перебуваючи на посаді в середньому один рік.

Причинами плинності кадрів пов'язуємо з різними причинами. На

першому місці стоїть питання фінансового забезпечення священника громадою. Не завжди громада могла задовольнити потреби духовного отця по причині своєї малочисельності чи бідності вірян. Особливо зазначене питання загострювалося у разі великої сім'ї священнослужителя. Так, у священника Андрія Жорняка з Дружківської парафії було 4 дітей і, оскільки парафія була досить бідна, він постійно шукав можливості перейти до іншої, зазначаючи: «Причини, які примусили мене це зробити, – тяжкий стан з матеріального боку, бо і в цім році я стою з сім'єю перед загрозою залишитись на зиму без одежі і взуття» [1.40, арк. 39-40]. У вересні 1927 р. він писав до Харківської ОЦР: «дуже сутужно з коштами, бо коштів в церковній скарбниці аніяк нема» [1.40, арк. 37зв.]. 25 жовтня 1927 р. о. А. Жорняк залишив парафію, бо, як вже зазначалося раніше, священником сюди тоді ж прибув Віктор Білкін [1.40, арк. 44].

«Тяжкий матеріальний стан» став причиною заяви на переведення і настоятеля Василівської парафії с. Прелісного о. Іларіона Мельниченка. 30 вересня 1928 р. він звернувся до Харківської ОЦР з проханням «лічити його кандидатом на якусь іншу парафію й допомогти йому якнайскорше вийти з Прелісного...» [1.48, арк. 30]. Але на той час у Харківській церковній окрузі вже не було вільних священницьких місць і йому було відмовлено у проханні.

Іншою причиною ставала конфліктність між духовенством та активом громади. Наприклад, частими були конфлікти у Ново-Слов'янській громаді, що і призводило до частих змін священнослужителів. Присутніми були конфлікти і в інших парафіях Донеччини. Так, 12 квітня 1928 р. до Харківської ОЦР надійшла заява від члена парафіяльної ради Василівської парафії с. Прелісного А. Бабакова, де розповідалося про життя парафії та «діяння її настоятеля свящ. о. Іларіона Мельниченка» [1.48, арк. 7зв.]. На жаль, сутність цих «діянь» у протоколі засідання Харківської ОЦР не деталізується, але, ймовірно за все, це були якісь приватні протистояння. Саме з цієї причини заяві не було надано значення, «оскільки вона є від

приватної особи». Натомість було затребувано від Прелісненської парафії детальних відомостей про її життя, вірогідно для того, щоб розібратися у ситуації [1.48, арк. 7зв.].

Траплялися і внутрішні чвари у священницькому середовищі. Дослідники В. Майстренко та О. Корнєв вважають, що для Слобожансько-Донецької УАПЦ вони були нетиповим явищем, хоча, на нашу думку, для остаточного висновку потрібна подальша робота з виявлення першоджерел. Як приклад вони наводять компрометуючий виступ настоятеля Дружківської парафії о. Віктора Білкіна проти свого попередника о. Андрія Жорняка, а також його супутні звинувачення архп. Івану й ОЦР з приводу фаворитизації окремих священників на шкоду решті духовництва [5.240, с. 151].

Завдяки активній роботі Харківської ОЦР до кінця серпня 1928 р. кадровий голод у церковній окрузі було практично подолано. На своєму засіданні від 29 серпня 1928 р. Окрцерада констатувала, що «в Харк. окрузі вільних посад священницьких нема» [1.48, арк. 24].

Разом з тим, плинність кадрів продовжувалася. Так на засіданні ОЦР 27 лютого 1929 р. розглядалися наслідки «перевірки персонального складу духовництва». Було переглянуто справи 29 священнослужителів, з них 27 ухвалено завірити персональні картки, іншим – висловлено зауваження організаційного та морального порядку. Але тут же було відзначено, що в ході цієї перевірки «відійшли від праці» 3 дяків, 7 іподияконів, 4 протодиякони, 11 дияконів і 11 священників, яких ухвалено було зняти з обліку. Український історик Арсен Зінченко припускає, що частина цих людей залишили працю в УАПЦ піж тиском політичних мотивів, а кадрова чистка в обставинах гострої нестачі церковнослужителів була одним із задумів влади, спрямованих на руйнування церкви [5.211, с. 127].

З іншого боку, ситуація на парафіях Донеччини покращувалася, про що засвідчила поїздка архп. Івана до Прелісненської та Ново-Слов'янської громад для відправи урочистих Служб протягом 10-12 вересня 1928 р.

Описуючи прийом у Василівській парафії с. Прелісного, архієпископ зазначав: «Вірних в храмі під час відправи служб було багато й всі вони вражали своєю надзвичайною побожністю» [1.48, арк. 27]. Разом з тим, архп. Івана дуже здивували питання, які задавали віряни після служби: Чи є благодатна Українська церква? Чому настоятель не надягає ряси, коли йде по власним справам і чи допустимо це? і т.д. Не менше вразило гостя й те, що віряни після 6 років перебування у лоні УАПЦ, так і не уявляли собі «що то є Парафіяльна Рада та яке вона займає місце в парафіяльному житті», дотримуючись і надалі принципу «що Батюшка скажуть». Відмітив архієпископ і той факт, що місцевий хор до того часу так і не був українізований.

Після бесіди з парафіянами, архп. Іван здійснив настанови настоятелю парафії о. Іларіону Мельниченку виправити ситуацію, а саме: 1) звернути пильну увагу на благовістя; 2) на українізацію церковного хору; 3) на підставі канонів і Статуту УАПЦ «дати можливість зрозуміти всім, що то є Парафіяльна Рада і яке її місце в парафіяльному життю, й закликати її до активної праці», і 4) мати тісний зв'язок з Харківською округовою радою [1.48, арк. 27].

Зазначений вище випадок не лише цікавий атмосферою, яка панувала на той час у парафіяльному житті, а й тим, що досить часто віруючі, обираючи шлях до автокефалії, насамперед розуміли її як звичайну українізацію богослужіння, не вдаючись у деталі статутного життя чи канонічного обґрунтування. Як бачимо, деякі священники не утруднювали собі життя просвітительством і користуючись «темнотою мас», продовжували керувати парафіями, так би мовити, за «старими традиціями», не залучаючи до прийняття рішень актив громади. Пізніше, на засіданні Народи духівництва Слобожансько-Донецької УАПЦ, що відбулася 20 грудня 1928 р. за присутності митрополита Миколая Борецького, який заступив місце м. Василя Липківського, архп. Іван звернувся до учасників Народи з наступними словами: «Коли інші церкви

на Україні існують несвідомістю вірних, то ми повинні *зліквідувати духовну темряву* і цим самим *вернуть* до рідної Церкви *весь народ Український*. Питання свідомости наших парафій є питання життя нашої Церкви...» [5.240, с. 151].

У Ново-Слов'янську, як зазначав Всечесний Іван, він «відпочивав душею й був переповнений радістю». Доповідаючи про поїздку членам окрцерради, архієпископ із задоволенням констатував: «Парафія, яка ще рік тому назад *жила неспокійним життям*¹, з переїздом туди на посаду Настоятеля свящ. о. Дмитра Павловського, замирилась, заспокоїлась і зараз з великою приємністю енергійно провадить свою церковну працю в повному й тісному контакті Парафіяльної ради та свого Настоятеля, який, треба сказати, до речі невтомно працює на користь церкви, не тільки як священник, а як і фахівець в співочій справі, допомагаючи хором вивчати ті чи інші складні церковні співи...» [1.48, арк. 27-27зв.]. Загалом відзначалося повне порозуміння між парафіяльною радою та священником, яке архієпископ назвав «зразковим».

Перебуваючи під позитивними враженнями, архп. Іван запропонував утворити Районовий осередок у Ново-Слов'янську «для тіснішого об'єднання парафій на Артемівщині, які далеко закинуті від Харківського Округового осередку» [1.48, арк. 27зв.]. Зібрання цілковито підтримало цю пропозицію.

Не дивлячись на початок антирелігійної кампанії, що масово стартувала 1929 р., а на Донеччині поодинокі – ще у 1928 р., Харківська ОЦР переймалася відкриттям нових парафій на Донбасі. 18 жовтня 1928 р. на засіданні Харківської ОЦР розглядалася можливість відкриття парафії у м. Сталіно (суч. Донецьк). Приводом до цього питання став лист зі Сталіно до ОЦР з проханням вирядити відповідальну особу для ознайомлення зі станом місцевого церковного життя та можливістю заснування у місце

¹ Дана фраза дописана від руки замість закресленого тексту такого змісту: «через несвідоме ставлення до церковної справи активних членів її, корчилась в муках розбрату й ворожнечі». – М.Р.

української парафії. ОЦР прийняла рішення відкласти утворення парафії, бо «з листа не вбачається достатнього ґрунту для заснування в Сталіно Української церкви» (ймовірно, таку відповідь диктували й опасіння конфлікту з владою за спроби утворення парафії УАПЦ в самому «серці українського пролетаріату», хоча дійсність Харкова свідчила про таку можливість). Сама ж ідея не була відкинута, оскільки ОЦР звернулася до Парафіяльної Ради Микільської парафії Ново-Слов'янська з листом і проханням «найти можливість детально ознайомитися з церковним станом у Сталіно» та повідомити ОЦР про можливість/неможливість утворення у місті парафії УАПЦ. На цьому ж засіданні слухали й лист священника о. Федора Руденка від 4 жовтня 1928 р., який займався у той час поширенням справи УАПЦ на Кубані, зокрема у м. Краснодарі [1.48, арк. 32; 5.240, с. 150]. Чи вдалося відкрити парафію у самому м. Сталіно, на жаль, по невідомо, але статистичні списки НКВС свідчать про появу в кінці 1928 р. громади УАПЦ у Сталінській окрузі [1.33, арк. 91].

На початку березня 1929 р. парафіяльну сім'ю УАПЦ Донеччини спіткало лихо – згорів парафіяльний храм с. Прелісного. На засіданні Харківської ОЦР від 6 березня 1929 р. було прийнято рішення допомогти парафії: підтримати морально, дати антимінс, вінчики, молитви, граматки, октоїх, часловець, псалтир тощо, і звернутися до округи за допомогою [1.49, арк. 6]. Це рішення підтримала й ВПЦР, яка вирішила «зарахувати до списку парафій, що потребують допомоги всієї УАПЦ» [1.49, арк. 5]. Завдяки активності прелісенського священника о. Іларіона Мельниченка, у середині травня громаді вдалося отримати у потижнєве користування церкву с. Привілля, що знаходилося поряд з Прелісним. Матеріально громаді допомогла Ново-Слов'янська парафія [1.49, арк. 14]. 2 жовтня 1929 р. на засіданні Харківської ОЦР було підняте питання про створення у с. Привільному [5.240, с. 150], що свідчило про те, що прелісенські віряни змогли пустити корені у сусідньому селі.

27 листопада 1929 р. Харківська ОЦР «з жалем» прийняла до відому повідомлення о. Дмитра Павловського про ліквідацію Ново-Слов'янської парафії [1.49, арк. 22]. На жаль, причини цього не розкриваються, але, на нашу думку, пов'язуємо це із початком більшовицької антирелігійної кампанії.

Після надзвичайного Собору УАПЦ у січні 1930 р., почалися масові закриття парафій УАПЦ з ярликами «контрреволюційних націоналістичних релігійних об'єднань». У лютому 1930 р. ВПЦР повідомляє про припинення своєї діяльності. Не оминула ця участь і Донбас, який на кінець 1929 р. мав лише 4 парафії цієї конфесії. Після відродження УАПЦ під назвою «Українська православна церква», автокефальні парафії Донеччини так і не змогли відновитися.

Висновки до розділу 3

Історія УАПЦ на східноукраїнських теренах продовжує залишатися у колі не просто малодосліджених, а недосліджених проблем історії православ'я міжвоєнної доби.

Східна Україна, а особливо Донбас, виявилася найбільш інертним регіоном щодо українізації православ'я й утворення автокефальних громад. Після Собору 1921 р. відбувається активний процес створення церковних структур. Усі парафії, розташовані у Донбасі, увійшли до складу краю під назвою «Донеччина», або «Донецька церковна країна» з осередком у м. Бахмут. Також до «Донеччини» увійшли парафії на Дону та Кубані, що виявили бажання приєднатися до ВПЦР.

Відсутність належного активу у регіоні, а також суперечливість хіротоній перших ієрархів і надмірна реформаційність УАПЦ, призвели до того, що перша парафія тут з'явилася лише в середині 1922 р. у Луганську. Але ця спроба так і не була повністю реалізована.

В історії УАПЦ Донеччини та Луганщини виділяємо два етапи: 1921-1925 рр. – період зародження автокефалії у краї, організаційного оформлення та найбільшого підйому; 1925-1930 рр. – час стабілізації та

поступового згасання.

Перший етап становлення парафіяльної мережі був неоднозначним. З одного боку, він показав наявність серед української людності Донеччини бажання мати національно-орієнтовану церкву. Про це свідчить мережа парафій, яка постала протягом 1923-1924 рр. на цих теренах, коли у регіоні було зареєстровано 15 парафій. Ключовими для поширення українського церковно-визвольного руху були громади Бахмутської (Артемівської) округи Донецької губернії, які зорганізувалися протягом 1923 року – у Ново-Слов'янську, Прелісному, Дружківці та Костянтинівці. З іншого – сильні позиції прихильників ортодоксальної РПЦ, певне несприйняття «олександрійського» способу висвячення єпископату та протидія більшовицької влади призвели до зникнення 50% парафій у кінці 1924 – першій половині 1925 р. Останнє вплинуло на те, що церковному активу так і не вдалося зібрати Крайовий Собор та остаточно сформувати Донецьку краєву раду й обрати єпископа, а втрата Ново-Слов'янського храму фактично поховала цю ідею у зародку.

Другий етап відзначився арештом очільника церковної округи архієпископа Олександра Ярещенка, стабілізацією відносин із радянською владою та налагодженням церковної дисципліни та конфесійного життя. Це давало змогу не лише утримувати парафіяльну мережу, а й відкривати нові парафії, побороти кадровий голод серед священнослужителів тощо. Особливістю Слобожансько-Донецької церковної округи стало її повне відмежування від розколу УАПЦ під прапором Діяльно-Христової церкви.

Масова антирелігійна кампанія, яка розгорнулася по країні у 1929-1930 рр., боляче вдарила по релігійним громадам Східної України. У перші місяці 1930 р. УАПЦ повністю втратила свою парафіяльну мережу у регіоні.

РОЗДІЛ 4

РЕФОРМАЦІЙНІ ПРАВОСЛАВНІ КОНФЕСІЇ В ПЕРІОД АНТИРЕЛІГІЙНОГО ТЕРОРУ (1929-1939)

4.1. Антирелігійна політика та інституційний розвиток православ'я

У кінці 1920-х рр. в СРСР почався агресивний наступ на релігію в рамках доктрини створення «радянської людини» та формування соціалістичного суспільства, якому притаманна лише комуністична ідеологія та атеїстичні догми. Християнське віровчення активно замінювалося ленінським культом. У межах реалізації Першого п'ятирічного плану розвитку народного господарства СРСР 1928-1932 рр. відбувалися антирелігійні заходи каральних органів СРСР. У цьому активно приймала участь Спілка воєнничих безвірників (добровільна радянська громадська організація, яка існувала протягом 1925-1947 рр. та ставила за мету ідейну боротьбу з релігією у всіх її проявах). Ними була оголошена «Безбожна п'ятирічка», метою якої, за своєю суттю, було викорінення до 1 травня 1937 р. духовників у суспільстві та всього, що пов'язувалося з релігією.

У зазначений період Донбас вже вважався радянською владою кузницею робітничих кадрів. І звичайно, що ці нові робітники повинні були бути безбожниками та фанатичними прихильниками радянської влади. Проте масове переміщення людей, що тікали від репресій і голодомору в регіон, де була важка та небезпечна робота, але оплачувана і хоча б мінімум харчування, збереження цими людьми єдиного, що у них залишалося – духовного наповнення, – призводили до збереження християнської ідеології у робітничих масах. Тим паче, що православні реформаційні течії стали більш зрозумілими простим, майже неосвіченим, людям – вчорашнім селянам, – що сприяло гуртуванню вірян довкола духовників.

1929 рік став «роком великого перелому» не лише для соціально-економічної структури СРСР, а й для духовної сфери. Разом із згортанням економічної свободи, жителі радянської держави відчували на собі кардинальні зміни і в інших сферах – культурі, національній політиці, державно-церковних відносинах. Для православ'я завершився період, який у новітній українській історіографії влучно було названо «релігійним НЕПом» [5.221, с. 177].

У новий етап своєї історії – «форсованого будівництва соціалізму» (1929-1930 рр.) [5.221, с. 177], православ'я досліджуваного регіону входило досить розрізненим. Окрім Українського екзархату Російської православної церкви (самоназва – Московська патріархія, МП), на його теренах знайшли місце усі новоутворені православні інституції (див. розділи 2-3).

Відповідно діяли і церковні адміністративно-територіальні одиниці зазначених православних конфесій. Парафії Московської патріархії відносилися до Дніпропетровської єпархії, що з 1928 р. очолювалася єпископом Георгієм (Делієвим). На відміну від часів «релігійного НЕПу», коли духовенство Московського патріархату (в офіційних документах, як правило, фігурували під назвою «тихоновці») досить системно та жорстко переслідувалося, то після оголошення Декларації митрополита Сергія 1927 р. про лояльність до радянської влади, ставлення влади до цієї течії різко потеплішало. Дніпропетровська єпархія, яка до 1928 р. де-факто діяла підпільно, повернулася в юридичне поле та почала активно розбудовувати власну структуру. Про це свідчить дозвіл НКВС на реєстрацію Вищого церковного управління, який було видано на початку 1928 р., та початок реєстрації єпархіальної мережі [1.27, арк. 7, 11].

Сталу єпархіальну мережу, яка збігалася із цивільним адміністративно-територіальним поділом УСРР, мала Українська синодальна церква (обновленці). На Донбасі, на 1 січня 1929 р., в її складі налічувалося 5 єпархій: Артемівська (очільник – митрополит Анатолій (Соколов)), Луганська (єпископ Фотій (Топіро)), Маріупольська (єпископ

Амвросій (Нагорський)), Сталінська (архієпископ Іоаким (Пухальський)) і Старобільська (єпископ Мелетій (Фомін)).

Парафії Української соборно-єпископської церкви об'єднувалися в єдину Лугансько-Донецьку єпархію з центром у Луганську. Очільником єпархії був архієпископ Августин (Вербицький). Чиновники Луганського окружного адміністративного відділу відзначали, що «архієпископ Августин, що стоїть на чолі старо-єпископської орієнтації в окрузі й борець за свою орієнтацію, користується достатнім авторитетом не тільки між віруючими своєї орієнтації, але й інших, через те що енергійно і стійко поривається за приєднання до себе старослов'янських общин в якому і має гарний успіх. Духовний актив цієї орієнтації також енергійно виконує завдання свого єпископа» [1.29, арк. 20-23].

Громади УАПЦ не мали самостійної адміністративної одиниці на Донбасі та відносилися до Харківської (Слобожансько-Донецької) округової ради, яку очолював архієпископа Іоанн Павловський.

Найбільш впливовою течією у регіоні був Український екзархат Російської православної церкви. Патріархальна РПЦ мала яскраво виражену перевагу, що підтверджується й офіційними даними НКВС (див. таблицю 4.1.1).

Таблиця 4.1.1
Православні громади Донбасу в кінці 1920-х років¹

Конфесія	Укр. екзархат РПЦ		УПАСЦ		УСЄЦ		УАПЦ	
	1928	1929	1928	1929	1928	1929	1928	1929
Округа \ рік								
Артемівська	72	72	20	20	14	23	3	3
Луганська	55	39	27	27	25	61	-	-
Маріупольська	53	57	42	37	-	-	-	-
Сталінська	73	70	20	22	9	10 ²	-	1
Старобільська	96	100	58	58	-	-	-	-
УСЬОГО	349	338	167	164	48	94	3	4

¹ **1928 рік** (окрім Сталінської округи) подано за: 5.296, с. 297-298; **1929 рік** (і Сталінська округа за 1928 рік) подано за: 1.33, арк. 2, 57, 62, 91, 94-96.

² У звіті Сталінського окрадмінвідділу за 1928/29 р. конфесія названа «Іонікієвська», тобто прихильники архієпископа Катеринославського та Донецького Іоаннікія (Соколовського), одного із очільників і фундаторів УСЄЦ. Натомість вже на 1928 р. Іоаннікії залишив УСРР, а «іонікієвські» парафії Сталінської округи очолювалися «архієпископом Кротовським» (на жаль, автору не вдалося з'ясувати, кого саме мали на увазі радянські функціонери у своєму звіті). – М.Р.

Як ми бачимо з означеної таблиці, зазначені цифри не були сталими та постійно змінювалися внаслідок як уточнення статистичних даних, так і переходом громад від однієї течії до іншої. До того ж зазнала змін і загальна кількість парафій, збільшившись від 567 у 1928 р., до 600 у 1929 р. Збільшення, переважно, відбулося за рахунок реєстрації нових громад УСЄЦ, кількість яких зростає, з 48 до 94 [1.33, арк. 2]. Подекуди громади реєструвалися паралельно існуючим і створювали, таким чином, прецедент потижневого (почергового, або спільного) користування храмом, що створювало конфліктні ситуації та загострювало і без того складні міжконфесійні відносини у православному середовищі.

Загалом ми бачимо незначні зміни по округах. Натомість, у Луганській окрузі відбулося значне зміцнення прихильників УСЄЦ за рахунок як патріархальної течії, так і додавання нових парафій з Донщини. Адже на середину 1929 р. тут вже фігурують дещо інші статистичні дані, у порівнянні з початком 1928 р. (цифри вказані у дужках): Український екзархат РПЦ – 29 (55) парафій, Синодальна церква – 31 (27), УСЄЦ – 56 (25) [1.29, арк. 78]. Таким чином, на Луганщині ми спостерігаємо збільшення реформаційних православних конфесій, особливо національно-орієнтованої Соборно-єпископської церкви. Це пояснюється, на нашу думку, як більшою кількістю сільського україномовного населення цієї округи, наявністю авторитетного керівництва УСЄЦ і, звісно, лояльним ставленням до останньої зі сторони радянської влади. Так і тим, що до Луганської округи додалися станичні парафії на Дону, про що зазначали радянські функціонери у звіті Окружного адміністративного відділу за 1928 р.: «збільшення соборно-єпископської орієнтації йде за рахунок відходу від Донщини» [1.33, арк. 57].

Зазначені тези яскраво підтверджуються й аналітичним звітом Луганського окружного адміністративного відділу НКВС за 1928/1929 роки. Звіт констатував, що «співвідношення релігійних угруповань за час з 1/X-28 по 1/X-29 року істотно і різко змінилось... у

зв'язку з підсиленням церковного антагонізму поміж різними орієнтаціями... [та] неминучої боротьби за молитовні будинки... Боротьба провадилась, головним чином, поміж старослов'янською орієнтацією та соборно-єпископською» [1.29, арк. 20].

Відзначають радянські функціонери й вплив авторитету очільника УСЄЦ архієпископа Августина, який «користується достатнім авторитетом не тільки між віруючими своєї орієнтації, але й інших, через те, що енергійно і стійко поривається за приєднання до себе старослов'янських общин, в чому і має гарний успіх» [1.29, арк. 22-23]. При цьому йому протиставляється особистість обновленського єпископа Фотія, який за своїм характером «флегматичний, любить фавор, пишні зустрічі і таке інше, честолюбний і корчить із себе ідеального аскета» і, як результат, «духовенство цієї (синодальної. – *М.Р.*) орієнтації (актив) невдоволені єпископом за його бездіяльність» [1.29, арк. 23]. За цих обставин і розпочався масовий перехід місцевих громад Синодальної церкви до складу Донецько-Луганської єпархії УСЄЦ.

Не на користь очільника Луганської єпархії Синодальної церкви, який відзначився своїм скандальним характером і провокативними діями, свідчить історія, що трапилась у 1930 р. при Микільській громаді с. Станично-Луганське. Указом Луганського єпархіального управління Синодальної церкви до громади замість звільненого багатолітнього настоятеля були призначені два ієрея, які одразу ж викликали незадоволення у парафіян. Зокрема, клірики недбало здійснювали богослужіння, вимагали непомірну плату за треби, влаштували у вівтарі бійки за ризи і погрожували всім членам п'ятидесятки арештом, якщо ті наважаться виступити проти них. Після того, як на виконання погроз одного з членів парафіяльної ради дійсно заарештували, парафіяни звернулись до єпископа Фотія з категоричним проханням усунути вказаних кліриків. Однак, ієрарх не тільки відмовився вислухати представників громади, але й виставив їх геть, а коли ж вони все-таки

добилися архієрейської аудієнції й оповістили ієрарха, що через недостойних священнослужителів відвідування храмових богослужінь значно скоротилися, єпископ Фотій заявив, що «коли люди не бажають ходити до церкви, то нехай власті закривають її» [6.330, с. 162]. Вражені подібною відповіддю, частина парафіян відокремилася від обновленської громади й увійшла у підпорядкування УСЄЦ.

Згадана історія не лише характеризує постать єпископа Фотія, а й дає уявлення про контингент наявного духовенства обновленської конфесії. Недарма радянські звіти зазначали, що «за останній час єпископи ставлять попами людей випадкових, малописьменних, що не розбираються в “богословських питаннях”. Звичайно, що невіглас піп не може мати впливу на віруючих. Серед більшості духовенства спостерігаються такі пороки як розпуста й пияцтво, погоня за наживою, що сприяє розпаду віруючих і частково штовхає [їх] на шлях сектантства» [1.29, арк. 22]. Унаслідок вищезазначеного, й антирелігійної політики держави, на 1932 р. у Луганському районі залишалася лише одна парафія Синодальної церкви – Казанський кафедральний собор у районному центрі [1.6, арк. 41], що й призвело до майбутньої ліквідації єпархії.

Після надзвичайного Собору УАПЦ у січні 1930 р. значна частина релігійних громад цієї конфесії в Україні була ліквідована. Не оминула ця участь і Донбас, який на початку 1929 р. мав лише 4 парафії. Після відродження УАПЦ під назвою «Українська православна церква», автокефальні парафії Донеччини так і не змогли відновитися.

Отже, ситуація у православному середовищі регіону в кінці 1920-х роках так і не набула сталого характеру. Разом з тим, приклад Луганської округи скоріше є винятком, аніж правилом. Адже здебільшого поодинокі переходи із однієї конфесії до іншої й уточнення статистичних даних по іншим округам не змінили кардинально загальне співвідношення течій по Донбасу.

Зі зміною політичної ситуації в країні та прийняттям курсу на

побудову тоталітарного суспільства, релігія стала розглядатися, перш за все, як класова зброя буржуазії, а це означало, що влада, борючись з релігією, веде і класовий бій. Недарма одне з офіційних гасел ЦК ВКП(б) до 12-ї річниці Жовтневої революції, яке було прийняте на засіданні Політбюро ВКП(б) 1 листопада 1929 р., проголошувало: «За рясою ховається класовий ворог. Церковники та сектанти – агенти куркулів та непманів. Підніmemo маси на боротьбу з релігійним обманом» [2.89].

На фоні кардинальної боротьби з релігійним дурманом у 1929 – початку 1930-х рр. православні єпархії Донеччини та Луганщини накрила хвиля активної ліквідації релігійних громад. Надзвичайно потужним цей процес відбувався у промислових центрах регіону – Бахмуті (згодом – Артемівську), який був адміністративним центром Донеччини, Маріуполі, Луганську, Сталіно. На цьому терені була ліквідована величезна кількість православних реформаційних парафій. Приводами для закриття були «звернення трудящих», рішення трудових і партійних зборів, «ініціатива колгоспників», немотивовані відмови органів влади у реєстрації статутів релігійних громад і відмови оренди церковних приміщень тощо.

Одним із перших у 1928 р. був закритий Свято-Троїцький кафедральний собор міста Макіївка, саму ж будівлю «з метою забезпечення відпочинку населення» – переобладнано у будинок культури імені Володимира Леніна. Зокрема, перетворено зовнішній вигляд із використанням агітаційного матеріалу, а на місці вівтаря споруджено сцену. У такому вигляді собор існував до 1939 р., коли був остаточно підірваний у ході реконструкції центральної частини міста [7.346].

У 1929 р., за рішенням партійних і виконавчих органів Артемівська, була закрита обновленська Благовіщенська церква міста, яку незабаром було знищено з метою будівництва пам'ятника В. Леніну. У дійсності ж, як зазначають місцеві краєзнавці, рішення щодо руйнування храмової будівлі було прийняте внаслідок широкого поширення чуток про дивовижне оновлення позолоченого іконостасу [5.231, с. 47].

У 1929 р. місцеві активісти Спілки безбожників почали виступати з ініціативою щодо закриття храмів Луганщини. Зокрема, в їхньому переліку опинилися Микільський і Казанський кафедральні собори в Луганську, Покровський собор у Старобільську, а також низка інших провідних парафій Синодальної церкви. Зокрема, існувала пропозиція щодо створення в будівлі Казанського кафедрального собору (м. Луганськ) соціалістичного музею Донбасу [5.307, с. 15], але на той момент собор вдалося відстояти.

У відповідь, 15 травня 1929 р. у Старобільську відбулися масові протести проти закриття Покровського собору – унікальної пам'ятки слобідської архітектури кінця XVIII ст. У протестах прийняло участь понад 400 осіб на чолі із старостою храму Мішуним. Окрім того, Всеукраїнський Синод УСЦ звернувся до ВУЦВК з проханням не закривати собор, оскільки це могло негативним чином відбитися на становищі синодальної конфесії в окрузі [5.306, с. 161].

На жаль, влада не йшла на компроміси, і це лише на деякий час відстрочило трагічну долю собору. У 1929 р. він все ж був закритий, а в 1933 р. церковна будівля знищена [5.307, с. 78].

9 грудня 1929 р. президія Луганської міської ради «задовольнила прохання» понад 40 000 робітників і закрила обновленський Микільський собор. Репресивні органи поспішали, і тому президією ВУЦВК вже 13 грудня було затверджене це рішення. А за 16 днів будівля цього храму була передана для випробувань авіаційних двигунів, допоки храм не був остаточно зруйнований у 1935 р. [5.307, с. 14].

Тим же рішенням від 9 грудня було закрито Преображенську церкву УСЄЦ і передано під облаштування кінотеатру. 20 грудня храм було опечатано, а майно передано іншим православним громадам міста. Однак, вже у 1933 р. будівля храму була висаджена у повітря, а на її місці була прокладена перша у місті трамвайна лінія [5.307, с. 21].

13 грудня 1929 р. рішенням Президії ВУЦВК був закритий

Петропавлівський собор у Луганську, будівлю якого було передано під облаштування антирелігійного кінотеатру «Безбожник» [5.307, с. 19-20]. Існують відомості, що керуючий Донецько-Луганською єпархією УСЄЦ архієпископ Августин (Вербицький) звертався до місцевої влади з прохання передати частину церковного майна із закритих церков до архієрейської різниці, утім, невідомо чи дане прохання було задоволене.

Загалом, протягом 1929 року на Донеччині та Луганщині було офіційно закрито 27 православних храмів, які розподілялися по округам наступним чином: Артемівська – 7, Луганська – 8, Маріупольська – 4, Сталінська – 4, Старобільська – 4 [1.30, арк. 11]. Але тут треба враховувати, що з кінця 1929 р. у 2-3 рази більшу кількість храмів почали закривати неправовим шляхом, тобто без узгодження з ВУЦВК, що розглядалося як «свавілля місцевої влади».

Вважаємо невірною тезу відомого луганського дослідника О. Форостюка про те, що у 1929-30 рр. «НКВС ще не дозволяв відбирати в обновленців усі храми, особливо в кафедральних містах, оскільки це, на думку наркомату, могло спричинити розвал єпархіальних управлінь і, як наслідок, перехід синодальців із лояльних позицій на ворожі» [5.306, с. 161]. Сучасні напрацювання українських істориків, а також вивчення загальної статистики закриття православних церков в УСРР, однозначно свідчать, що масовий наступ на релігію та закриття церков не зважали на конфесійну приналежність. До того ж, ініціатива закриття здійснювалася «знизу» і не завжди у правовій площині, що утруднювало правове регулювання цього болючого питання.

Наступні роки виявилися ще більш «ударними», ніж «рік великого перелому». Не зупинило цю вакханалію закриттів ні сталінська критика у статті «Запаморочення від успіхів» від 2 березня 1930 р., ні низка документів місцевих керівників, де зверталася увага на численні випадки адміністрування при закритті храмів, зокрема – постанова ЦК ВКП(б) «Про боротьбу з викривленнями в партлінії у колгоспному русі»

(14 березня 1930 р.), телеграма всім начальникам окрадмінвідділів за підписом В. Балицького від 14 березня «у зв'язку з викривленнями, допущеними в питаннях відокремлення церкви від держави», директива ВУЦВК від 18 березня у справі закриття молитовних будинків, обіжник адміністративного НКВС УСРР від 21 березня «Про порушення революційної законності у питаннях відокремлення церкви від держави», де критикувалися «перегини» у церковній політиці місцевими органами влади. Уся ця критика «верхами» «низів», на думку відомого історика О. Ігнатуші, була лише тактичним заходом, який не змінював антирелігійної сутності більшовицької влади [5.215, с. 235].

У 26 березня 1930 р. президія Маріупольської міської ради вирішила Харлампієвський кафедральний собор використати як радіовузол [5.282, с. 222]. Натомість швидко реалізувати рішення міськраді не вдалося. Обновленська громада, яка використовувала собор в якості єпархіального центру, три роки відстоювала храмовий комплекс, апелюючи до ВУЦВК. Так, 6 жовтня 1932 р. єпископ Рафаїл (Прозоровський) писав до Св. Синоду УПЦ: «Закриття кафедрального Харлампієвського собору – єдиного синодального храму в Маріуполі, важко відобразилося б на становищі обновленства не тільки тут, в місті, де тихоновщина давно займає домінуюче становище, маючи і в теперішній час у своєму користування п'ять церков, але й на всій Маріупольщині. Із закриттям кафедрального собору обновленство на Маріупольщині втрачає об'єднуючий центр – М.Є.У.¹, єпископ і причт собору, що розміщуються у соборній сторожці, залишаються без квартир, які знайти буде навряд чи можливо» [1.5, арк. 26-26зв.]. На жаль, відстояти величну споруду не вдалося. Ймовірно у 1934 р. відбулося закриття Харлампієвського собору й архієрейська кафедра Маріупольської обновленської єпархії була перенесена до Всіхсвятської цвинтарної церкви [5.239, с. 481].

¹ Маріупольське єпархіальне управління.

Восени 1931 р. було закрито Троїцький кафедральний собор Артемівська – унікальну пам'ятку архітектури XVIII ст. У рамках заходу робітники усіх підприємств й установ міста були вишикувані навколо огорожі собору. Після невеликої промови активістами, з вітваря були зняті ікони, скинуті дзвони, а на іконостас натягнуто полотно для показу фільмів [5.284, с. 85-86].

Загалом, протягом 1929-1931 рр. православні конфесії втратили майже усі кафедральні собори на Донбасі. Останні були не лише адміністративно-релігійними центрами єпархіальних управлінь і місцями служби архієреїв, а й важливим елементом виживання духовенства. Будучи популярними серед вірян, вони на релігійні свята збирали величезні натовпи віруючого люду та давали можливість зібрати суттєві суми добровільних пожертв, реалізувати свічки та церковну атрибутику. Таким чином, закриваючи кафедральні собори, атеїстична влада системно вибивала з-під духовенства матеріальну опору їх існування.

Фактично нищівного удару на хвилі закриття храмів кінця 1929 – початку 1930 р. зазнала невеличка мережа парафій УАПЦ: 3 в Артемівській окрузі й 1 – у Сталінській. 14 грудня 1929 р. було ініційовано закриття Іоано-Предтеченського храму у с. Ольховатка Риківського району Артемівської округи (громада тут була невелика – 166 вірян). Поштовхом до цього стало офіційне зречення сану панотцем Дворниковим, що відбулося 10 грудня. Під час антирелігійного диспуту, який вилився у загальні збори селян, священник заявив, що «в Бога ніколи не вірив і не намірен вірити, що він тільки допомагав царському урядові рабсько виховувати робітників і селян на протязі 27 років тільки через те, що йому треба було жити, а тепер він заявив: “я відмовляюся від сану й хочу бути суспільним тружеником”». Вражене селянство, під тиском вражень і антирелігійної пропаганди, винесло рішення про розпуск громади та закриття церкви з передачею будівлі під культосвітню установу [1.31, арк. 11-12].

Під впливом процесу СВУ у січні 1930 р. розпалася й автокефальна громада у поселенні Ново-Слов'янськ Артемівської округи. Громада, яка налічувала 537 вірян, займала третину Олександро-Невського храму, користуючись ним разом із прихильниками Московського патріархату. Під політичним тиском «п'ятидесятка своєю постановою на загальних зборах винесла постанову про самоліквідацію релігійної громади» і передала ключі від храму до районного адмінвідділу Артемівського окрвиконкому [1.31, арк. 32]. Пізніше було розігнано і старослов'янську п'ятидесятку, а храм передано під їдальню робітників транспорту (проти цільового призначення виступив Адмінвідділ НКВС і постановив передати церкву під сільбуд) [1.31, арк. 32-33].

Загалом, відомий луганський дослідник О. Форостюк у низці своїх робіт [5.305-307] досить детально описав процес закриття православних храмів Донбасу.

Досить часто (але не завжди, оскільки наявність значного робітничого прошарку у регіоні давало соціальне підґрунтя для закриття) храми закривалися незаконно – під політичним, адміністративним, економічним і психологічним тиском. Наведемо декілька прикладів подібного адміністративного свавілля.

Досить типова історія відбулася у слободі Нагольно-Тарасівській Ровенецького району Луганської округи. 12 грудня 1929 р., зазнаючи погроз й адміністративного тиску зі сторони місцевої влади, священник Успенської церкви УССЦ о. Кащенко залишив службу. Користуючись цим, голова сільради почав вимагати закриття церкви та розпуску громади, але віряни не піддалися на тиск і вирішили утримувати храм. Надалі сільрада почала діяти іншим способом: «...організували свої безбожні команди із вчителів, учнів, незаможників, школу залишили на три дні і пішли по дворах записувати (тобто збирати підписи. – *М.Р.*) за закриття церкви... Якщо хтось відмовлявся записатися за закриття церкви, то робили різного роду погрози, погрожуючи висилкою на Соловки,

розпродажем майна, душили податками, арештовували, називали контрреволюціонерами» [1.32, арк. 21] тощо.

У результаті у лютому 1930 р. активісти закрили храм: «безбожники з владою наскочили на храм, все у ньому потрошили, іконостас зламали, ікони побили й потоптали, дзвони скинули й розбили на шматки...» [1.32, арк. 21]. 10 квітня і 3 червня 1930 р. уповноважений від громади Стефан Панченко двічі направляв до ВУЦВК лист з проханням повернути храм вірянам, але безрезультатно. Намагалися віруючі і силовим способом повернути собі храм і влаштувавши т.зв. «волинку»¹, зібравшись у натовп, увірвалися до храму, який вже був переобладнаний у клуб, і погромивши все, почали вимагати повернення церкви. Виступ було подавлено, а призвідники отримали різні терміни ув'язнення. У результаті, боротьба за храм завершилася нічим [1.32, арк. 21-23, 30, 33-34].

Під адміністративним тиском і за подібною схемою було закрито і Пантелеймонівську церкву УСЄЦ у с. Павлівка Ровенецького району Луганської округи. Ймовірніше за все, зазнаючи всіляких утисків (про це ми будемо говорити далі), священник Ємельянов зрікся сану та перейшов на цивільну роботу. Не дивлячись на те, що на 1 жовтня 1929 р. у релігійній громаді перебувало 353 особи, сільрада у грудні 1929 р. зініціювала закриття церкви, що й було затверджено рішеннями райвиконкому від 21 грудня та окрвиконкому від 23 грудня 1929 р.

Протестуючи проти закриття церкви архієпископ Августин (Вербицький) направив до адмінвідділу Луганського окрвиконкому жалобу, де розповів про утиски священника. Він же й зазначив, що при збиранні підписів на закриття церкви селян змушували це робити погрозами. Натомість усі ці намагання виявилися марними [1.34, арк. 31а-32].

Інцидент щодо закриття церкви відбувся у жовтні 1929 р. в

¹ Селянські повстання проти більшовицького режиму, що відбувалися у 1929-1932 рр. і були направлені проти суцільної колективізації, розкуркулення, грабіжницьких хлібозаготівель, закриття церков тощо. Назва походить від російського слова «волнение» (хвилювання). – *М.Р.*

Артемівську. В інформації Артемівського міського відділу ДПУ від 30 жовтня 1929 р. повідомлялося: «Під час проведення антирелігійної роботи у м. Артемівську зазначені особи разом з іншими використали момент для антирадянської агітації, вказуючи, що радянська влада напередодні загибелі, закликали віруючих, особливо жінок, до організованого опору під час закриття церков». У результаті було заарештовано групу громадян на чолі з дияконом Іваном Карталовим, які під час «волинки» знаходилися біля собору та виступали проти його закриття. Усіх затриманих звинувачували в антирадянській агітації, але у ході слідства не вдалося зібрати достатньо доказів для притягнення до відповідальності та передачі справи до суду і справу було припинено [5.247, с. 80-81].

Отримував ВУЦВК й анонімні листи з відвертими погрозами. В одному з листів, якого було отримано у січні 1930 р., повідомлялося, що у Кадіївці Луганської округи було незаконно закрито церкву. Автор з обуренням писав, що віруючі «збирали по копійці та будували церкву, а її прийшли і вкрали у нас. Усе побили й поламали. А нас віруючих – 8 794 робітника, не рахуючи близьких сіл.

Тепер видно треба нам проснутися та взятися за справу. Ми війни не хотіли... У наших руках динаміт. Ми не будемо рахуватися ні з чим. Коли буде повна церква, тепер там все рівно клуб, то ми його піднімемо у повітря.

Просимо вас і вимагаємо, якщо нам церкву не повернуть, то ми теж підемо силою. Даємо часу півтора місяці, а вже тоді будемо діяти...» [1.32, арк. 51-53зв.]. Оскільки про подібний інцидент нічого невідомо, то, скоріш за все, погрози не були втілені у життя.

За наявними частковими статистичними даними (12 районів), протягом 1929-1932 рр. статистика закриття храмів по окремим районам Донбасу виглядає наступним чином (див. таблицю 4.1.2).

Таблиця 4.1.2
Закриття православних храмів Донбасу у 1929-1932 рр.¹

район (на 1932 р.) рік	1929	1930	1931	1932	Усього	Діючих 1.04.32
Маріупольський	1т	2т	1т*+1о	1т	6+4**	10т+2о (12)
Велико-Янісольський	3+2*	в.в.	в.в.	в.в.	5	1 ²
Луганський	1о+2є	1є+2т	1(є+т) ³	-	7+1** ⁴	1о+5т+ 11є (17)
Артемівський	2	в.в.	в.в.	в.в.	2	16
Рубіжанський	1 закрита (під школу) + 4 – «на консервації»	в.в.	в.в.	в.в.	5*+3**	13 ⁵
Чистяківський	-	-	-	-	0	6о+5т (11)
Костянтинівський	1	2	2	-	5	1 ⁶
Слов'янський	2	4	7	-	13	8 ⁷
Ровенецький	-	1	3	2	6	9 ⁸
Лисичанський	1	-	3	-	3+1*	0
Макіївський ⁹	2	-	3	-	3+2*	34 ¹⁰
Ново-Гайдарський	1*(1928 р.)	1	1	1	3+1*+1**	11
Іванівський (Краснолуцький)	в.в.	в.в.	в.в.	в.в.	в.в.	0
Мангушський	в.в.	в.в.	в.в.	в.в.	в.в.	0
Загалом	32	13	31	4	62+9**	133

* Зачинено без постанови ВУЦВК.

** Незакриті, але недіючі храми по причині відсутності священника («за відсутності службовців культу та відмови віруючих»).

Православні конфесії: а – УАПЦ, о – УПАСЦ, є – УССЦ, т – Укр. екзархат РПЦ, в.в. – відомості відсутні

Як свідчить складена таблиця, на 1932 р. віруючим вдалося зберегти 2/3 православних храмів Донеччини, тобто було закрито бл. 35% від загальної кількості. Не дивлячись на масовий наступ на релігію, вірянам

¹ Складено за: 1.6, арк. 9, 38, 40-42, 51, 62-63, 77, 113, 116, 136, 188, 219, 255; 5.215, с. 237.

² У Велико-Янісольському районі на 1932 р. залишилася лише 1 церква у сл. Андріївка.

³ У звіті Луганського райвиконкому [1.6, арк. 40-41] вказано, що Покровська церква у с. Оріхове була закрита за постановою ВУЦВК 20 липня 1931 р. (протокол № 11/496) та використовувалася як клуб. Натомість О. Форостюк вказує на 1934 р. як дату закриття церкви, посилаючись на документ Держархіву Луганської області [5.307, с. 43], що малоімовірно, оскільки після рішення ВУЦВК церкви вже не повертали віруючим. Вважаємо, що дослідник міг переплутати останню цифру року (1-4) у документі поганої якості. – М.Р.

⁴ Один з храмів УССЦ (с. Кружиловка) стояв закритим з весни 1931 р., оскільки був відсутній священник. Зважаючи на це, райвиконком направив до ВУЦВК справу про закриття церкви та передачі її на громадські потреби.

⁵ У звіті не вказано конфесію молитовень.

⁶ У Костянтинівському районі на 1932 р. залишився один храм у с. Кіндратовка.

⁷ Малася постанова ВУЦВК про закриття церкви в с. Знаменці, яка ще не була закрита і занесена райвиконкомом до числа функціонуючих молитовень.

⁸ У звіті не вказано конфесію молитовень.

⁹ Після приєднання до Макіївського району – Амвросіївського та частини Старо-Бешівського районів.

¹⁰ У звіті не вказано конфесію молитовень.

Донеччини вдалося утримати значну частину храмів, що давало можливість утримувати «на плаву» єпархіальну мережу православних конфесій. Але, з іншого боку, регіон був лідером по абсолютно «безбожним» районам, де не було «жодної релігійної організації, жодного служителя культу» [5.215, с. 237] – Лисичанський, Мангушський (Першотравневий), Іванівський.

Після Голодомору 1932-33 рр. антирелігійні кампанії поновилися і закриття церков продовжилося. Так, у 1934 р. УСЄЦ втратила Троїцький храм у Луганську, який було 29 грудня передано для організації загальнорайонної майстерні політехнізації юнацтва у школі № 16, а вже 20 серпня 1935 р. ВУЦВК затвердив рішення місцевих чиновників щодо остаточного закриття Троїцького храму. Тоді ж 15 серпня 1935 р. президія Луганського міськвиконкому прийняла рішення щодо закриття Воскресенського кафедрального собору УСЄЦ з подальшою передачею його будівлі під клуб «Емаль» Заводу імені Артема [5.307, с. 14, 22]. У зв'язку з цим у жовтні 1935 р. митрополит Феофіл (Булдовський) повернувся до Харкова, де перебував до закриття останньої місцевої парафії УСЄЦ [2.112, с. 73].

У 1935 р. втратила свій кафедральний храм на Луганщині і Синодальна церква, коли було знайдено формальний привід для закриття Казанського кафедрального собору. Позаяк до 1 травня не було зроблено ремонту, то рішенням президії Луганської міськради від 2 червня 1935 р. договір з Казанською громадою був розірваний, а 15 серпня було прийнято рішення про його закриття (4 жовтня рішення було затверджене ВУЦВК). Утім, ще деякий час громада не була ліквідована, а місцевий відділ культів радив чиновникам підібрати віддалену сільську парафію з метою переведення туди духовенства та громади Казанського собору, що знаходилася у стані ліквідації [5.307, с. 16].

Часто навіть правове закриття (тобто при наявності позитивного рішення ВУЦВК) відбувалося вкрай грубо та нетактовно, без урахування

якихось почуттів вірян. Так відбулося у селі Билбасівка Слов'янського району. Після отримання постанови ВУЦВК від 9 грудня 1933 р. про закриття церкви, 19 грудня голова сільради за підтримки учителів та учнів місцевої школи, почали вимагати від настоятеля ключі від храму. Не отримавши ключів, бо вони були у голови церковної ради, активісти зрізали замки автогеном і викинули з храму усе церковне майно [1.7, арк. 1]. Намагаючись зберегти парафіян, місцевий священник Данило Бабич 23 грудня 1933 р. звернувся до Слов'янського райвиконкому з проханням дозволити виконання релігійних треб, переважно хрещення та поховання, але отримав категоричну відмову. Подальше звернення віруючих до ВУЦВК про дозвіл священнику відправляти треби для селян, наслідків не мало [1.7, арк. 2-3].

1 грудня 1933 р. ВУЦВК дав дозвіл на закриття низки церков у Донецькій області, спираючись на статтю 373¹ Адміністративного кодексу УСРР «про вилучення від релігійної громади молитовного будинку щоб використати приміщення для культосвітніх потреб трудящої людності» [1.7, арк. 8]. Таким чином були закриті церкви на теренах Донецької області: синодальної орієнтації – с. Покровське Троїцького району, с. Варварівка Рубежанського району, Іоано-Богословська в с. Павленкова Білолуцького району; соборно-єпископської орієнтації – с. Великий Лог Сорокинського району [1.7, арк. 8-11] й інші.

Починаючи з 1931 р. до квітня 1936 р. за наявності формальних підстав в Україні закрили щонайменше 5 170 церков, реально ж припинив діяльність 8 541 молитовний будинок, оскільки на 1 квітня 1936 р. з 3 371 храм не функціонував, формально не вважаючись закритим. Тобто вони були закриті адміністративно низовою владою, а не «у встановленому законом порядку» [5.220, с. 34].

Український дослідник О. Ігнатуша вірно зазначив, що церкви, які

¹ Згідно даній статті, молитовня передається під громадські потреби у тому разі, якщо протягом трьох місяців не надійде від віруючих заяви про бажання взяти молитовню у користування. – *М.Р.*

було відібрано у віруючих, використовували за далеким від початкової мети призначенням: під клуби, бібліотеки, музеї, театри й інші культурно-освітні заклади, а нерідко – під колгоспні комори та зерносховища [5.215, с. 247]. Відповідно до звітів райвиконкомів Донбасу за березень 1932 р. церкви використовувалися під школи, книгарні, музеї, клуби та кіно, хати-читальні та «будинки Колгоспника», будинок піонерів (Артемівськ), водолікарню (Маріуполь), авіамайстерню (Луганськ), друкарню (Лисичанськ) тощо, а то й банально розбиралися на матеріал [1.6, арк. 9-255].

Згідно звітів, більшість закритих церков використовувалася у регіоні під культосвітні установи (переважно робітничі та сільські клуби). При цьому у жодному з наявних звітів не згадується про використання приміщень храмів під зерносховища, що досить часто спостерігалось за документами 1930-го року. Ймовірно, по крайній мірі для досліджуваного регіону, це було тимчасове явище перших років колективізації, а згодом приміщення місцевою владою передавалось на культосвітні потреби.

Загалом, на 1 жовтня 1936 року у Донецькій області залишилося діючими близько 60 храмів [5.215, с. 238] (за неповними даними). Вже через рік, внаслідок масових репресій духовенства часів Великого терору, у регіоні залишилася лише одна церква на Луганщині [5.227, с. 97]. Таким чином, парафіяльна мережа православних конфесій фактично припинила існування.

Масове закриття храмів, різносторонній тиск на духовенство, антирелігійна пропаганда та підірив соціальної основи українського православ'я шляхом розкуркулення та висилки селянства до Сибіру, не могло не відбитися негативно на подальшому існуванні інституцій православних конфесій як загалом у радянській Україні, так і на Донбасі зокрема.

Лідруючі позиції продовжував займати Український екзархат РПЦ, але і його єпархіальну мережу в 1930-ті рр. теж настигла повна руїна. Не

дивлячись на те, що статистика зафіксувала в Україні на 1932 р. 14 єпископів, того року лише троє з них звернулися до секретаріату Президії ВУЦВК за щорічним поновленням дозволу на об'їзд території ввірених їм єпархій і отримали таке право. Це були: архієп. Константин (Дьяков), архієп. Полтавський Сергій (Гришин) і архієп. Новоград-Волинський Миколай (Пирський). Не виключено, що частина ієрархів в цей час керувала українськими справами на віддалі з Росії. Але вірогідно, що більша частина, як наприклад, вікарний єп. Лубенський Аркадій (Остальський), не займалися єпархіальними справами [5.218, с. 125-126]. Станом на кінець 1932 р. територія більшої частини Донбасу (Маріупольщина та Сталінщина) взагалі не мала діючого вікарного єпископа й управлялася спеціальним уповноваженим, протоієреєм Михайлом Арнаутовим [1.7, арк. 59].

Абсолютно занепала культурницька та соціальна діяльність духовенства. Священики, що перебували при парафіях, займалися винятково відправленням духовних треб (хрещення, поховання тощо), справляли служби на великі свята та вихідні дні [5.291, с. 38].

Як влучно зазначає український історик О. Ігнатуша, з припиненням дії храму, фактично припиняла існування й громада, парафія, яка традиційно була інституційною основою у православ'ї. Автори монографії «Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки» звертають увагу на те, що в Харкові закриття дев'яти головних церков супроводжувалося ухвалою застосування перешкод, щоб не допустити молитовних зібрань у приватних будинках. Темпи та способи руйнації конфесійної мережі не мали світових аналогів. Їх досягли засобами тотальної мобілізації суспільства силою надцентралізованого державного апарату, опертого на терор і монополізацію суспільної думки [5.215, с. 239].

Із масовим закриттям храмів духовенство впало у відчай. Так, священник о. Євфім'єв у листі до Луганського архієпископа Августина (Вербицького) писав: «Після закриття храму наша духовна родина

розпалася... Ми стали один одному зовсім чужими... Тим часом навколишні обставини говорять, що я повинен залишити духовне відомство для блага, принаймні, дітей. Упав я в розпач. Не міг розібрати, що мені робити, а тут ще на додаток женуть з хати. Довелося ходити з двору у двір, щоб підшукати хоча б кімнату, та ніде не міг знайти. Передали мені, між іншим, Вашу розмову з одним священиком, який спитав Вас, куди діватися духівництву після закриття храмів. Ви начебто відповіли: “Я зараз нічого не можу вдіяти. Один вихід – йти духовенству на радянську службу”» [6.330, с. 159-160]. Але, щоб отримати на це дозвіл, згідно з рішенням Президії ВЦВК від 30 серпня 1930 р., слід було зняти з себе сан. Після цього протягом 1930-1936 рр. місцеві газети рясніли заявами загнаних у глухий кут священнослужителів про зречення сану та віри. Після цього вони обіймали посади бухгалтерів, касирів, агрономів, завгоспів, сторожів, чорноробів тощо [6.330, с. 160].

Почали відходити реформаційні конфесії і від свої програмних засад, на основі яких вони утворювалися. Протягом кінця 1920-х – 1930-х років обновленські тенденції в УСЦ були зведені нанівець. Ще в кінці 1920-х років українським обновленцям закидали відхід від реформаційних прагнень, що призвело до втрати ним ідеологічного підґрунтя. Вже в 1930-х роках більшість позитивних прагнень українських обновленців – українізація, соборноправність та автокефалія, виявилися, як засвідчила практика, лише декларацією [5.296, с. 189-190]. 20 грудня 1934 р. рішенням Всеросійського Синоду було ліквідовано автокефальний статус Української синодальної церкви. Припинення соборної практики швидко позначилося на формуванні центральних і місцевих адміністративних структур. Для забезпечення функціональності інституційної системи Синод змушений був перевищувати свої статутні повноваження. Відбувалася централізація церковного управління й посилювалися авторитарні тенденції в керівництві [5.218, с. 175]. Разом з тим, у першій половині 1930-х років УСЦ продовжувала зберігати свою єпархіальну

структуру на Донбасі, маючи єпископів у Луганську (Фотій (Топіро), Анатолій (Соколов) і Володимир (Ковін)), Сталіно (Іоаким (Пухальський)) та Маріуполі (Рафаїл (Прозоровський) і Макарій (Бистров)).

Від національної ідеї, яка була в основі конфесійного відокремлення, почала відходити частина духовенства УСЄЦ. Так, благочинні священники Донеччини (Олексій Светозаров, Дмитро Сєдашов, Сергій Свиридов) станом на 1932 р. правили Службу Божу церковнослов'янською мовою, а не українською [1.7, арк. 32, 34, 36]. Ймовірніше за все, наслідуючи приклад своїх благочинних, таку ж практику здійснювало й пересічне духовенство краю. При цьому необхідно відмітити, що О. Ігнатуша наголошує про загальне збереження прихильності ідеї національної церковної модернізації у діячів УСЄЦ [5.215, с. 330].

У лютому 1933 р. «у зв'язку з тривалою та важкою хворобою, що позбавила його можливості фактично керувати церковним життям Луганської єпархії», від управління Луганською єпархією УСЄЦ відійшов архієпископ Августин (Вербицький) [1.7, арк. 49; 3.114, с. 38]. Одним з останніх розпоряджень ієрарха було призначення секретаря Харківського єпархіального управління УСЄЦ ієрея Федора Обмока (згодом – відомого старця Феофана) настоятелем Михайлівської церкви с. Кримське Слов'яносербського району Луганської округи [5.303, с. 41-42]. У квітні 1933 р. місцеві парафіяни відрядили до митрополита Феофіла (Булдовського) свого представника Колчевського для обговорення можливої кандидатури нового архієрея. При цьому, варто зазначити, що найбільше вони прагнули бачити на кафедрі архієпископа Іоаннікія (Соколовського) «як людину писемну й авторитетну» [5.306, с. 133], який, однак, перебував на той час у Росії, а найменше – колишнього єпископа Кам'янського Тимчасової вищої церковної ради (ТВЦР) Інокентія (Бусигіна), який на початку 1930-х рр. переїхав «доживати свій вік» до Луганська.

Для обрання єпископа на Донецьку єпархію голова Собору єпископів

України митрополит Феофіл (Булдовський) запросив у відділу культів Секретаріату ВУЦВК дозволу на скликання екстреної сесії єпископів УСЄЦ у будівлі кладовищенської Усекновенської церкви м. Харкова 28-29 вересня 1933 р. У відповідь Секретаріат Президії ВУЦВК дозволив скликати сесію лише 28 вересня з одним питанням порядку денного:

1. Про призначення єпископа на Донецьку єпархію [1.7, арк. 46, 49].

На жаль, протоколи екстреної сесії до сьогодні не віднайдені і залишається неясним чому єпископа так і не було обрано, але несподівано для духовенства та мирян до Луганська переїхав особисто голова Собору єпископів України митрополит Феофіл (Булдовський), який здійснював з Луганська керівництво усіма парафіями УСЄЦ в Україні, у тому числі на Харківщині, Полтавщині та Лубенщині [2.112, с. 73]. Ймовірно дане рішення було пов'язане як з браком кадрів на єпископську кафедру, так і з погіршенням фінансового стану парафій УСЄЦ Харківщини. Адже незважаючи на потужну антирелігійну кампанію 1929-1933 рр., Соборно-єпископська церква на Донеччині та Луганщині переважала за кількістю парафій [5.306, с. 132], що явно позитивно відображалось на фінансовому балансі та єпархіального управління.

Подальша деградація інституційної структури УСЄЦ привела до фінансової кризи, адже скасування найпотужніших парафій суттєво позначилось на фінансовому стані Донецько-Луганської єпархії. За твердженням О. Форостюка, Луганське єпархіальне управління було вже неспроможне утримувати власного архієрея. У вересні 1935 р. митрополит Феофіл звернувся до церковної ради кафедрального собору з проханням видати кошти або хоча б свічки, щоб розрахуватися за помешкання [5.306, с. 134].

Натомість у 1937 р. митрополит Феофіл (Булдовський) повернувся до Ворошиловграда (Луганська). Прийняття Конституції СРСР у грудні 1936 р. суттєво активізувало діяльність священнослужителів на Донеччині та Луганщині. Зазначалось, що священнослужителі стали неймовірно

активними та навіть провели літургію на честь прийняття Сталінської Конституції. За цікавим твердженням Г. Куромії «священики почали діяти відкрито, посилаючись на те, що Конституція дала їм право відкривати церкви і правити службу» [5.235, с. 339]. Населення регіону надавало значну матеріальну та моральну допомогу духовництву. У лютому 1937 р. очільник Донецького управління НКВС наголошував, що ніде церква не володіє такими ресурсами, як на Донбасі [5.235, с. 339]. Вочевидь, за таких обставин митрополит Феофіл намагався врятувати становище УСЄЦ. У цей час, у зв'язку із закриттям Воскресенського собору, архієрейська кафедра була перенесена до Вознесенського собору (м. Олександрівськ) на околицях Ворошиловграда [2.112, с. 73]. У квітні 1937 р. митрополит Феофіл (Булдовський) прийняв рішення відновити ліквідовану громаду в с. Сорокине, настоятелем якої був призначений священик Максим Мельник. Однак, вже в серпні 1938 р. священик М. Мельник був репресований, а сам митрополит Феофіл за неузгоджене з органами влади самовільне відкриття храму висланий з території Донбасу [5.260, с. 537]. У 1939 р. громада останньої – Вознесенської парафії УСЄЦ – була зареєстрована як синодальна, з чим діяльність Соборно-єпископської церкви на Донеччині та Луганщині була остаточно припинена.

Фінансові труднощі супроводжували й УСЦ. Так, під приводом укріплення останньої громади Луганської єпархії Синодальної церкви – Казанського кафедрального собору єпископ Фотій (Топіро) ініціював зібрання п'ятидесятки та переобрання складу парафіяльного виконавчого органу, що стало продовженням глибокого конфлікту ієрарха з колишніми членами ради, які ще напередодні цього у вересні 1933 р. обмежили втручання єпископа Фотія у фінансову діяльність парафії. Внаслідок цього до міських адміністративних органів почали надходити численні скарги, у яких обидві сторони звинувачували одна одну в грубому порушенні релігійного законодавства [5.307, с. 16]. На цьому тлі місцевий відділ культів ініціював перевірку єпископа Фотія на предмет антирадянського

ухилу, й вже восени 1933 р. ієрарх, фактично довівши останню громаду Синодальної церкви до розколу, був переведений до Чернігівської єпархії з возведенням до сану архієпископа [5.239, с. 556]. Натомість тимчасово виконуючим обов'язки керуючого Луганського єпархіального управління за сумісництвом був призначений митрополит Артемівський Анатолій (Соколов) [5.307, с. 107], фактичне ж управління здійснював настоятель Казанського собору (м. Луганськ) протоієрей Арсеній Гусєв [5.306, с. 133].

У червні 1935 р. Луганське єпархіальне управління Синодальної церкви очолив єпископ Володимир (Ковін), який, за слушним твердженням О. Форостюка, «в умовах остаточного знищення Синодальної церкви на Луганщині лише приймав резолюції про звільнення духовенства за штат» [5.306, с. 133].

Восени 1935 р., у зв'язку з перейменуванням міста, єпархія отримала назву Ворошиловградська, а єпископ Володимир (Ковін) був переведений до Чернігівської єпархії [5.239, с. 245]. У січні 1936 р. Ворошиловградське єпархіальне управління очолив переведений зі скасованої Артемівської єпархії митрополит Анатолій (Соколов), який вже незабаром перейшов до Костромської єпархії [5.239, с. 107], а Ворошиловградський район вслід за Маріупольським та Артемівським увійшов до складу об'єднаної Сталінської єпархії, очолюваної єпископом Іоакимом (Пухальським). Утім, вже у жовтні 1936 р. єпископ Іоаким погодив остаточне закриття громади Казанського собору (м. Ворошиловград), а її останній настоятель протоієрей А. Гусєв отримав від Сталінського єпархіального управління призначення до Всіхсвятського цвинтарного храму (м. Маріуполь), який очолював архієпископ Рафаїл (Прозоровський) [5.306, с. 79]. Незабаром був закритий, а згодом зруйнований, величний Преображенський собор (м. Сталіно). У квітні 1937 р. підірвання куполу Харлампієвського собору (м. Маріуполь) було зафіксовано місцевими активістами на кіноплівку [5.280, с. 222]. Зрештою, за наявними відомостями у грудні 1937 р. було ліквідовано останню на Донбасі – Сталінську єпархію.

Таким чином, напередодні Великого терору було створені усі передумови до майже повного знищення інституційних структур усіх православних конфесій як на всеукраїнському, так і регіональному рівнях. Державна богоборча система підійшла впритул до масового знищення духовенства й активу вірян, що, на думку комуністичних ідеологів, повинно було створити цілком атеїстичне суспільство з новою «радянською» людиною.

4.2. Репресії у середовищі православних конфесій регіону

Складовою антирелігійної політики більшовиків завжди були репресії проти духовенства та релігійного активу. Сучасним дослідникам добре відомий лист В. Леніна В. Молотову для членів Політбюро ЦК РКП(б) від 19 березня 1922 р., де більшовицький вождь вимагав фізичного знищення духовенства: «Ми повинні саме тепер дати найрішучішу та нещадну битву чорносотенному духовенству і придушити його опір з такою жорстокістю, щоб вони не забули цього протягом декількох десятиліть... Чим більшу кількість представників реакційного духовенства та реакційної буржуазії вдасться нам з цього приводу розстріляти, тим краще» [2.95, с. 192]. Для Й. Сталіна та його оточення лист став програмним до завершення сталінської епохи.

Російський творець відомої бази «Новомученики та сповідники Руської православної церкви ХХ століття» Ніколай Ємельянов, ґрунтуючись на зазначеній базі даних, виділив 4 хвилі репресій проти духовенства у міжвоєнний період: 1. 1917-20 рр. – захоплення влади, масові грабунки церков, розстріли священнослужителів; 2. 1921-23 рр. – вилучення церковних цінностей під приводом допомоги голодуючим; 3. 1929-1931 рр. – розкуркулення та колективізація; 4. 1937-38 рр. – період Великого терору. Періоди 1923-28 рр. (знищення антиобновленської опозиції) і 1932-36 рр. («Безбожна п'ятирічка») автор вважає періодами гонінь поза хвилями [5.205, с. 48-53]. Останнє твердження вважаємо

помилковим і більш логічним було б виділення їх в окремі хвилі, що б дало б чітких хвиль, що, у принципі, збігається із дослідженнями у цій царині.

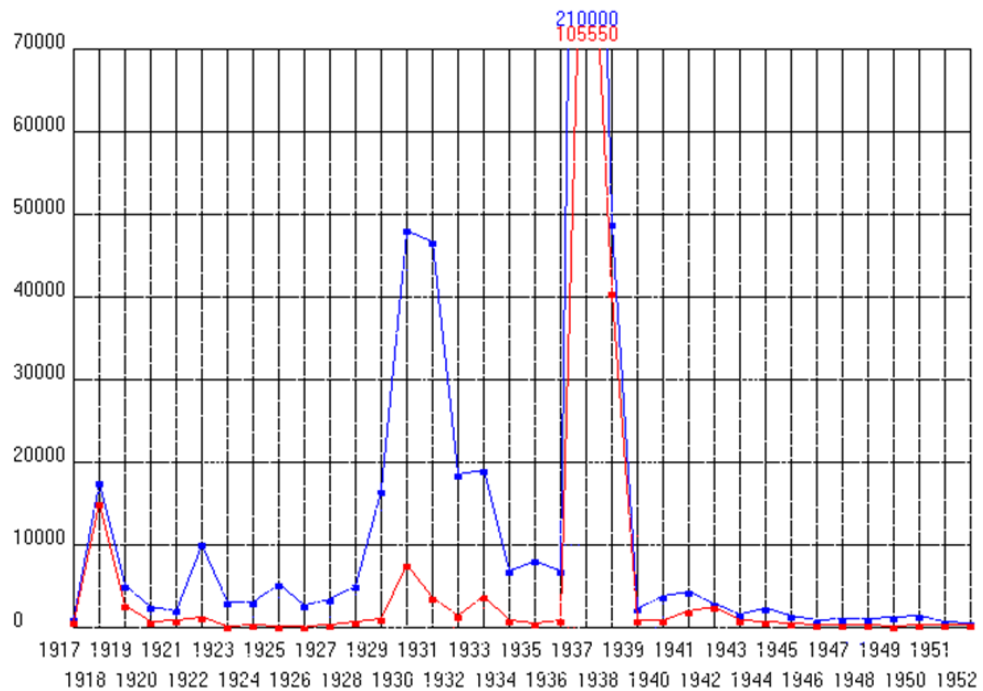

Рис. 4.2.1. Графік репресій щодо духовенства в СРСР за Н. Ємельяновим (синя – заарештовані, червона – засуджені)

Для визначення статистики репресій щодо православного духовенства Донбасу у міжвоєнний період звернемося до праць знаного донецького історика, фахівця з проблем репресій В. Нікольського та матеріалів Луганської редколегії «Реабілітовані історією» [5.248, с. 182; 2.101-103].

Таблиця 4.2.1
Розподіл арештів православного духовенства по роках
(за наявними справами)

№ п/п	Рік	Донецька область	Луганська область	Всього
1	1920	1	-	1
2	1925	1	5	6
3	1926	5	-	5
4	1927	3	-	3
5	1928	-	1	1
6	1929	2	4	6
7	1930	17	18	35

8	1931	13	13	26
9	1932	4	9	13
10	1933	3	5	8
11	1934	1	9	10
12	1935	6	1	7
13	1936	4	6	10
14	1937	64 ¹	50	114
15	1938	2	4	6
16	1939	1	2	3

Необхідно відзначити, що цифри В. Нікольського є неточними і навіть відрізняються у автора в різних працях [5.247, с. 24-25; 5.248, с. 182]. Окрім того автор обраховував лише ті справи, які віднайшов в ГДА СБУ по Донецькій області. Те ж стосується і списків по Луганській області. Специфіка архівів СБУ у тому, що, *по-перше*, не усі справи збереглися, *по-друге*, справа могла бути передана в Центр (1-й відділ у Москві), або до іншої області чи регіону (поширеною практикою 1920-х років була передача справи разом із ув'язненим, якого відправляли до Харкова), *втретє* – не враховані справи т.зв. «колишнього» духовенства, яке працювало на цивільних посадах бухгалтера, сторожа, вчителя і т.д. Таким чином, вказані цифри є далеко не абсолютними, а досить умовними, що малюють загальну картину репресій по відношенню до православного духовенства.

Про вірність зазначених нами тез вказує наступне. За час «куркульської операції» (наказ № 00447) тільки за 1937 р. по Донецькій області, яка на той час включала сучасні Донецьку та Луганську, було засуджено облтрійкою 664 церковники та сектанти [1.64, арк. 39] (виходячи з довідки на 1 жовтня 1937 р., близько $\frac{2}{3}$ від цієї кількості складають т.зв. «церковники», а інші – сектанти [1.63, арк. 42]). Таким чином, тільки за півроку на піку Великого терору було засуджено більше 400 осіб чорного та білого духовенства і церковного активу.

Якщо накласти загальні данні зі складеної нами таблиці 4.2.1 на

¹ Додано 2 обновиленців, які не були враховані автором у таблиці, але згадані у пояснювальній записці.

графік, то отримаємо наступну діаграму:

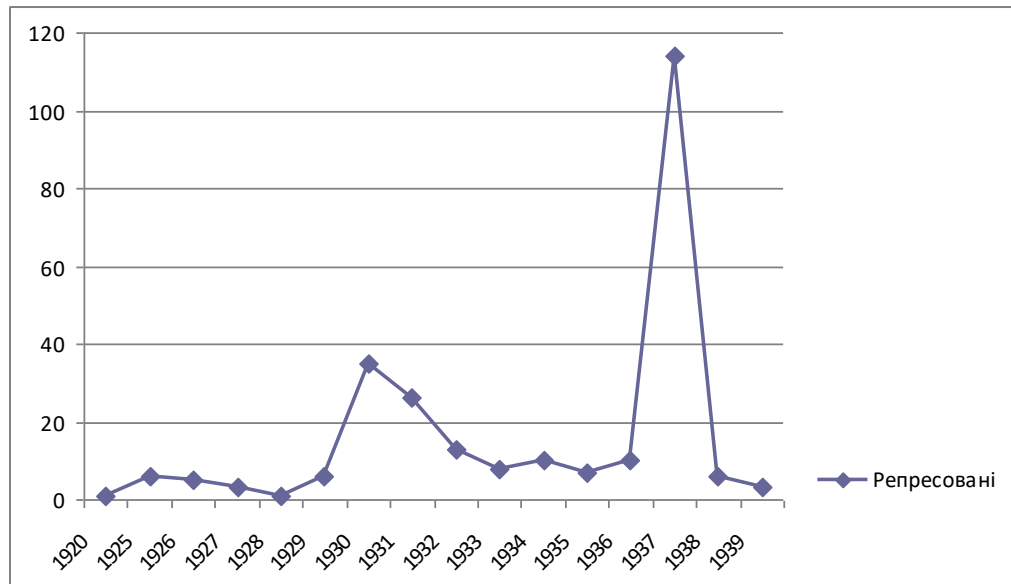

Рис. 4.2.2. Графік репресій щодо духовенства на Донбасі.

Як бачимо, ключові хвилі міжвоєнного періоду співпадають, що свідчить про залежність репресивного апарату від загальносоюзного (загальноукраїнського) антирелігійного курсу більшовиків. Перший сплеск (рис. 4.2.2) яскраво пов'язаний з боротьбою радянської внутрішньої поліції із опозиційним духовенством (як по відношенню до обновленців, так і до Сергієвської декларації 1927 р.). Характеризуючи зазначену хвилю на Донбасі, можна згадати справи єпископату Катеринославської єпархії (Агапіта (Вишневського), Іоаннікія (Соколовського), Андрія (Одинцова), про які велася розмова у підрозділі 2.2), або ж яскраву справу протоієрея Дмитра Полікарпова 1926 р.

Протоієрей Д. Полікарпов попав у поле зору чекістів у 1926 р., коли розгорнулася боротьба за Свято-Преображенський собор м. Сталін (Донецьк) між тихоновцями й обновленцями. Це був найбільший православний храм міста, який чекісти наполегливо бажали передати обновленській громаді. На чолі причту настоятелем стояв протоієрей Д. Полікарпов, якого громада запросила на службу у грудні 1925 р.

Для збору агентурного матеріалу проти ортодоксально налаштованого

духовенства половину причту було завербовано органами ДПУ¹, які й почали писати доповідні про «антирадянську діяльність іншого причту, а також окремих антирадянськи налаштованих віруючих парафії» [1.57, арк. 46].

У кінці червня 1926 р. Д. Полікарпов був заарештований. Поки велося слідство, а лідер перебував у в'язниці, чекісти вирішили передати собор обновленцям під приводом «невиконання старою п'ятидесяткою умов типового договору»: невиконання ремонту храму, допущення антирадянської агітації й улаштування нелегальних зібрань. 27 липня 1926 р. храм офіційно було передано обновленцям.

3 серпня будівлю повинні були передати від однієї громади до іншої, але під впливом агітації священника Олександра Данілова і старости Філіпа Мезінова, юрба фанатично налаштованих вірян влаштувала протест, вигукуючи, що «собор забирається жидами» і третируючи вірян-обновленців малюванням крейдою хрестів на їхніх спинах. Серед віруючих почала ширитися ідея вирушити на звільнення отця-настоятеля (комусь стало відомо, що Полікарпова повинні були етапувати до Харкова [5.249, с. 16]). Вже після обіду юрба у 800 осіб вирушила у напрямку будівлі ДПУ, вигукуючи: «Долой жидів», «Бий стекла» та вимагаючи звільнення протоієрея Полікарпова. Дійшло до того, що надвечір із натовпу почали стріляти, а у вікна окривдділу ДПУ полетіли камені. Після попереджувальних вистрелів, юрба була розігнана. За цю волинку ДПУ та міліція оперативно заарештували активістів у кількості 31 особи [1.57, арк. 46-47; 1.70, арк. 44-44зв.].

Був притягнутий до відповідальності і тихонівський актив собору, що не являвся чекістською агентурою: священник О. Данілов, диякон Д. Волковниченко і староста Ф. Мезінов².

¹ У соборі до складу духовенства входили: протоієрей-настоятель, 3 священника, 5 дияконів, яких священник і 4 диякони були агентами ДПУ.

² Священник *Данілов Олександр Андрійович* (1884 р.н.), диякон *Волковниченко Дмитро Іванович* (1881 р.н.), староста *Мезінов Філіп Володимирович* (1870 р.н.) – причт Свято-Преображенського собору

Після інциденту справа Полікарпова була фактично вирішена. У ніч після волинки протоієрея було відправлено до Харкова у розпорядження ДПУ. Сама справа була припинена, а Д. Полікарпова звільнили з-під варти під підписку про невиїзд (досить поширена практика того часу щодо православних опозиціонерів). Подальші слідчі дії українських чекістів привели їх до висновку про особливу небезпечність священника і 5 листопада 1926 р. його було відправлено у розпорядження ОДПУ СРСР, де його ув'язнили у знаменитій Бутирці. 26 листопада 1926 р. Особлива нарада при колегії ДПУ постановила вислати Д. Полікарпова до Казахстану на 3 роки. По завершенні терміну вислання у 1929 р. протоієрей оселився у Новгороді (проживання у Москві, Ленінграді, Ростові-на-Дону та на території УСРР було заборонено) [5.249, с. 17-18]. У 1933 р. був знову засуджений Новгородським ДПУ на 3 роки вислання, а в 1937 р. – до ВМП¹.

За антиобновленську позицію декілька арештів зазнав протоієрей Олексій Кирилович Трифільєв (Трефільєв). Вперше його було заарештовано у с. Велика Каракуба (с. Роздольне Старобешевського р-ну Донецької обл.) в 1923 р. і ростовським ДПУ за «антирадянську агітацію» під час проповідей вислано до Соловецького табору особливого призначення на 3 роки. Як вказував священник пізніше: «на Соловки, де я пробув 3½ роки, я попав тільки за свої релігійні переконання (за боротьбу з «Живою церквою»)» [5.246, с. 87].

У 1926 р. св. О. Трифільєв повернувся на Донбас й оселився у Сталіно. Його категоричне неприйняття обновленців відразу помітили чекістські агенти й у своїх матеріалах відзначили цей факт. Священника було повторно ув'язнено сталінським ДПУ та звинувачено в антирадянській агітації. 13 квітня 1927 р. своїй заяві на ім'я слідчого О. Трифільєв зазначав: «Справа у тому, що метою свого життя я поставив

м. Сталін. Арештовані 26 серпня 1926 р. Отримали по 3 роки висилки і направлені до табору УСЛОН (м. Кемь, Архангельська область) [7.341].

¹ *Поликарпов Дмитрий Васильевич* (1870) [7.341].

на боротьбу з ворогами Св. Православ'я, якими для мене є живці¹, обновленці, вецесовці² та інші...». 22 липня 1927 р. Особлива нарада при колегії ОДПУ СРСР приговори О. Трифільєва до 3 років Соловецьких таборів, але 22 жовтня 1928 р. приговор було замінено на висилку до Казахстану, де він пробув до 19 серпня 1931 р. [5.246, с. 89]. Подальша доля невідома.

Загалом, як бачимо, більшість арештів і засуджень православного духовенства 1923-1929 рр. – це боротьба з т.зв. церковною опозицією. При цьому засуджувалися як противники обновленства, так і противники прорадянського курсу митрополита Сергія (Страгородського).

Із наявних справ по Донецькій області В. Нікольський констатував, що у 1920 р. було репресовано одного священика (звільнено в процесі слідства); 1926 – 2 чол. (один був засуджений на вислання на 3 роки, один – на 3 роки таборів); у 1927 – 3 (усі – до трьох років заслання); 1929 р. – 1 (вислання на 3 роки) [5.247, с. 24]. В Луганській області цифри скромніші: 1925 – 5 (підписка про невийзд), 1928 – 1 (1 рік позбавлення волі), 1929 – 3 (вислання за межі України), 1 (справу припинено) [2.101-103]. У переважаючій більшості звинувачень фігурувало формулювання «антирадянська агітація».

Наступна хвиля пов'язана з роком «великого перелому», масовим закриттям церков та оголошенням «безбожної п'ятирічки», що тривала протягом 1929-1936 рр. із піковими показниками арештів і засуджень у 1930-31 рр.

Одним із способів знищення духовенства як «ворожого класу» у цей період є тиск на нього для підштовхування до зняття сану. Українська дослідниця Т. Євсєєва вивела стандартні формули, якими мотивувалося складення духовного сану були такими: а) за власним переконанням або через розчарування; б) матеріальна скрута; в) бажання приступити до

¹ Члени обновленської групи «Жива Церква».

² Прихильники архієпископа Єкатеринбурзького Григорія (Яцковського), т.зв. григоріанський розкол, де вищим органом управління була створена у грудні 1925 р. Тимчасова вища церковна рада (рос. Временный высший церковный совет, ВВЦС).

трудового життя та співчуття ідеям соціалізму [5.207, с. 102]. Втім впевнені, що переважаючою причиною позбавлення сану та зречення віри й переходу на світську роботу, є матеріальна скрута. Справи ВУЦВК за початок 1930-х років переповнені заявами та скаргами релігійних громад і духовенства на неправильне оподаткування, стягнення грошей, примусову підписку на держпозики, конфіскацію майна і т.д. Так, священник Шумаков с. Петрівського Старо-Керменчикського району Маріупольської округи на початку 1930 р. звернувся із скаргою до ВУЦВК про неправильний опис майна, що забрано для покриття неправильно накладеного податку. Поки заява розглядалася *священника піддали адміністративній висилці* [1.2, арк. 48-49].

Подальша доля позбавленого офіційної реєстрації духовенства часто була пов'язана з переходом на світську роботу, утім, відповідно до рішення Президії ВЦВК від 30 серпня 1930 р. для отримання подібного було необхідно відмовитися від священницького сану та публічного оголосити про це в засобах масової інформації та місцях служіння. Як у листі до архієпископа Августина зазначав клірик Донецько-Луганської єпархії священник Євфім'єв, що духовенству приходить йти на радянську службу заради блага своїх дітей, бо після закриття храмів всі стають один одному чужими [5.306, с. 129]. Зрештою, сторінки тогочасної періодики рясніли повідомленнями про складання сану колишніми священниками, що, у свою чергу, сприяло антирелігійній пропаганді.

Окрім майнових зобов'язань, служники культу повинні вносити згідно постанови РНК УСРР від 6 грудня 1929 р. внески на лікнеп, про що Луганський окрадмінвідділ отримав обіжник від адміністративного управління НКВС. Окрім того луганське духовенство незаконно оподатковувалося місцевою владою на користь СОЗів, на трактори, на кооперацію, примусове поширення облігацій Держзаймів тощо [1.2, арк. 81-82]. Так, 27 червня 1931 р. Попівська сільська рада Лиманського району (сучасне Зарічне) прийняла рішення про примусове внесення 5000 крб. на позику

«П'ятирічка у чотири роки» («Випуск третього вирішального року п'ятирічки») протягом 4 днів зі священника Антона Самоследова. Останній подав скаргу до ВУЦВК, де було вирішено «негайно припинити стягнення 5000 крб.» [1.3, арк. 77-79]. Подібна історія трапилася влітку 1932 р. і з протоієреєм Д. Штепенко із с. Серебрянка Артемівського району, який отримав від сільради вимогу викупити облігацій на суму в 1000 крб. [1.4, арк. 14-15].

Окрім того, що духовенство жило впроголодь, за невчасну сплату податку, з метою «провчити», їх нерідко арештовували або ж застосовували моральний чи фізичний тиск. Для прикладу, священник Микола Лобарський з Луганщини скаржився на голову сільради, який постійно знущався над ним – викликав на розмови лише вночі, виривав волосся з бороди, замикав у морози у сараї. Відповідь сільради на дане звинувачення була очевидною, священник обманює, бо «ухиляється від сплати податку у 700 крб.» [6.320, с. 114].

Про засудження духовенства з причини несплати податків яскраво свідчить справа священника с. Білоскелеватського (Краснодонський район Луганської області) М.Ф. Корякова. У травні 1931 р. Луганським нарсудом, «по нероз'ясненим причинам, не дивлячись на директиву НКФ [Наркомату фінансів. – *М.Р.*] та довідки про виплату податків Коряковим, чомусь засудив такого на 2 роки» за «невиплату податків в сумі 1702 крб.» [1.3, арк. 182-184].

Практика тиску на духовенство податками продовжувалася і надалі. Українська дослідниця Т. Грузова наводить яскравий приклад священника Олексія Беляка з села Ново-Петриковка на Маріупольщині. Останній у травні 1933 р. поскаржився до відділу культів ВУЦВК на значне завищення оподаткування прибутковим і культурним податками, які не відповідають його реальним доходам. Отець Олексій зазначав, що з кожним роком його дохід райфінвідділом завищувався. У порівнянні з 1929 р. у 1931 р. псевдодохід священника виріс у 1,6 разів; у 1932 р. – у

1,25 рази; у 1933 р. – у 1,8 рази. У цілому, розрахований наркомфіном дохід О. Беляка у 1933 р. у порівнянні з 1929 р. виріс у 3,6 разів (з 1200 крб. у 1929 р. до 4320 крб. у 1933 р.). Скоріше за все, робить припущення дослідниця, місцеві органи влади свідомо ігнорували смертність віруючих під час геноциду 1932-1933 рр., адже кількість віруючих у парафії зменшувалася, а тому дохід не міг настільки збільшуватися. Далі священник пише, що у 1933 р. на нього наклали 730 крб. культурницького податку, прибуткового – 370 крб., 100 крб. на облігації та ще 183 крб. за 1932 р. (священник так і не зрозумів, за що він мав платити цю суму). Тобто, якщо у 1932 р. він сплатив податок, то у 1933 р. економічний тиск був настільки сильним, що сплатити його було неможливо, адже реальний дохід священника не складав навіть 1000 крб., а за підрахунками зазначених вище сум, він мав виплатити 1383 крб. [6.320, с. 103-104].

У розрізі спротиву духовенства закриттю церков типовою для Донбасу була справа священника с. Сулимівки Слов'янського району Артемівської округи Василя Івановича Гальченка. Підставою до запровадження справи стала заява Сулимівської сільради про те, що «священик села Сулимівки Гальченко Василь, використовуючи релігійні забобони мас, агітацією серед селян викликає ворожі почуття до радвлади, залякує наближенням якогось божого покарання та закликає батьків не пускати своїх дітей у святкові дні до школи». Окрім того, «31.10.29 р. у м. Артемівську було закрито церкву, Гальченко поширив слух серед селян, що у день 12-річчя Жовтневої Революції приїдуть комуністи та закриють церкву, а тому всі мають частіше ходити до храму та йти до сповіді, щоб відстояти церкву» [5.247, с. 84-85]. У результаті сільрада бідкалася, що діти не ходять до школи, колективізація йде слабо (бо записатися до колгоспу, то означає піти в антихристи), а селяни натовпом ходять до церкви сповідуватися. Священника було звинувачено за ст. 54 п. 10 КК УСРР і рішенням судової трійки ДПУ УСРР засуджено до 3 років

концентраційних таборів [5.247, с. 85-86].

Повернемося до статистики В. Нікольського по Донеччині та матеріалів редколегії «Реабілітовані історією» по Луганщині. Протягом 1930-1936 рр., як зазначає В. Нікольський, в Донецькій області було репресовано 48 осіб, а по Луганській, за нашими підрахунками, 61 (цифри явно занижені, бо тільки по спецоперації «Чорні павуки» 1931 р. по Донбасу було арештовано більше 20 осіб, про що буде сказано нижче).

Цікавою особливістю цього етапу є масове переслідування чернечого елемента по території усього регіону. Дана категорія духовенства активно виступала проти колективізації, індустріалізації, закриття церков і зняття дзвонів, що викликало відповідну реакцію більшовицької репресивної машини. До прикладу ДПУ наводило факти, які свідчили про те, що в тих населених пунктах, де з'являлися, наприклад, старобільські або раздобарівські черниці на чолі з матушкою Параскевою (Дибовою) спостерігався масовий вихід селян з колгоспів. А в Кремінній «політичній кампанії на селі» перешкоджали монахи на чолі з колишнім святогірським ченцем Яковим (Зеленським). Антиколгоспні виступи спостерігалися в Амвросіївському, Дмитрівському, Петрівському, Станично-Луганському, Успенському й інших районах. Так, у с. Новопетриківці Маріупольської округи «під впливом куркулів і двох черниць» були влаштовані демонстрації, на яких зібралося близько 400 осіб [6.330, с. 155].

Ченці та черниці, бродячи по регіону та переховуючись по підпільним церквам і монастиркам, вели відверту «антирадянську агітацію» та поширювали есхатологічні настрої про кінець світу і майбутню війну проти більшовиків. Більшість блукаючого чернецтва не сприймала і прорадянського курсу митрополита Сергія (Страгородського), засуджуючи його Декларацію 1927 р.

За відсутності богословськи освічених духівників до катакомбного руху увійшли представники різних довколоцерковних сект, зокрема т.зв. «підгорновців», «стефанівців», «іоаннітів» тощо. Внаслідок інтеграції

представників сектантських рухів до складу громад Катакомбної церкви, її ідеологія зазнала суттєвого впливу монархічних, есхатологічних і відверто окультних положень, що до сьогодні становлять основу псевдоправославних терористичних політизованих структур на Донеччині та Луганщині. За відсутності духовенства особливе місце в керівництві Катакомбної церкви посів культ т.зв. пророків. У кожному районі були люди, котрі шанувалися як «святі», «провидці», «апостоли». У Луганську проживав широко знаний старець Пилип Горбенко, а на Старобільщині проповідувала монахиня Параскева (Дибіна). Усі вони, за слушним твердженням О. Форостюка, мали величезний вплив на катакомбників, а до їхніх слів прислуховувалися як до беззаперечних пророцтв [5.305, с. 37]. Представники займали відверто антикомуністичні позиції та переконували своїх послідовників уникати будь-яких стосунків із радянською владою, оскільки це могло призвести до вічної загибелі.

Операція «Чорні павуки», про яку згадувалося вище, передбачала ліквідацію основних осередків т.зв. Істинно-православної церкви (детальніше див. праці М. Шкаровського, І. Осипової, О. Тригуба, О. Ігнатуші й ін.).

На Донбасі знаходилося чотири важливих осередки «істинно-православних»: Сталінський, Маріупольський, Дебальцевський і Кадіївський. Велика група істинно-православних громад існувала в Сталінській окрузі на чолі зі священниками Серафімом Кириловим і Миколою Толмачовим. До неї входили парафії Єлизаветівки, Григор'ївки-1, Григор'ївки-2, Ясинуватої, Старобешева, Рутченкового, Андріївки, Ольговського й ін. На початку 1928 р. оформилася кадіївська група істинно-православних, до якої входило три парафії: сіл Соколівка (Сергій Петров і Діонісій Цокота) й Анненка (Никифор Полоус і Василь Черновол) Кадіївського району та Троїцьке (Аркадій Соловйов) Попаснянського району. Окрема група утворилася на Маріупольщині, де антисергіївські настрої в окрузі з'явилися після того, як висланий у Сибір

єп. Маріупольський Антоній (Панкєєв) був зміщений у 1928 р. зі своєї кафедри заступником місцеблюстителя. Невдоволення виражали, насамперед, члени братств і сестринств, організованих єп. Антонієм. У самому Маріуполі антисергіянам якийсь час належав грецький соборний храм, але з 1929 р. миряни, що відокремилися від митр. Сергія, уже таємно збиралися в будинку М.Є. Кузнєцова, де жив істинно-православний чернець Тихон (Даниленко). Крім того, в окрузі було декілька сільських несергіївських храмів: у с. Кирпичево (настоятель о. Іоанн), с. Петриківка (чернець Андрій), с. Мелекіно (Сімеон Романенко), на ст. Майорськ (ієроченець Ананій Березовський). Катакомбники, мандруючи селами, закликали православних відвідувати тільки ті парафії, що не були заражені ніякою єрессю, тобто істинно-православні [5.295, с. 163-164]. Загалом, у результаті операції «Чорні павуки» (1931 р.) було засуджено 20 представників Донбасу¹.

Протягом другої половини 1930-х рр. органи НКВС продовжували пошук і репресії щодо представників Катакомбної церкви на Донеччині та Луганщині. У травні 1935 р. донецькі чекісти звітували, що успішно було проведено оперативну справу «Старички» – в Макіївці була ліквідована «контрреволюційна нелегальна група “істинно-православних”» у кількості 6 осіб, які «систематично вели антирадянську, монархічну агітацію та влаштовували нічні моління». Оперативники відмічали, що частина звинувачуваних до 1930 р. належала до «іоанітської групи», що очолювалася Семеном Деревянченко, якого в 1930 р. було засуджено до розстрілу «за активну контрреволюційну діяльність» [1.60, арк. 36]. Того ж місяця була арештована група ППЦ з 4 осіб у Міловському районі, які належали до групи «підгорновців» і були послідовниками «святого Павла» (Павло Лозовий, один із лідерів ППЦ на Донбасі, що був засуджений у 1934 р. по справі «Спасители») [1.61, арк. 37].

Не витримавши знущань і трьох ув'язнень, у 1936 р. на суді зрікся

¹ Повідомлення Олександра Тригуба авторіві, за що ми йому дуже вдячні. – *М.Р.*

віри благочинний Істино-православної церкви на Донбасі священник Григорій Попов [5.295, с. 181]. Варто підкреслити факт ставлення каральних органів до духовенства, зазначивши слова голови Донецького управління НКВС Іванова у березні 1937 року: «дуже багато бродячих ченців, попів без парафій та іншої шпани» мешкає у регіоні, а також «для нас це сором, що вони особливо сильні якраз у містах та індустріальних регіонах», переконуючи, що «церква та секти активно працюють на фашизм» [5.235, с. 339-340].

Найбільша хвиля репресій проти духовенства та віруючих припадає на сумнозвісний період Великого терору, яка стартувала 30 липня 1937 р. з оперативного наказу НКВС СРСР № 00447, що починав т.зв. «куркульську операцію». Саме в цей, порівняно короткий час 1937-1938 рр., жертвами репресій стали майже всі ієрархи та більшість кліриків православних течій не лише на Донбасі, а й усього СРСР. Частина з них була ув'язнена на тривалі терміни, а більшість розстріляна.

Переважаючими звинуваченнями, які фігурують у справах духовенства, були: антирадянська (контрреволюційна) агітація та пропаганда, контрреволюційна (антирадянська) діяльність, участь у різного роду організаціях (нелегальних релігійних, церковно-монархістських, контрреволюційних) [5.248, с. 184-185].

Так, у серпні 1937 р. Артемівський міськвідділ НКВС «розкрив контрреволюційну організацію» на чолі з колишніми п'ятьма священнослужителями. Серед них псаломщик Благовіщенської церкви Микола Олександрович Дмитревський (на той час йому було 64 роки, заарештовано за «антирадянську агітацію»), священник Семен Пилипович Терлецький (56 років, рахівник школи імені Петровського); священник Володимир Олександрович Шишлов (вчитель у школі імені Петровського, інкриміновано «антирадянську агітацію та організацію фашистської групи»); священник Євген Костянтинович Козлов (працював у відділі постачання тресту «Будматеріали» м. Артемівська), священник Гавриїл

Павлович Семеновський (обліковець райспоживспілки м. Артемівська). Дмитрівського і Терлецького було випущено після двох років перебування у в'язниці, але вони померли від тяжких хвороб. Шишлов, Козлов і Семеновський були розстріляні у 1938 р. в Артемівську [5.281, с. 519].

19 листопада 1937 р. постановою Трійки Управління НКВС УРСР по Донецькій області був засуджений до 10 років таборів провідник місцевих катакомбників колишній намісник Троїцького монастиря (м. Луганськ) ігумен Рафаїл (Рудь) [2.103, с. 237]. У 1939 р. було репресовано групу ченців колишньої Святогірської пустині-архімандрита Димитрія (Таніча), ігумена Амвросія (Горонченка), ієромонахів Мелітона (Нестеренко) та Стефана (Медведєва) [5.295, с. 181].

Після закриття в 1934 р. Михайлівської церкви с. Кримське ієрей Феодор Обмок, за даними НКВС, продовжував уночі таємно здійснювати богослужіння на квартирах віруючих. Утім, 22 вересня 1937 р. ієрей Ф. Обмок був заарештований, і як відзначав О. Форостюк «на допитах, попри погрози з боку слідчого, священник тримався достойно, нікого не зрадив і ні на кого не доніс» [5.305, с. 107]. Більше того, він став наполягати довести його провину, показати місце його контрреволюційної агітації, провести очну ставку, допросити свідків, на що слідчий почав кричати і погрожувати йому. 27 вересня 1937 р. Трійкою Управління НКВС по Донецькій області «за антиколгоспну агітацію» клірик був засуджений до 10 років позбавлення волі.

У вересні 1937 р. був репресований священник Українського екзархату РПЦ із с. Борівського (сучасна територія Северодонецької агломерації) Михайло Севрюков, який у 1920-х роках вів активну боротьбу з обновицями. Як відзначав О. Форостюк, «влада не могла простити о. Михайлу його слова про те, що Україна велика і може існувати самостійно». За подібні твердження був покараний священник УСЦ із с. Підгорівки Дмитро Єфанов [6.330, с. 172].

У жовтні 1937 р. за вироком «трійки» УНКВС по Донецькій області

був розстріляний клірик УПЦ о. Іоанн Казін, який після закриття храму в Малій Вергунці (м. Луганськ) продовжував виконувати свій пастирський обов'язок. На хуторі Сорокиному на початку 1937 р. оселився соборно-єпископський священик о. Максим Мельник, який охрестив там двох дітей. Цього було достатньо для НКВС, щоби звинуватити священика в контрреволюційній агітації релігійного змісту та стратити [6.330, с. 173]. За подібну провину відбувся 10 роками ВТТ священик Степан Федорович Шеверев із с. Коньково Тельманівського району Донецької області, який «займався підпільною службою і хрещенням дітей» [5.247, с. 91-95].

У листопаді 1937 р. засудили до вищої міри покарання диякона Сергія Трояна, який збирав підписи за відкриття храму в с. Новоастрахані. Колишнього диякона Івана Шевченка, який зрікся сану, стратили за те, що він сказав на роботі: «Керівники добилися собі їжі, а робітнику – погибелі». Соціально небезпечними особами вважалися й прості віруючі. Розстріляли, наприклад, мирянина К. Гребенюка, котрий у вузькому колі товаришів висловлював незадоволення релігійною політикою радянського уряду. А шахтарю з Антрациту К. Третьяченкові дали десять років за те, що вихваляв церкву [6.330, с. 173].

Так, лише за 2 місяці «куркульської операції» (1 серпня – 1 жовтня 1937 р.) по Донецькій області було засуджено 23 священики (13 – ВМП, 10 – різні терміни ВТТ) і 29 вірян (13 – ВМП, 16 – ВТТ). Через місяць кількісні показники вирости майже в 10 разів – до 324 осіб (173 – ВМП, 151 – ВТТ) [1.63, арк. 38, 42].

У доповідній записці наркома НКВС УРСР Ізраїля Леплевського від 27 листопада 1937 р. Н. Єжову відзначені найбільш резонансні «операції» донецьких енкеведистів. У вересні-жовтні 1937 р. була «ліквідована фашистська організація церковників-тихоновців», куди входив очільник парафій Українського екзархату РПЦ архієпископ Дніпропетровський Георгій (Делієв). Не вдаючись у фантазійні подробиці справи, відзначимо, що архп. Георгія звинувачували у «створенні на Україні низки

фашистських осередків при церковних парафіях, які повинні були до початку війни розгорнути диверсійну роботу, створити повстанські загони та вести розкладницьку роботу серед призовників» [1.62, арк. 100]. Архп. Георгія (Делієва) приговорили до розстрілу 30 жовтня 1937 року.

У вересні 1937 р. в Маріуполі була «ліквідована контрреволюційна група попів» на чолі із протоієреєм Михайлом Васильовичем Арнаутовим, який був благочинним маріупольського округу. До складу групи, яка «влаштовувала нелегальні наради, де намічались плани антирадянської фашистської роботи серед населення у зв'язку з наступаючими виборами до Верховної Ради, а також висловлювалися терористичні прагнення по відношенню до керівників партії й уряду» [1.62, арк. 103], входили священники Орест Жежеленко, Василь Кретінін, Лев Окіншевич, Федір Гонтаревський, Михайло Шумаков і Борис Станецький. Всі вони були засуджені трійкою по Донецькій області до ВМП і 1 березня 1938 р. розстріляні.

19 вересня 1937 р. був заарештований останній маріупольський архієрей Синодальної церкви архієпископ Рафаїл (Прозоровський), а остання парафія обновленської Маріупольської єпархії була закрита. Архієпископ обвинувачувався у тому, що він «проводив активну контрреволюційну поразницьку пропаганду, влаштовував нелегальні зборища та висловлював терористичні наміри» [1.59, арк. 33]. Крім того, архп. Рафаїл «під час служіння вихваляв царя, у своїх проповідях заставляв віруючих молитися за царя і проти радянської влади та комуністів. Крім того Прозоровський систематично серед оточуючих його осіб вів агітацію, щоб батьки своїх дітей не виховували у радянському дусі, а виховували по-старому, особливо прививали б їм релігійні переконання» [1.59, арк. 31]. Не дивлячись на те, що архієпископ своєї вини не визнав, але обвинувачення «підтверджувалося агентурними даними¹ та допитом низки

¹ Справа Рафаїла (Прозоровського) була сформована, ймовірно, на багатому агентурному матеріалі, який збирався чекістами в усіх єпархіях, де служив ієрарх. На момент завершення слідства справа мала близько 400 аркушів, про що свідчать посилання на аркуші 375-387 в «Обвинувачувальному висновку».

свідків», то 10 жовтня 1937 р. постановою Трійки Управління НКВС УСРР по Донецькій області ієрарх був засуджений до розстрілу [1.59, арк. 31-33].

28 вересня 1937 р., тим самим репресивним органом, але вже по Одеській області, був засуджений до 10 років виправно-трудових таборів архієпископ Амвросій (Нагорський), керуючий Маріупольською єпархією. Приводом до арешту стали зізнання священника Ф.А. Лук'янова про те, що архієпископ начебто дав йому завдання проводити на селі підпільні збори «куркулів і церковників», обговорюючи на них питання організації в селі терористичної групи. 24 серпня 1937 р. архп. Амвросій був заарештований і відправлений до Одеської тюрми.

Звинувачення, висунуті архієпископу слідчими, зводилися до наступного: «Обвинувачується в тому, що протягом останніх років проводив активну контрреволюційну діяльність, використовував церкву для боротьби із заходами радянської влади на селі. Ця діяльність полягала в агітації, спрямованій на зрив колективізації сільського господарства. Давав вказівки духовенству, щоб воно агітувало селян не вступати у колгоспи. Останнім часом контрреволюційна діяльність Нагорського полягала у дискредитації конституції СРСР, орієнтації віруючих на антирадянські виступи з вимогами повернути церкви віруючим...» [5.293, с. 262-263]. Примітно, що вже після засудження 6 жовтня 1937 р. Амвросія було офіційно звільнено за штат.

У ніч з 17 на 18 лютого 1938 р. в Ульяновську за звинуваченням у створенні та керівництві «єдиною загальнообласною церковно-монархічною, фашистсько-повстанською контрреволюційною організацією» разом з причтом місцевого кафедрального собору було розстріляно колишнього єпископа Бахмутського, а згодом-митрополита Ульяновського Іоаннікія (Соколовського) [5.282, с. 229].

Оригінальний внутрішній опис відсутній, а наявний складений після реабілітації у 1989 р. І навіть після цього у справі було вилучено один аркуш явно агентурного характеру. Таким чином, можна зробити висновок, що постать Рафаїла (Прозоровського) не проста та неоднозначна, а наявність у справі великої кількості агентурного матеріалу, який було вилучено, зайвий раз підтверджує припущення українського історика О. Тригуба, про зв'язок обновленського владики з радянськими спецслужбами [5.295, с. 94].

15 квітня 1938 р. постановою Трійки Управління НКВС УРСР по Харківській області за звинуваченням у антирадянській діяльності, спрямованій проти заходів партії та уряду, був засуджений до розстрілу та конфіскації майна останній настоятель Казанського кафедрального собору Луганської єпархії священник Арсеній Гусєв [2.104, с. 567].

24 червня 1938 р. за звинуваченням у керівництві контрреволюційною організацією церковників було заарештовано першого архієрея Донецької єпархії митрополита Андрія (Одинцова), який з 1936 р. проживав на спокої у м. Новомосковськ. 4 липня 1939 р. 78-літній ієрарх був засуджений до 7 років позбавлення волі [2.97, с. 561].

9 лютого 1938 р. постановою Трійки Управління НКВС СРСР по Воронежській області був засуджений до розстрілу перший обновленський єпископ Старобільський, (згодом-архієпископ Артемівський) Олександр (Мігулін). Вирок був здійснений 25 лютого 1938 р. [5.239, с. 60].

8 травня 1938 р. постановою Трійки Управління НКВС УРСР по Київській області був засуджений до розстрілу багатолітній очільник Старобільської єпархії архієпископ Мелетій (Фомін). Вирок був здійснений 16 травня 1938 р. у Києві [5.239, с. 354].

11 січня 1940 р. Постановою особливої наради при НКВС СРСР за участь у діяльності антирадянської організації висланий до Красноярського краю на 5 років колишній єпископ Луганський Володимир (Ковін) [2.105, с. 371].

Доля останнього архієпископа Сталінського Іоакима (Пухальського) до сьогодні залишається невідомою [5.283, с. 215]. Висловлюємо припущення, що він, відправлений на покій у важкі для церкви часи та позбавлений парафії, помер у злиднях.

Отже, з середини 1930-х рр. радянський тоталітарний режим перейшов від інституційної ліквідації православних конфесій до масових репресій і фізичного винищення духовенства. Метою організованого терору була руйнація організованої структури православної церкви. У цей

період було репресовано більшість провідних діячів руху за оновлення православ'я на Донеччині та Луганщині, зокрема митрополити Андрій (Одинцов), Іоаннікій (Соколовський), єпископи Рафаїл (Прозоровський), Володимир (Ковін) і багато інших.

Внаслідок цієї політики радянської влади були закладені фактичні передумови інтеграції колишніх громад реформаційних конфесій до складу Московської патріархії, позаяк в умовах фізичного знищення провідних ієрархів і кліриків, відновлення парафій на Донбасі здійснювалось вцілілим консервативним кліром Катакомбної церкви.

Висновки до розділу 4

Зрештою, попри офіційно проголошене розділення церкви та держави, радянська тоталітарна система неухильно прагнула знищення організованого релігійного руху, використовуючи у цьому прагненні як відкритий політичний терор, так і внутрішньоцерковні протиріччя. Метою терору було створення не тільки секуляризованої держави, а й нової людини марксистської свідомості, позбавленої архаїчного гніту релігійних упереджень. Особливого значення дане питання набувало в контексті формування ідеологічного світогляду робітників промислового Донбасу, які за непорушною традицією радянської пропаганди висвітлювались виключними передовиками революційного руху за побудову комуністичного суспільства. Звідси, функціонування на території передового індустріального регіону організованих церковних інституцій, навіть лояльних до радянської влади, було немислимим, що, у свою чергу, і визначило подальшу трагічну долю громад відособлених реформаційних конфесій.

Протягом 1929-1939 рр. на виконання державної антирелігійної політики цілеспрямованими заходами місцевого партійного керівництва та спецслужб було цілковито ліквідовано організовані структури реформаційних православних конфесій не тільки на території України, але й в цілому СРСР. Наведені факти антирелігійного терору переконливо

доводять, що в період 1930-х рр. ліквідація громад православних конфесій на Донеччині та Луганщині здійснювалась з суттєвим порушенням норм релігійного законодавства та свобод, формально гарантованих Конституцією СРСР 1936 р., що зайвий раз доводить її декларативно-декоративний характер стосовно гарантування прав і свобод людини. Оскільки місцеві партійні активісти всіляко прагнули знищити саму згадку про історичну тяглість православ'я, відображену в численних історичних пам'ятках краю, страшною жертвою доби розвинутого соціалізму на Донбасі стали безцінні старовинні храми, монастирі та їхні ризниці, частина з яких були назавжди втрачені для майбутніх поколінь.

У цілому, можна підкреслити особливості ліквідації інституційних структур православних реформаційних течій регіону у 1930-і роки. Це, зокрема, викорінення духовенства та приведення йому на заміну більшовицьких активістів; знецінення шляхом опоганення церковних споруд і культових речей; масована атеїстична агітація та переслідування за релігійною складовою. Таким чином радянська влада формувала новий робітничий клас – безбожний, безпринципний, заряджений лише комуністичною ідеєю віддавати все за перемогу революції. Це, у свою чергу, було одним із елементів конструювання нової «радянської» людини.

ВИСНОВКИ

У наш час розвиток обновленсько-реформаційних рухів у середовищі православної церкви на Донеччині та Луганщині є маловідомою сторінкою вітчизняної історіографії, а його окремі аспекти, внаслідок тенденційності конфесійного сприйняття, дуже часто зазнають суб'єктивної оцінки. Аналіз наявного доробку із вказаної проблеми дозволяє прийти до наступних висновків.

Протягом останніх років простежується збереження інтересу дослідників до історії православної церкви в регіонах України, натомість ініціатива у висвітленні цього питання належить переважно історикам Московської патріархії, що, у свою чергу, обумовлює поширення традиційного для її представників спрощеного та заангажованого підходу. Звідси, враховуючи необхідність об'єктивного дослідження обставин розділення українського православ'я, а надто ж ролі ієрархів Донеччини та Луганщини в цьому процесі, виникає нагальна потреба з'ясування цілісної картини обставин інституалізації місцевих епархій відособлених реформаційних православних конфесій у світлі саме української історіографії, адже сучасні обставини розвитку українського православ'я цього вимагають.

Джерельну базу дослідження склали документи адміністративних установ, партійних організацій, а також карних справ духовенства реформаційних конфесій центральних, обласних та відомчих архівів України. На жаль, у зв'язку з певною складністю доступу до архівних матеріалів у рамках вивчення вказаної тематики обмеженим є використання низки джерел, серед яких матеріали епархіальних архівів Московської патріархії, відомчі галузеві архіви ФСБ РФ, а також державні архіви Донецької та Луганської областей, частина фондів яких

перебувають на тимчасово окупованій території Донбасу. У ході роботи над темою дослідження було залучено широкий масив джерельних матеріалів, які здебільшого ґрунтуються на неопублікованих документах центральних і регіональних архівів. Зрештою, розглянута багатопланова джерельна база дослідження, представлена документами місцевих адміністративних, партійних і правоохоронних органів є цілком достатньою для спроби належного висвітлення історичних обставин формування та характеру діяльності православних конфесій на території Донецько-Луганського регіону в період 1921-1939 рр.

За результатами дослідження встановлено, що ідейне оформлення руху за реформацію православ'я на території Російської імперії сягає доби Передсоборної присутності 1906 р., коли на тлі революційних подій 1905 р. серед широких мас духовенства та мирян виникла концепція оновлення принципів інституційного та ідеологічного аспектів функціонування православної церкви, обмеженої формалістично-бюрократичними путями діючої синодальної системи. Попри нетривалу реакцію й обмеження легальної діяльності опозиційних кліриків, цей рух відновився на тлі Лютневої революції 1917 р.

Утім, перший досвід відкритого обговорення можливих реформ щодо деполітизації й унормування парафіяльного життя відповідно до викликів епохи залишився нереалізованим на Всеукраїнському та Всеросійському Соборах 1917-1918 рр., а в середовищі церкви сформувалась потужна опозиція рядового духовенства та інтелігенції, участь яких в управлінні церковними справами була мінімальною. Вже під час революційних подій у православній церкві фактично сформувались проросійська консервативна автономна та ліберальна оновленська течії, зі складу якої виокремився радикальний реформаційно-націоналістичний рух за автокефалію православної церкви в Україні. Подальша організована діяльність вказаних церковних груп багато в чому визначила перспективу православ'я в Україні у міжвоєнний період.

На тлі революційних подій 1917-1921 рр. визначенням «Про вікарних єпископів» Всеросійського Собору 1917-1918 рр. було суттєво збільшено кількість і розширено повноваження вікаріатів Українського екзархату РПЦ. У Донеччині та Луганщині цей процес ознаменувався створення двох нових архієрейських кафедр у Маріуполі та Бахмуті, що суттєво активізувало парафіяльне життя, надто ж внаслідок часткової реалізації принципів церковної реформації у контексті обрання ієрархів з'їздами місцевого духовенства та мирян.

Вважаємо, що рух за оновлення православ'я в Україні у визначений хронологічними рамками час, пройшов наступні етапи:

I. 1921-1929 рр. – трансформація ідеологічного базису церковних реформ та інституалізації низки відособлених конфесій реформаційно-обновленського толку – УАПЦ, УСЦ-УПАСЦ, БОПУПАЦ-УСЄЦ;

II. 1929-1939 рр. – ліквідації організованої структури відособлених конфесій на тлі антирелігійного терору.

На **першому етапі** (1921-1929 рр.) становлення обновленсько-реформаційного руху здійснювалось відповідно до державної ідеологічної основи його інституційного виокремлення.

Розвиток реформаційної та україноцентричної за своєю ідеологічною платформою УАПЦ на Донеччині та Луганщині обумовлювався відносною консервативністю парафіяльного життя багатонаціонального регіону. В історії УАПЦ регіону виділяємо два етапи: 1921-1925 рр. – період зародження автокефалії у краї, організаційного оформлення та найбільшого підйому; 1925-1930 рр. – час стабілізації та поступового згасання. Виникнення УАПЦ не викликала суттєвих змін в організаційній структурі православної церкви на Донеччині та Луганщині, а загальна кількість місцевих зареєстрованих громад вказаної конфесії була досить малочисельною.

Однак, на нашу думку, помилково стверджувати, що малорозвиненість організаційної структури УАПЦ на Донеччині та

Луганщині була зумовлена категоричним неприйняттям місцевим населенням ідеї автокефалії та українізації богослужінь. Насамперед, слід зазначити, що зацікавленість радянських спецслужб у розвитку УАПЦ в контексті поживлення міжконфесійного протистояння географічно співпадала з межами її фактичного поширення. До того ж керівництво, й загалом духовенство, УАПЦ було політично підозрілим для радянської влади, зважаючи на його безпосередній зв'язок з політичними колами УНР.

Натомість відносно широке поширення на території індустріального регіону отримав близький до ідеалів соціалізму та порозуміння з радянською владою обновленський рух. Його організаційне оформлення здійснювалося у рамках політики щодо вилучення церковних цінностей на тлі голоду 1921-1923 рр. Протягом 1922-1923 рр. за активного сприяння органів радянських спецслужб представники обновленського реформаційного духовенства здійснили відчайдушну спробу захоплення вищої церковної влади. Оскільки авторитет канонічної ієрархії був достатньо високим серед вірян, що проявилось в ході інституалізації УАПЦ та звинувачень її лідерів у «самосвятстві», перед обновленськими діячами окреслилась потреба залучення канонічних єпископів за підтримки радянських спецслужб. Варто зазначити, що сподіванням місцевих обновленських активістів знайти порозуміння з тогочасними правлячими архієреями й обумовило фактичне піврічне запізнення подій «церковної революції» на території України.

Нетривалий успіх обновленських активістів у переведенні громад протягом 1922-1923 рр. пояснюється тим, що в умовах ліквідації канонічних єпархіальних управлінь в Україні його представники отримали можливість організації власної єпархіальної мережі та рецепції вищої церковної влади на території республіки. Загалом, у досліджуваному регіоні успіх обновленства був дуже умовним, бо навіть офіційна статистика, яка характеризується неточністю, свідчила про повний провал

реформістів в індустріальному робочому середовищі. На піку своєї популярності та повної перереєстрації парафій на початку 1926 р. обновленці мали 123 парафії проти 358 у тихоновців, тобто складали 1/3.

Унаслідок виникнення загрози організаційного краху на Помісному Соборі 1925 р. українські обновленці вдалися до цілковитого згортання церковних реформ, як принципового теоретико-ідеологічного базису конфесії, що дозволило їм не тільки подолати інституційну кризу за підтримки органів влади, але й згодом беззастережно інтегруватися до політично оновленої Московської патріархії. Вважаємо, що суттєвим фактором поразки церковних реформ виступив низький інтелектуальний і дисциплінарний рівень пересічного духовенства, належність якого до обновленського руху була обумовлена переважно кар'єрними міркуваннями. Внаслідок радикального підходу до впровадження програми церковних реформ представники обновленського руху фактично скомпрометували ідею православної реформації, наслідки чого відчутні в релігійному дискурсі пострадянських країн до цього часу.

Протягом 1926-1928 рр. Синодальній церкві вдалося стабілізувати інституційну кризу, хоч у період найбільшого розвитку до її складу увійшло лише 23,2% зареєстрованих православних громад республіки. До весни 1926 р. у межах території 5 округ колишньої Донецької губернії була сформована єпархіальна мережа Синодальної церкви: Старобільська, Маріупольська, Луганська, Артемівська та Сталінська єпархії охоплювали лише близько чверті парафій відповідних округ. У різний час провідними ієрархами обновленства на Донбасі виступили митрополити Андрій (Одинцов), архієпископи Іоаким (Пухальський), Мелетій (Фомін), Олександр (Мігулін), Августин (Вербицький), Рафаїл (Прозоровський) й інші.

Значно перешкоджала розвитку обновленства сформована у середовищі широких мас провінційного духовенства потужна консервативна опозиція, яка пов'язувала свою діяльність з іменем

тогочасного патріарха Московського Тихона (Беллавіна) і в документах радянських спецслужб отримала умовну назву «тихоновці». Виникнення радикальної консервативної опозиції було пов'язане як з надмірною революційністю характеру церковних реформ і методів роботи обновленського духовенства, так і відносною консервативністю парафіяльного життя донецького краю, для якого важливими були богослужбові та дисциплінарно-канонічні складові.

Варто відзначити, що в умовах заслання ключових ієрархів Донеччини та Луганщини, останні фактично зберігаючи свої титули та кафедри, продовжували здійснювати вищу церковну владу в межах ввірених їм єпархій шляхом листувань з провідними представниками духовенства, що, на нашу думку, дозволило організувати ефективну антиобновленську місіонерську діяльність. Зрештою, ліквідація консервативної церковної опозиції не дозволила створити де-факто єдину політично лояльну потужну та в той же час підконтрольну православну конфесію. Натомість, фактично дискредитувавши провідних церковних реформаторів, партійні покровителі обновленського руху створили фундаментальні підвалини зростання духовного авторитету репресованих ієрархів Московської патріархії як *«мучеників за віру перед богоборчою владою»*.

З огляду на суттєву дискредитацію обновленського руху радянські спецслужби вишукували механізми контролю діяльності решти православних конфесій. З іншого боку, хоча за вказаний період Всеукраїнський синод досяг певних успіхів в організаційному аспекті й УСЦ отримала автокефальний статус, натомість її україноцентричні ідеологічні принципи були не до кінця втілені в практичній діяльності обновленського духовенства в Україні, що актуалізувало виникнення Соборно-єпископської церкви, як відносно канонічної альтернативної реформаційної конфесії українського православ'я. У результаті, 4-5 червня 1925 р. в Україні за участі 5 ієрархів відбувся Лубенський Собор, на якому

було здійснено оформлення Соборно-єпископської церкви – альтернативної відносно канонічної реформаційної конфесії.

Утім, попри активні намагання ієрархів учасників Лубенського Собору ліквідувати розділення українського православ'я, Соборно-єпископську церкву спіткала доля чергової відособленої конфесії, що була використана спецслужбами для пожвавлення релігійного протистояння на території республіки. І хоча первісно УСЄЦ створювалась для боротьби з УАПЦ, утім, по факту її єпархії об'єднали сільські парафії Українського екзархату РПЦ, що свідчить про недостатність врахування національного аспекту в діяльності консервативної церковної опозиції в Україні. На нашу думку, звинувачення УСЄЦ у тому, що її створення мало штучний характер і було інспіроване органами влади, є досить упередженим, й утвердилось переважно у спогадах діячів УАПЦ. Разом з тим, інституційний розвій УСЄЦ в регіоні був пов'язаний, насамперед, з авторитетом провідних її діячів – Іоаннікієм (Соколовським), Августином (Вербицьким) і Феофілом (Булдовським).

В умовах жорсткого обмеження просвітницької діяльності релігійних організацій відособлені реформаційні конфесії на території України вишукували шляхи забезпечення не тільки підготовки майбутніх ставлеників на одержання священного сану, але й широкої місіонерської діяльності серед. Утім, з огляду на загальну атеїстичну стратегію радянської влади та активні регуляторні заходи спецслужб щодо ситуативної підтримки конкретних конфесій повноцінна духовна освіта на той час могла здійснюватися виключно в рамках Синодальної церкви. У той же час, хоч і попри активну місіонерську діяльність конфесії, обновленському духовенству не вдалося прихилити до себе широкі верстви парафіян єпархій Московської патріархії в Україні. Утім, фундаментальне значення позабогослужбової місіонерської діяльності духовенства реформаційних конфесій полягало в зміцненні релігійної свідомості та виникненню в поглядах частини українського населення

нового розуміння деідеологізованих засад православ'я на принципах автокефалії, соборноправності та українізації, як логічних закономірностей духовного життя. Зрештою, пошук єдиної загальноприйнятної моделі подолання церковного розділення перебував на порядку денному та був актуальним питанням міжконфесійного діалогу українського православ'я в середині 1920-х рр. Утім, вказане питання безсумнівно перебувало в політичній площині, і з огляду на наперед визначену незацікавленість радянського партійного керівництва в об'єднанні зусиль прогресивного церковного елемента та прагнення його використання для поглиблення конфесійного розділення, практична реалізація проголошуваних широкими верствами духовенства та мирян намірів була фактично унеможливлена.

Другий етап розвитку руху за оновлення православ'я в Україні (1929-1939 рр.) був пов'язаний з ліквідацією організованої структури відособлених конфесій на тлі жорстокого антирелігійного терору радянського партійного керівництва. Внаслідок загострення протистояння конфесій і внутрішньоцерковної боротьби серед єпископату РПЦ найвпливовіші ієрархи Донеччини та Луганщини були або дискредитовані, або ж подібно до єпископів Павла (Кратирова) та Іоасафа (Попова) обмежені в рамках Катакомбної церкви. Розкол реформаційного церковного руху послабив авторитет українського православ'я на Донеччині та Луганщині, надавши ідеологічну перевагу представникам маргінального проросійського консервативного духовенства, які проводили широку агітацію серед селян, поширюючи мракобісні, есхатологічні, антирадянські заклики та були зразковим предметом антирелігійної пропаганди. Репресивний характер радянської церковної політики сприяв зростанню особливої гілки українського православ'я – Катакомбної церкви. Остаточне встановлення радянської влади в Україні сприяло розвитку церковних осередків, опозиційних до офіційного курсу РПЦ.

Всупереч офіційно проголошеному розмежуванню церкви та держави,

радянська тоталітарна система неухильно прагнула знищення організованого релігійного руху, використовуючи у цьому прагненні як відкритий політичний терор, так і внутрішньоцерковні протиріччя. Метою терору було створення не тільки секуляризованої держави, а й нової людини марксистської свідомості, позбавленої архаїчного гніту релігійних упереджень. Особливого значення дане питання набувало в контексті формування ідеологічного світогляду робітників промислового Донбасу, які за непорушною традицією радянської пропаганди висвітлювались виключними передовиками революційного руху за побудову комуністичного суспільства. Звідси, функціонування на території передового індустріального регіону організованих церковних інституцій, навіть лояльних до радянської влади, було немислимим, що у свою чергу і визначило подальшу трагічну долю громад відособлених реформаційних конфесій.

Протягом 1920-1930 рр. на виконання державної антирелігійної політики цілеспрямованими заходами місцевого партійного керівництва та спецслужб було цілковито ліквідовано організовані структури реформаційних православних конфесій не тільки на території України, але й в цілому СРСР. Наведені факти антирелігійного терору переконливо доводять, що в період 1930-х рр. ліквідація громад православних конфесій на Донеччині та Луганщині здійснювалась з суттєвим порушенням норм релігійного законодавства та свобод, формально гарантованих Конституцією СРСР 1936 р. Оскільки місцеві партійні активісти всіляко прагнули знищити саму згадку про історичну тяглість православ'я, відображену в численних історичних пам'ятках краю, страшною жертвою доби «будівництва соціалізму на Донбасі» стали безцінні старовинні храми, монастирі та їхні ризниці, частина з яких були назавжди втрачені для майбутніх поколінь.

Варто звернути увагу, що суттєвого нищення зазнали парафії та духовенство Автокефальної, Синодальної та Соборно-єпископської церков

і, на сьогодні, вони становлять широкий пласт несправедливо забутих внаслідок конфесійних протистоянь страждальців за віру доби кривавих років жорстоких репресій 1930-х рр.

У той же час, виняткова дискредитація православної реформації та приховування кліриками своєї первісної конфесійної належності призвела до невирішеності ключових дискусійних питань церковного устрою, поглиблення секуляризму та зрештою – відновлення розділення в умовах лібералізації релігійної політики наприкінці 1980-х рр., наслідки чого відчутні у пострадянському релігійному дискурсі до нашого часу.

Практичне значення дослідження полягає у проведеному аналізі історичних обставини довкола невдалої спроби реформації православної церкви в Україні, здійснюваної за результатами суспільних перетворень на тлі національно-демократичної революції 1917-1921 рр. Особливо гостро це питання актуалізується у зв'язку з процесами трансформації та пошуків ідентичності українського православ'я після Революції гідності 2014 р. Доведено, що за відсутності попиту громадянського суспільства, реалізація широкої програми церковних перетворень зазнала невдачі, а сам принцип реформації відсунутий на другий план у порівнянні з питанням унормування канонічного статусу.

Зрештою, за результатами дослідження визначена потреба завчасного створення ґрунтовної місіонерської бази довкола культури сучасної проповіді, формування широкої мережі сучасних освітніх закладів, а також здійснення економіко-правової та господарської діяльності громад на принципах відкритості та фінансової прозорості. Подальший аналіз досвіду міжконфесійного діалогу та обставин інтеграції опозиційного духовенства дозволить розширити уявлення про формування сучасного релігійного світогляду населення Донецької та Луганської областей, а також запропонувати нові концептуальні підходи щодо відновлення єдності й унормування канонічного статусу українського православ'я. Зрештою, ігнорування багатьох актуальних питань морально-етичного,

богослужбового та дисциплінарно-канонічного характеру, шляхів осучаснення методів служіння духовенства, на нашу думку, не дозволить забезпечити ефективного організаційного розвитку Помісної Церкви, навіть за умови остаточного врегулювання питання її канонічного статусу.

Перспективні напрями подальшого дослідження вбачаємо у з'ясуванні низки питань етнокультурного, політичного, мовного та канонічного характеру функціонування громад реформаційних православних конфесій на території Донеччини та Луганщини.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Архівні матеріали

Центральний державний архів вищих органів влади та управління
України (ЦДАВО України), м. Київ

Ф. 1. Верховна Рада УСРР (Всеукраїнський Центральний виконавчий комітет), 1921-1941

Оп. 5

- 1.1. Спр. 123. Списки та адреси релігійних громад по округах України від літери «А» до «М». 17 червня 1929 р – 14 липня 1930 р. 207 арк.
- 1.2. Спр. 496. Листування з Наркомфіном УСРР, Адмінвідділом НКВС УСРР та райвиконкомами про оподаткування релігійних громад та окремих служителів культу, про зняття дзвонів та переплавки на метал. 28 грудня 1929 р. – 30 грудня 1930 р. 403 арк.

Оп. 6

- 1.3. Спр. 215. Листування з рай- та міськвиконкомами про реєстрацію статутів релігійних громад, обкладання податком служителів культу, вилучення культмайна з молитовних будинків і по розгляду заяв віруючих. 2 грудня 1930 р. – 9 листопада 1932 р. 215 арк.

Оп. 7

- 1.4. Спр. 181. Листування з райвиконкомами про закриття молитовних будинків та використання їх приміщень під культустанови, реєстрацію релігійних громад та обкладання податком служителів культу, на літеру «А». 1931-1932 рр. 68 арк.
- 1.5. Спр. 202. Листування з райвиконкомами про закриття молитовних будинків та використання їх приміщень під культустанови, реєстрацію релігійних громад та обкладання податком служителів культу, на літеру «М». Том 1. 1930-1932 рр. 246 арк.

Оп. 8

- 1.6. Спр. 124. Відомості та листування з райвиконкомами і міськрадами про закриття церков та молитовень. 8 березня – 14 квітня 1932 р. 289 арк.
- 1.7. Спр. 127. Листування з обласним виконавчим комітетом і райвиконкомами Донецької області по розгляду скарг релігійних громадян. 26 грудня 1932 р. – 23 грудня 1933 р. 121 арк.

**Ф. 5. Народний комісаріат внутрішніх справ Української СРР,
м. Київ
Оп. 1**

- 1.8. Спр. 1085. Матеріали отдела по отделению церкви от государства. 390 арк.
- 1.9. Спр. 1086. Перечень церквей и синагог по губерниям. 22 арк.
- 1.10. Спр. 2187. Матеріали о деятельности ликвидационных комиссий по отделению церкви от государства при отделах Донецкого губернского и окружных исполкомов. 111 арк.
- 1.11. Спр. 2189. Матеріали о деятельности ликвидационных комиссий по отделению церкви от государства при отделах Киевского губернского и окружных исполкомов. 243 арк.

Оп. 2

- 1.12. Спр. 216. Переписка с админотделами окрисполкомов Донецкой губернии по рассмотрению заявлений религиозных общин. 3 мая 1924 – 30 сентября 1925 г. 80 арк.
- 1.13. Спр. 232. Переписка с админотделом Донецкого окрисполкома о предоставлении сведений о количестве и местонахождении религиозных общин и передаче им церквей. 80 арк.
- 1.14. Спр. 233. Переписка с админотделом Артемовского окрисполкома Донецкой губернии о передаче Александро-Невской церкви в г. Ново-Славянске автокефальной общине. 200 арк.
- 1.15. Спр. 948. Выписки из квартальных отчетов о деятельности админотделов окрисполкомов и статистические сведения о количестве религиозных общин и из членов по округам. 33 арк.
- 1.16. Спр. 951. Протоколы Всеукраинского съезда союза объединений баптистов, епархиального съезда, общих собраний автокефальных общин и переписка о порядке созыва их. 681 арк.
- 1.17. Спр. 952. Переписка об использовании на общепольных работах граждан, отказывающихся от военной службы по религиозным убеждениям. 52 арк.
- 1.18. Спр. 957. Списки церковных управлений по округам. 22 арк.
- 1.19. Спр. 968. Списки православных и сектантских общин Артемовского округа. 1 июня 1925 г. – 6 апреля 1926 г. 27 арк.
- 1.20. Спр. 1026. Списки религиозных общин Луганского округа. 1925 г. 15 арк.
- 1.21. Спр. 1030. Списки религиозных общин Мариупольского округа. 1925 г. 10 арк.
- 1.22. Спр. 1068. Списки религиозных общин Сталинского округа. 1925 г. 22 арк.
- 1.23. Спр. 1070. Списки религиозных общин Старобельского округа. 1925 г. 18 арк.
- 1.24. Спр. 2257. Переписка с админотделом Луганского окрисполкома о возвращении Петропавловской церкви в предместье Каменный Брод

старославянської общині. 29 вересня 1926 г. – 3 березня 1927 г. 48 арк.

Оп. 3

- 1.25. Спр. 116. Звіт про діяльність адмінотделу Наркомвнудела УСРС за 1926/27 г. 149 арк.
- 1.26. Спр. 262. Протоколи засідань з'їздів представителів духовенства по округам. 27 вересня 1927–23 вересня 1928. 80 арк.
- 1.27. Спр. 369. Переписка об'єднання Харківської єпархії з Чернігівської і Маріупольської. 11 вересня 1927 г. – 21 вересня 1928 г. 20 арк.
- 1.28. Спр. 1064. Сведения о количестве религиозных общин, монастырей, членов общин, монахов и монахинь на территории УСРС за 1925/26-1927/28 г. 38 арк.
- 1.29. Спр. 1602. «Звіт про діяльність адмінотделу Луганського окрисполкома за 1928/29 г. Пропозиції 5-го глухівського адмінсовіщення про підвищення політичного рівня працівників міліції і чистки апарату. 1929 г.», 133 л.
- 1.30. Спр. 1627. Виписки з протоколів засідань секретаріату ВУЦИКа і сведения о количестве закрытых молитвенных домов по округам. 14 березня 1929 – 1 січня 1930 г. 56 арк.
- 1.31. Спр. 1630. Переписка з ВУЦИКом і адмінотделом Артемівського окрисполкома про розгляд заявлень релігійних общин про закриття молитвенних домов. 21 грудня 1929 – 28 грудня 1930 г. 69 арк.
- 1.32. Спр. 1634. Переписка о закрытии молитвенных домов по Луганскому округу. 13 грудня 1929 – 25 грудня 1930 г. 58 арк.
- 1.33. Спр. 1647. «Статистическіє сведения по учету религиозных общин, молитвенных домов, служителей культа. Списки служителей культа Елисаветградского округа. 24 січня – 30 липня 1929 г.», 107 арк.

Ф. 3984. Українська автокефальна православна церква, 1919-1930

Оп. 1.

- 1.34. Спр. 71. Доповіді представників різних парафій про стан церковних справ. 1921 р. 127 арк.
- 1.35. Спр. 274. Статистичні відомості про діяльність українських православних парафій. 1922-23 рр. 3 арк.
- 1.36. Спр. 355. Документи (статут, заява, проповіді) церковного братства «Жива Церква». 49 арк.
- 1.37. Спр. 387. Документи (протокол загальних зборів, статут, повідомлення) про приєднання парафії м. Луганська Донецької губернії до Всеукраїнської спілки православних парафій. 1922 р. 19 арк.
- 1.38. Спр. 475. Телеграма архієпископа Олександра, настоятеля Ново-Слов'янського кафедрального собору Бахмутського повіту Донецької

губернії з повідомленням про відкриття парафії. 1923 р. 2 арк.

Оп. 2.

- 1.39. Спр. 74. Билкин Виктор Тимофеевич, поп. 1922 г. 3 арк.
1.40. Спр. 401. Жорняк Андрій Федорович, дьякон 1923 г. 52 арк.

Оп. 3.

- 1.41. Спр. 106. Списки делегатів Всеукраїнського церковного собору 14-13/X – 1921 року.
1.42. Спр. 135. Циркуляри Всеукраїнської православної церковної ради. 26.09.1922 – 17.03.1923. 33 арк.
1.43. Спр. 203. Протоколи засідань Донецької крайової церковної ради. 1924 р. 11 арк.
1.44. Спр. 251. Листування з Харківською окружною церковною радою про становище автокефальної церкви в Харківському окрузі, адреси єпископів УАПЦ; заяви священників про матеріальну допомогу і переводи в другі єпархії. 1924-1926 рр. 53 арк.
1.45. Спр. 310. Циркуляри ВПЦР. 1924-1925 рр. 26 арк.
1.46. Спр. 387. Листування з Харківською окружною церковною радою про скликання окружних зборів і про посилення релігійної пропаганди в селах. 3.XII.1926 – 23.IX.1927. 88 арк.
1.47. Спр. 524. Парафіяльні картки автокефальної церкви Харківського округу. 1927 р. 25 арк.
1.48. Спр. 624. Протокол засідань Харківської окружної церковної ради. 9.IV – 31.X.1928 р. 38 арк.
1.49. Спр. 764. Протокол засідання Харківської окружної церковної ради. 6.III.-4.IX.1929 р. 46 арк.
1.50. Спр. 793. Список крайових і повітових церковних рад. б/д. [1927]. 6 арк.

Оп. 4.

- 1.51. Спр. 185. Протокол пасторської наради Слобожансько-Донецької церкви. 16 лютого 1927 р. 4 арк.

Центральний державний архів громадських об'єднань та україніки (ЦДАГОУ), м. Київ

Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України.

Оп. 16.

- 1.52. Спр. 2 Особая папка. Решения политбюро ЦК КП(б)У с 8.I.1926 г. по 18.VI.1926 г. 247 арк.
1.53. Спр. 34 Особая папка. Решения секретариата ЦК КП(б)У с 1.IV.1924 г. по 23.XII.1930 г. 167 арк.

Оп. 20.

- 1.54. Спр. 1692. Доклады губернского, окружных, уездных комитетов КП(б)У донецкой губернии в ЦК РКП(б) и ЦК КП(б)У о политическом и экономическом положении губернии, деятельности партийных организаций, работе промышленности, профессиональных союзов и др. вопросам. Справка о земледельческих колониях Донецкой губернии (автор не указан). 17 января 1923-17 января 1924 г., 281 арк.
- 1.55. Спр. 1772. Протоколы заседаний и совещаний антирелигиозных комиссий при ЦК КП(б)У, Агитпропах Волынского и Одесского губкомов партии, антирелигиозного семинара при Полтавском партийном клубе. тезисы, директивы, доклады, обзоры ЦК КП(б)У, окружкомов партии о положении церкви на Украине, деятельности окрлидвинкомов, религиозном и сектантском движении, добровольном снятии сана и др. вопросам. Характеристика членов Украинского Синода, избранных Собором Епископов. 27.03.1923-18.12.1923 г. 121 арк.
- 1.56. Спр. 2007. Доклады, записки, справки отделов ЦК КП(б)У, советских органов и учреждений о состоянии сектанства и религиозном движении на Украине. Протокол заседания комиссии Политбюро ЦК КП(б)У, обзор, докладная записка главного бюро евсекции при ЦК КП(б)У о сионистском движении на Украине и работе среди еврейского населения. Прокламации, листовки, инструкции сионистско-социалистической партии в СССР присланные губкомами и окружкомами КП(б)У в Главное бюро евсекций ЦК КП(б)У. 21 марта – 2 декабря 1925 г. 186 арк.
- 1.57. Спр. 2318. Докладные записки, справки Государственного Политического Управления УССР в ЦК КП(б)У о выступлении церковников в г. Сталино, религиозных группировках за границей, совещании Украинской автокефальной православной церкви и др. вопросам. Письмо Всеукраинского православного церковного совета в ЦК КП(б)У с просьбой поместить в газете «Коммунист» опротестование на статью «Контрреволюция под церковным флагом». январь 1926-22 октября 1926 г. 69 арк.

Ф. 263. Колекція позасудових справ реабілітованих, 1919-1953 рр.

Оп. 1.

- 1.58 Спр. 65744. Дело по обвинению Кратирова Павла Федоровича и др., 11 сентября 1931 – 12 мая 1991 гг.

**Галузевий державний архів Служби безпеки України
(ГДА СБУ), м. Київ**

Ф. 6. Кримінальні справи на реабілітованих осіб

- 1.59. Спр. 75734. Следственное дело по обвинению Прозоровского Рафаила Арсентьевича по ст.ст. 54-10 и 54-11 УК УССР. 19 сентября – 10 октября 1937 г. 34 арк.

Ф. 16. Секретаріат ГПУ–КГБ УРСР

Оп. 1.

- 1.60. Спр. 23. Інформаційне повідомлення щодо агентурно-слідчої роботи СПВ УДБ НКВС УСРР станом на 20.05.1935 р. по лінії антирадянських організацій та шкідницьких груп (агентурно-розшукові справи «Студенти», «Террористи», «Организаторы», «Антисемиты», «Монтажники», «Шофера», «Поездники», «Выстрел», «Мстители», «Махновцы», «Драматурги», «Куток», «Ретивые», «Разведчики», «Ботаники», «Ядовитые», «Грызуны», «Знающие», «Куринь», «Шевченковцы», «Урожай», «Реставраторы», «Моряки», «Старички», «Черные пауки», «Распространители»). 22.05.1935-22.05.1935. 41 арк.
- 1.61. Спр. 24. Інформаційне повідомлення щодо агентурно-слідчої роботи СПВ УДБ НКВС УСРР станом на 30.05.1935 р. по лінії антирадянських організацій та шкідницьких груп (агентурно-розшукові справи «Журналисты», «Шкурники», «Паспортники», «Лжецы», «Аварийщики», «Смельчаки», «Мятежные», «Художники», «Подонки», «Организаторы», «Оруженосцы», «Воинствующие», «Боевые», «Зубры», «Иностранцы», «Посетители», «Чужие», «Оводы», «Недобитые», «Надежда», «Стрельцы», «Связисты», «Сичовики», «Недовольные», «Осколки», «Ликвидаторы», «Почтальон», «Реставраторы», «Мракобесы», «Земляки», «Стервятники»). 02.06.1935-02.06.1935. 42 арк.
- 1.62. Спр. 206. Документи (довідні, повідомлення, листи, телеграми, протоколи допиту) УНКВС по Одеській, Київській та Вінницькій областях, УДБ НКВС УРСР до НКВС УРСР та НКВС УРСР на адресу НКВС СРСР і ЦК КП(б)У щодо оперативно-слідчої роботи по антирадянським церковним організаціях, сектах, групах та політичній партії «ОЄСРП» (а/с «Ласточка», «Духовные», «Тихоновцы», «Однодумцы», «Ренегаты», «Богомолы» тощо). Пасторська декламація Болеслава Твардовського – архієпископа митрополита Львівського. 05.01.1937-11.01.1938. 210 арк.

Ф. 42. Оперативно-статистична звітність КГБ УРСР

Оп. 1.

- 1.63. Спр. 32. Сведения и переписка о ходе операции кулачества и т.д. за 1937 год. 149 арк.
- 1.64. Спр. 33. Дело с докладными записками об оперативно-следственной работе органов ДТО и всех органов УГБ-НКВД УССР с июня по декабрь 1937 года. 31 арк.

Державний архів Донецької області (ДАДО)

Ф. П-1. Донецький губерньський комітет КП(б)У, м. Бахмут,

Донецька губернія, 1919-1925 рр.

Оп. 1.

- 1.65. Спр. 1107. Сводки Губчека о политическом состоянии уездов Донецкой губернии. 1922 – 31/X.1922 г. 446 арк.
- 1.66. Спр. 1175. Переписка с окружками об антирелигиозной пропаганде. июнь 1923 – 12 января 1924 г. 25 арк.
- 1.67. Спр. 2342. Обзор политико-экономического состояния Донецкой губернии. 13/I.1925 – 22/VII.1925 г. 401 арк.

**Ф. П-8. Артемівський окружний комітет КП(б)У, м. Артемівськ,
Донецька губернія, 1923-1930 рр.**

Оп. 1.

- 1.68. Спр. 164. Еженедельные обзоры окружного отдела ГПУ о политико-экономическом состоянии округа. 31.10-31.12.1925 г. 124 арк.
- 1.69. Спр. 327. Справки и обзоры окружного отдела ГПУ об антисоветских партиях и религиозном движении в округе. 1926 г. 41 арк.

**Ф. Р-575. Сталінський окружний адміністративний відділ
Сталінського окружного виконкому, 1923-1930 рр.**

Оп. 1.

- 1.70. Спр. 19. Циркуляры и инструкции НКВД УССР, переписка со Сталинским окрисполкомом, ГПУ, прокуратурой о кадрах, увеличении штата проммилиции, учете лиц, ведущих секретную переписку, проведении в жизнь декрета «Об отделении церкви от государства и школы от церкви» и др. 1926 г. 58 арк.

**Ф. Р-1146. Донецький губернський виконавчий комітет Ради
робітничих, селянських і червоноармійських депутатів
(губвиконком), м. Артемівськ, 1919-1926 рр.**

Оп. 2.

- 1.71. Спр. 109. Бюллетени информационного подотдела СНК Украины, оперативно-разведывательные сводки, телеграммы Донецкого губернского отдела ГПУ о политико-экономическом состоянии губернии, движении банд и борьбе с ними. 1921-1923 гг. 558 арк.
- 1.72. Спр. 141. Информационные бюллетени о политикоэкономическом состоянии Донецкой губернии. 1922 г. 40 арк.

**Ф. Р-1169. Артемівський окружний виконавчий комітет Ради
робітничих, селянських і червоноармійських депутатів
(окрвиконком), м. Артемівськ, 1922-1930 рр.**

Оп. 2.

- 1.73. Спр. 5. Сводки Донецкого губернского отдела ГПУ о политическом состоянии районов Донецкой губернии. Отчет о работе комиссии по

ликвидации религиозных культов. Анкеты и характеристики работников и др. 18 января – 14 декабря 1923 г. 120 арк.

Ф.Р-2375. Адміністративний відділ Донецького губернського виконавчого комітету Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, 1921-1925 рр.

Оп. 2.

- 1.74. Спр. 41. Отчеты о деятельности и протоколы заседания ликвидационной комиссии по отделению церкви от государства по Старобельскому округу, переписка с ней о закрытии церкви и др. Ведомости и списки религиозных общин и сект. 25 января 1924 – 30 декабря 1924 г. 97 арк.
- 1.75. Спр. 73. Протокол совещания Артемовского окружного отделения религиозных культов и переписка с Артемовским окружным административным отделом о состоянии религиозных обществ, о собраниях церковных советов, о помещениях для церковных общин и другие. 8 января 1925 – 23 июня 1925 г. 99 арк.
- 1.76. Спр. 78 Переписка с Мариупольским окружным административным отделом об упразднении ликвидационных комиссий по отделению церкви от государства, о присылке сведений и учете религиозных общин и имущества, о закрытии церквей и др. Сведения о служителях религиозных культов и др. 6 февраля 1925 – 10 июня 1925 г. 57 арк.

2. Оpubліковані документи

- 2.77. Акты Святейшего Тихона, Патриарха Московского и всея России, и позднейшие документы о преемстве высшей церковной власти. 1917-1943 гг. Сост. М.Е. Губонин. Москва, 1994. 1064 с.
- 2.78. Архивы Кремля. Политбюро и Церковь. 1922-1925 гг. Сост. Н.Н. Покровский, С.Г. Петров. Кн. 1. Москва-Новосибирск, 1997; Кн. 2. 1998. 648 с.
- 2.79. Бойко Д., Бухарева І., Кокін С., Кулаковський П. (упорядн.). Священники Української автокефальної православної церкви під репресивним тиском тоталітарного режиму. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2007. № 1 (28). С. 9-62.
- 2.80. Відокремлення церкви від держави й школи від церкви: Зб. декретів, інструкцій та обіжників УРСР та СРСР з поясненнями п/відділу культів при НКВС УРСР. Під ред. М.О. Черлюнчакевича. Харків: Юридичне видавництво Наркомюсту УСРР, 1926. 110 с.
- 2.81. Діяння Всеукраїнського Православного Церковного Собору в м. Києві 14-30 жовтня н.с. 1921 р. Франкфурт/Майн, 1946. 32 с.
- 2.82. Деяння Екатеринославского епархиального собрания представителей клира и мирян Православной Церкви. 21 и 22 марта 1917 года. Екатеринослав: Типография И.Е. Коган, 1917. 28 с.
- 2.83. Другий Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ

- 17-30 жовтня 1927 р. Документи і матеріали. *Упорядники С.І. Білокінь, І.М. Преловська, І.М. Старовойтенко. Серія «Джерела з історії Церкви в Україні», кн. 2. К.: Оранта, 2007. 698 с.*
- 2.84. Записка Л. Троцького в Політбюро ЦК РКП(б) про політику стосовно церкви та духовенства. *Реабілітовані історією: Донецька область. Книга перша. Науково-документальні нариси. Донецьк: КП «Реґіон», 2004. С. 108-109.*
- 2.85. Ігнатуша О.М. Православні церкви України (20-30-ті роки ХХ ст.). *Джерела з історії. Запоріжжя, 2008. 307 с.*
- 2.86. Киридон А.М. Всеукраїнський церковний обновленський з'їзд духовенства і мирян (13-16 лютого 1923 року). *Студії з архівної справи та документознавства. 2004. Т. 12. С. 162-171.*
- 2.87. К церковному Собору (сборник, составленный группой петербургских священников). СПб., 1906. 116 с.
- 2.88. Крячко Н., свящ. Лубенский раскол и «иоаникиевщина» в документах Патриаршей канцелярии. *Вестник церковной истории. 2008. № 1 (9). С. 52-84.*
- 2.89. Лозунги к XII годовщине октябрьской революции (приняты Политбюро ЦК ВКП(б) 1.XI.1929 г.). Приложение № 7 к п. 63 пр. ПБ № 106. URL: <https://istmat.org/node/60427>
- 2.90. Мазырин А., свящ. «Собор епископов весьма удивлен...» Документы по истории лубенского и григорианского расколов и о роли ОГПУ в развитии их взаимоотношений. *Вестник ПСТГУ. Серия: История. История Русской Церкви. 2012. Вып. II: 5 (48). С. 105-140.*
- 2.91. Малоизвестные страницы церковного служения Экзарха Украины митрополита Михаила (Ермакова) в 1922-1923 годах (по материалам следственного дела). *Вестник ПСТГУ. Серия: История. История Русской Церкви. 2009. Вып. II: 1 (30). С. 79-122.*
- 2.92. Мартиролог Українських Церков. Під. Ред. О. Зінкевича і О. Воронина: у 4 т. Торонто-Балтімор: Смолоскип, 1987. Т. 1. 1209 с.
- 2.93. Определение о викарных епископах. 2 (15) апреля 1918 года. *Собрание определений и постановлений Священного Собора Православной Российской Церкви. Москва, 1994. Вып. 3. 184 с.*
- 2.94. Перший Всеукраїнський православний церковний Собор УАПЦ. 14-30 жовтня 1921 року. Документи і матеріали / Г. Михайличенко, Л. Пилявець, І. Преловська (упоряд.). Київ-Львів, 1999. 559 с.
- 2.95. Письмо Ленина товарищу Молотову. Для членов Политбюро. *Известия ЦК КПСС. 1990. № 4. С. 190-193.*
- 2.96. Про ліквідацію губернь і про перехід на трьохступеневу систему управління (№ 233), 3 червня 1925 р. *Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. 1925, 20 червня. Ч. 29-30. Відділ перший. С. 435-437.*
- 2.97. Реабілітовані історією: Дніпропетровська область. Книга друга. Науково-документальні нариси. Дніпропетровськ: «Моноліт», 2008. 1118 с.

- 2.98. Реабілітовані історією: Донецька область. Книга перша. Науково-документальні нариси. Донецьк: КП «Регіон», 2004. 648 с.
- 2.99. Реабілітовані історією: Донецька область. Книга шоста. Ред. кол.: О.Л. Третяк, В.П. Безродний, О.М. Бут, А.М. Сабіна. Донецьк: КП «Регіон» «ФО-П Колесніченко», 2009. 592 с.
- 2.100. Реабілітовані історією: Київська область. Книга друга. Київ: Основа, 2007. 1040 с.
- 2.101. Реабілітовані історією. Луганська область. Кн. 1. Голов. ред. В.В. Просін. Луганськ, 2004. 736 с.
- 2.102. Реабілітовані історією. Луганська область. Кн. 2. Упоряд. В.В. Михайличенко. Луганськ, 2005. 701 с.
- 2.103. Реабілітовані історією: Луганська область. Книга третя. Ред. кол.: В.М. Моленко, В.В. Михайличенко. Луганськ, 2008. 695 с.
- 2.104. Реабілітовані історією: Харківська область. Книга третя. Частина перша. Ред. кол.: М.Є. Черняк та ін. Київ-Харків: Оригінал, 2015. 672 с.
- 2.105. Реабілітовані історією: Чернігівська область. Книга п'ята. Упор. О.Б. Коваленко та ін. Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2014. 696 с.
- 2.106. Русская Православная Церковь в советское время (1917-1991). Материалы и документы по истории отношений между государством и Церковью. Составитель Г. Штрикер. В 2 кн. Москва, 1995. Кн. 1. 400 с.
- 2.107. Русская Православная Церковь и коммунистическое государство. 1917-1941. Документы и фотоматериалы. Сост. О.Ю. Васильева, А.С. Масальская и др. Москва, 1996. 398 с.
- 2.108. Следственное дело Патриарха Тихона: Сб. док. по материалам ЦА ФСБ РФ. Москва, 2000. 1016+32 с. илл.
- 2.109. «Совершенно секретно»: Лубянка-Сталину о положении в стране (1922-1934 гг.). Т. 3: 1925 г. Москва, 2002. Ч. 1. 495 с.
- 2.110. Сухоплюєв І. Відокремлення церкви від держави: Збірник законоположень СРСР і УСРР, інструкцій, обіжників і пояснень Наркомвнусправ УСРР. З передмовою В.А. Балицького. Харків: Юридичне видавництво, 1929. 165 с.
- 2.111. Труд в СССР: диаграммы 1926-1928 гг. Москва: ВЦСПС, 1928. 58 с.
- 2.112. Феофіл (Булдовський), митр. Моя автобіографія. Матеріали Харківського обласного СБУ. Кримінальна справа № 147900 на митрополита Феофіла (Булдовського). *Українська Автокефальна Православна Церква часів Другої світової війни. Митрополит Феофіл (Булдовський)* [упоряд. і авт. перед. Слова О. Різниченко]. Харків: Фавор, 2011. 96 с.
- 2.113. Феофіл Булдовський, прот. Про українізацію Церкви. Доклад, прочитаний на Полтавському єпархіальному з'їзді духовенства і мирян 3-8 травня 1917 р. Лубни, 1917. 12 с.

3. Джерела особового походження

- 3.114. Баланенко (Чернявська) Л.А. Колокола души моей. Сборник. Луганск: ФЛП Слесаренко В.Э., 2017. 208 с.
- 3.115. Краснов-Левитин А.Э. Лихие годы 1925-1941. Paris: YMKA-Press, 1977. 380 с.
- 3.116. Краснов-Левитин А.Э. Рук Твоих Жар (1941-1956). Тель-Авив, 1979. 479 с.
- 3.117. Левитин-Краснов А.Э. В поисках нового града. Воспоминания. Ч. 3. Тель-Авив, 1980. 411 с.
- 3.118. Липківський Василь, митр. Відродження Церкви в Україні 1917-1930. Торонто: «Добра книжка», 1959. 335 с.
- 3.119. Чехівський В. За Церкву, Христову громаду, проти царства тьми. Київ: Вид. ВПЦР, 1922. 52 с.

4. Періодичні видання (преса)

- 4.120. 1 февраля 1906 г. – 20 ноября 1922 г. *Церковная газета: орган церковного обновления и культурного прогресса на христианских началах свободы, равенства и братства*. 1922. № 26-27. С. 1-3.
- 4.121. Бой «живой» с базаром. *Коммунист* (Харьков). 1923. 4 января (№ 2). С. 3.
- 4.122. В Священном Синоде. *Український православний благовісник* (Харків). 1926. 15 січня № 2. С. 11-12.
- 4.123. В Священном Синоде. *Український православний благовісник* (Харків). 1926. 15 апреля № 8. С. 11-12.
- 4.124. В Священном Синоде. *Український православний благовісник* (Харків). 1926. 15 июля № 14. С. 9-12.
- 4.125. В Украинском Священном Синоде. *Голос Православной Украины* (Харків). 1925. 15 декабря № 23. С. 11.
- 4.126. Во Всеукраинском Священном Синоде. *Голос Православной Украины* (Харків). 1925. 15 февраля № 4. С. 5.
- 4.127. Во Всеукраинском Священном Синоде. *Голос Православной Украины* (Харків). 1925. 1 апреля № 7. С. 7.
- 4.128. Во Всеукраинском Священном Синоде. *Голос Православной Украины* (Харків). 1925. 1 мая № 9. С. 7.
- 4.129. Во Всеукраинском Священном Синоде. *Український православний благовісник* (Харків). 1925. 1 декабря № 23. С. 8.
- 4.130. Во Всеукраинском Священном Синоде. *Український православний благовісник* (Харків). 1926. 15 січня № 2. С. 8.
- 4.131. Гораин И., прот. Деяние Священного Собора Украинской Православной Церкви 17-20 мая 1925 г. *Голос Православной Украины* (Харків). 1925. 5 июня № 11. С. 2-6.
- 4.132. Гораин И., прот. Открытие Всеукраинского Священного Собора. *Голос Православной Украины* (Харків). 1925. 1 июня № 10. С. 1-2.
- 4.133. Два мира. *Всероссийская кочегарка* (Бахмут). 1923. 20 июня № 93 (839). С. 4.

- 4.134. Горячий призыв. *Транспорт* (Екатеринослав). 1922. 4 мая № 323. С. 2.
- 4.135. Дело епископа Иоаникия в Верхсуде. *Пролетарий* (Харьков). 1923. 19 декабря № 41 (110). С. 6.
- 4.136. Деяние III Священного Собора Украинской Православной Автокефальной Церкви 8 мая 1928 г. *Український Православний Благовісник* (Харків). 1928. 1-15 червня. № 11-12. С. 139.
- 4.137. Деяние III Священного Собора Украинской Православной Автокефальной Церкви 11 мая 1928 г. *Український Православний Благовісник* (Харків). 1928. 15 вересня № 18. С. 139.
- 4.138. Дописи. Харків. *Нова Рада*. 1917. 9 квітня (№ 10). С. 4.
- 4.139. Живая Церковь. Отстранение архп. Нафанаила и членов епархиального Совещания от дел управления Харьковской епархией. *Коммунист*. (Харьков). 1922. 23 августа (№ 192). С. 4.
- 4.140. Здание монастыря для туберкулезного диспансера. *Всероссийская кочегарка* (Бахмут). 1923. 17 августа № 141 (887). С. 4.
- 4.141. Истинно-православные бунтуют. *Луганская правда* (Луганск). 1925. 29 марта № 71 (1883). С. 2.
- 4.142. Как образовался Всеукраинский Священный Синод. 1925. *Голос Православной Украины* (Харків). Январь № 1-2. С. 2-3.
- 4.143. Красный суд. Дело епископа Иоаникия в Верхсуде. 1923. *Коммунист*. Харьков. 19 декабря (№ 289). С. 5.
- 4.144. Липківський В. Православна Христова Церква українського народу. *Церква й Життя*. 1927. Ч. 1. С. 12-28.
- 4.145. На Украине. Открытие Высшей богословской школы в Киеве. *Український православний благовісник* (Харків). 1926. 1 червня № 11. С. 8-12.
- 4.146. Начало второго учебного года в Киевской Высшей богословской школе. *Український православний благовісник* (Харків). 1926. № 23 (1 грудня). С. 10-16.
- 4.147. О необходимости перемен в русском церковном управлении: Мнение группы столичных священников. *Церковный вестник* (Санкт-Петербург). 1905. № 11. 17 марта. С. 321-325.
- 4.148. Определения Всеукраинского Свящ. Синода. *Голос Православной Украины* (Харків). 1925. № 8 (15 апреля). С. 8.
- 4.149. От совета Высшей Украинской Богословской Школы. *Український православний благовісник* (Харків). 1928. № 3 (1 лютого). С. 36-37.
- 4.150. Открытие Всеукраинского Священного Собора. *Голос Православной Украины*. 1925. 1 июня № 10. С. 1-2.
- 4.151. По вопросу об учреждении института благовестников. *Український православний благовісник* (Харків). 1926. 1 квітня № 7. С. 8-9.
- 4.152. Раскаяние епископа Иоаникия. *Всероссийская кочегарка* (Бахмут). 1923. 8 июля № 109 (855). С. 1.

- 4.153. Состав Украинского Священного Синода, избранного Украинским Священным поместным Собором 27 мая 1925 г. *Голос Православной Украины* (Харків). 1925. 15 июня № 12. С. 8.
- 4.154. Стодвадцативерстный крестный ход. *Український православний благовісник*. 1926. 1 вересня № 17. С. 8-10.
- 4.155. Суд. *Коммунист* (Харьков). 1925. 27 июня № 144 (1632). С. 6.
- 4.156. Съезд духовенства и мирян Старобельского округа. *Червоний хлібороб* (Старобільськ). 1924. 18 травня № 17. С. 2.
- 4.157. Требуем закрытия церквей. *Луганская правда* (Луганск). 1929. 17 июля. № 160 (3554). С. 5.
- 4.158. Третьяченко Т.Н. Трагедия одной судьбы. Следственное дело № 13564. *Православие Луганицины* (Луганск). 2012. Февраль № 2 (9). С. 17.
- 4.159. Три листи. *Комуніст* (Харків). 1926. 27 червня № 144 (1929). С. 3.
- 4.160. У нас. *Український православний благовісник* (Харків). 1926. 15 вересня. № 18 С. 213-214.
- 4.161. У нас: Бердянск. *Український православний благовісник* (Харків). 1926. 1 січня № 1. С. 11-12.
- 4.162. У нас: Богословские курсы в Старобельске. *Український православний благовісник* (Харків). 1928. 15 січня № 2. С. 25.
- 4.163. У нас: Заседание Пленума Священного Синода. *Український православний благовісник* (Харків). 1926. 15 жовтня № 20. С. 9-11.
- 4.164. У нас: Мариуполь. *Український православний благовісник* (Харків). 1928. 15 травня № 10. С. 10.
- 4.165. У нас: На Старобельщине. *Український православний благовісник* (Харків). 1928. 1 березня № 5. С. 13.
- 4.166. Хиротонія нового єпископа. *Український православний благовісник* (Харків). 1928. 1-15 червня № 11-12. С. 12.
- 4.167. Хроника. Артемовск. *Український православний благовісник* (Харків). 1926. 1 лютого № 3. С. 13.
- 4.168. Хроника. Артемовск. *Український православний благовісник* (Харків). 1927. 1-15 листопада № 21-22. С. 12-13.
- 4.169. Хроника: Артемовск, с. Новоэкономическое (Артем. окр.) *Український православний благовісник* (Харків). 1925. 1 листопада № 21. С. 7-9.
- 4.170. Хроника. В Украинском Священном Синоде. *Голос православной Украины* (Харків). 1925. 1 июля № 13. С. 8.
- 4.171. Хроника. *Український Православний Благовісник* (Харків). 1927. 15 червня № 12. С. 20.
- 4.172. Хроника. Во Всеукраинском Священном Синоде. *Голос Православной Украины* (Харків). 1925. 1 мая № 9. С. 7.
- 4.173. Хроника. На Украине: Артемовск. *Український православний благовісник* (Харків). 1926. 1 лютого № 3. С. 13.
- 4.174. Хроника. На Украине: Луганск. *Український православний благовісник* (Харків). 1926. 1 січня № 1. С. 12.

- 4.175. Хроника. На Украине: Луганск. *Український православний благовісник* (Харків). 1926. 1 червня № 11. С. 12.
- 4.176. Хроника. На Украине: Луганск. *Український православний благовісник* (Харків). 1927. 15 червня № 12. С. 14.
- 4.177. Хроника. На Украине: Старобельск. *Голос Православной Украины* (Харків). 1925. 1 апреля № 7. С. 8.
- 4.178. Хроника. Павлоград. *Український православний благовісник* (Харків). 1925. № 24. С. 11.
- 4.179. Хроника. Сталинская епархия. *Український православний благовісник* (Харків). 1926. 1 листопада № 21. С. 12-13.

5. Монографії, брошури, статті

- 5.180. Wociurkiw B. Ukrainization Movements within the Russian Orthodox Church, and the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church. *Harvard Ukrainian Studies*. 1979/1980. Part 1. P. 92-111.
- 5.181. Heyer F. Die Orthodoxe Kirche in der Ukraine von 1917 bis 1945. Köln-Braunsfeld: Verlagsgesellschaft Rudolf Muller, 1953. 271 s.
- 5.182. Ruban M., deacon. The historical background of the formation an organizational establishment of the Donetsk-Luhansk diocese of the Ukrainian Orthodox Church-Kyivan Patriarchate (1991-1993). *Труди Київської Духовної Академії: науковий збірник Київської православної богословської академії*. 2020. № 20 (192). С. 231-253.
- 5.183. Авузяк Б., Бичатін В. Українська автокефалія на службі буржуазних націоналістів. *Питання атеїзму*. Вип. 11. Київ, 1975. С. 133-138.
- 5.184. Бабенко Л. Радянські органи державної безпеки в системі взаємовідносин держави і православної церкви в Україні (1918 – середина 1950-х рр.). Полтава: ТОВ «АСМІ», 2014. 549 с.
- 5.185. Багдасарова Ж.Р., Петрушко В.И. Булдовский Феофил Иванович. *Православная энциклопедия*. Москва, 2003. Т. VI. С. 358-361.
- 5.186. Балакшина Ю.В. Братство ревнителів церковного оновлення (група «32-х» петербургських священників), 1903-1907: Документальна історія і культурний контекст. Москва: Свято-Филаретовський православно-християнський інститут, 2014. 424 с.
- 5.187. Балакшина Ю.В. Християнське призначення і громадська життя: постановка проблеми в діяльності групи «32-х» петербургських священників. *Вестник Свято-Филаретовського інститута*. Москва, 2020. Вып. 35. С. 186-205.
- 5.188. Бойко О.В. Становлення та розвиток оновленського руху на Катеринославщині в першій половині 20-х років ХХ століття. *Грані*. 2003. № 6. С. 44-52.
- 5.189. Боровський Я.Є., Варшавчик М.Я., Войцехівська І.Н. та ін. Джерелознавство історії України: довідник. НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ: [Б.в.], 1998. 212 с.

- 5.190. Бухарева І., Кокін С., Преловська І., Смирнов Г. (упоряд.). Біографічні довідки на митрополитів, єпископів та священників УАПЦ. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2006. № 1/2 (26/27). С. 311-333.
- 5.191. Введенский А.И. Церковь и государство (очерк взаимоотношений церкви и государства в России (1918-1922 гг.)). Москва: Мосполиграф, «Красный пролетарий», 1923. 253 с.
- 5.192. Введенский А.И. Церковь и революция. Доклад во Дворце Урицкого 4-го июня 1922 г. Петроград: Тип. при Смольном, 1922. 112 с.
- 5.193. Введенский А.И. Церковь патриарха Тихона. Москва, 1923. 77 с.
- 5.194. Вербицкий В.А. «Обновленський» розкол Російської православної церкви у роботах радянського історика О. Шишкіна. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського. Історичні науки*. 2013. Вип. 3.35. С. 230-235.
- 5.195. Власовський І.Ф. Нарис історії Української Православної Церкви: у 4 т. 5 кн. Київ, 1998. Том IV. Ч. 1. 384 с.
- 5.196. Воробьёв А. Церковный раскол на Украине. *Антирелігійні питання*. 1924. № 1 С. 27-45.
- 5.197. Воронов В.І. Джерелознавство історії України. Курс лекцій. Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського університету, 2003. 336 с.
- 5.198. Гордиенко Н.С. Современное православие. Москва: «Мысль», 1968. 143 с.
- 5.199. Гордиенко Н.С. Современное русское православие. Ленинград: Лениздат, 1987. 304 с.
- 5.200. Гордиенко Н.С. Эволюция русского православия (20-80-е гг. XX ст.). Москва: Знание, 1984. 64 с.
- 5.201. Дмитрук К.Е. Кому служили й служать зрадники з так званої автокефалії. Київ: Політвидав, 1977. 46 с.
- 5.202. Дмитрук К.Е. Під штандартами реакції і фашизму. Нарис антинародної діяльності уніатської та автокефальної церков. Київ: Наукова думка, 1976. 383 с.
- 5.203. Дмитрук К.Е. Тени прошлого в Бавнд Бруке. *Наука и религия*. 1975. № 6. С. 32-35.
- 5.204. Довжук І.В., Педченко С.А. Російська православна церква в культурному та економічному житті Донбасу у 20-х рр. ХХ ст. Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2012. 136 с.
- 5.205. Емельянов Н.Е. Оценка статистики гонений на Русскую Православную Церковь. *Вісник прес-служби УПЦ*. 2002. № 11. С. 48-53.
- 5.206. Євсєєва Т.М. Російська православна церква в Україні 1917-1921 рр.: конфлікт національних ідентичностей у православному полі; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. Київ: Інститут історії України НАН України, 2005. 362 с.
- 5.207. Євсєєва Т.М. Особливості збереження/порушення православним

- священством вірності пастирському служінню в контексті історії повсякдення (УСРР, 1920-ті рр.). *Український історичний журнал*. 2012. № 4. С. 93-103.
- 5.208. Жилюк С.І. Обновленська церква в Україні (1922-1928). Рівне, 2002. 384 с.
- 5.209. Зінченко А.Л. Благовістя національного духу: Українська церква на Поділлі в першій третині ХХ ст. / Кресназавче товариство «Поділля». Київ: Освіта, 1993. 256 с.
- 5.210. Зінченко А.Л. Визволитися вірою: життя і діяння митрополита Василя Липківського. Київ: Дніпро, 1997. 423 с.
- 5.211. Зінченко А. Ієрархи Української Церкви: митрополит Микола Борецький, архієпископ Костянтин Кротевич, митрополит Іван Павловський. Київ: Українська Видавнича Спілка, 2003. 156 с.
- 5.212. Иоанн (Снычев), митр. Стояние в вере: Очерки церковной смуты. Москва: Алгоритм, 2013. 256 с.
- 5.213. Иоанн (Снычев), митр. Церковные расколы в Русской Церкви 20-х и 30-х годов ХХ столетия. Саратов, 1993. 272 с.
- 5.214. Иоанникий (Кобзев), архиеп. Краткий исторический очерк Луганско-Старобельской епархии. Киев: Информационно-издательский центр Украинской Православной Церкви, 2000. 109 с.
- 5.215. Ігнатуша О.М. Інституційний розкол православної церкви в Україні в умовах модернізації (ХІХ ст. – 30-ті рр. ХХ ст.). Запоріжжя: Поліграф, 2004. 440 с.
- 5.216. Ігнатуша О.М. Єпархії та благочиння Українського екзархату Російської Православної Церкви у 20-30-х рр. ХХ ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2010. Вип. ХХІХ. С. 145-152.
- 5.217. Ігнатуша О.М. Організаційний устрій Соборно-Єпископської Церкви в 1925-1937 роках. *Історична пам'ять*. 2009. № 1. С. 92-103.
- 5.218. Ігнатуша О. Православні церкви України у стані розколу та пошуках єдності (20-30-ті рр. ХХ ст.). Запоріжжя: ЗНУ, 2008. С. 175.
- 5.219. Ігнатуша О. Проблеми, передані у спадщину. Православна церква на Катеринославщині часів Української держави (квітень – грудень 1918 р.). *Людина і світ*. 1998. № 9. С. 32-37.
- 5.220. Ігнатуша О.М. Руйнація конфесійної мережі в Україні 20-30-х років ХХ ст.: реалізація проекту безрелігійного суспільства. *Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки*. 2003. № 10. С. 34.
- 5.221. Ігнатуша О.М. Сучасна українська історіографія відносин православної церкви та радянської держави (1920-1930-ті рр.). *Український історичний журнал*. 2006. № 2. С. 174-190.
- 5.222. Ільницький І. Автокефалізм без мантиї. *Жовтень*. 1972. № 5. С. 122-125.
- 5.223. Історична наука: термінологічний та понятійний довідник: Навч. посіб. В.М. Литвин, В.І. Гусєв, А.Г. Слюсаренко та ін. Київ: Вища

- школа, 2002. 430 с.
- 5.224. Калакура Я.С., Войцехівська І.Н., Корольов Б.І., Павленко С.Ф., Палієнко М.Г. Історичне джерелознавство: підручник. Київ: «Либідь», 2002. 488 с.
- 5.225. Киридон А.М. Документи «Окремої папки» ЦК КП(б)У як джерело з історії політики радянської влади щодо релігії і церкви. *Студії з архівної справи та документознавства*. 2004. Т. 11. С. 150-157.
- 5.226. Киридон А.М. Митрополит Феофіл (Булдовський): дискурс сучасної історіографії. *Уманська старовина*. Умань, 2017. № 4. С. 109-123.
- 5.227. Киридон А. Руйнування культових споруд (1920-1930-ті рр.): порушення традиційної ритмології простору. *Проблеми історії України: факти, судження пошуки*. 2013. Вип. 22. С.91-102.
- 5.228. Киридон А. «Щоб вороги топили один одного...». Про причини церковних розколів у Радянській Україні 1920-х років. *Людина і світ*. 2004. № 6. С. 23-29.
- 5.229. Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования. Москва: «Наука», 1987. 440 с.
- 5.230. Козаржевский А.Ч. А.И. Введенский и обновленческий раскол в Москве. *Вестник Московского Университета*. 1989. Серия 8. № 1. С. 54-67.
- 5.231. Копыл А.Г. Из истории храмов Бахмута. Артемовск: Артемовский государственный краеведческий музей, 1993. 49 с.
- 5.232. Корзун М.С. Русская православная церковь. Изменение социально-политической ориентации и научная несостоятельность вероучения (1917-1945 гг.). Минск: Беларусь, 1987. 111 с.
- 5.233. Красников Н.П. Социально-этические воззрения русского православия в XX веке. Киев: «Выща школа», 1988. 179 с.
- 5.234. Курляндский И.А. Сталин, власть, религия (религиозный и церковный факторы во внутренней политике советского государства в 1922-1953 гг.). Москва: Кучково поле, 2011. 720 с.
- 5.235. Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1880-1990-ті роки. Гіроаки Куромія [пер. з англ. Г. Кьоран; В. Агеєв; передм. Г. Немирі]. Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2002. 510 с.
- 5.236. Курочкин П.К. Социальная позиция русского православия. Москва: Знание, 1969. 46 с.
- 5.237. Курочкин П.К. Эволюция современного русского православия. Москва: Мысль, 1971. 270 с.
- 5.238. Лавринов В., прот. Обновленческий раскол в портретах его деятелей. Москва: Общество любителей церковной истории, 2017. 736 с.
- 5.239. Левитин А., Шавров В. Очерки по истории русской церковной смуты. Москва: Общество любителей церковной истории, 1996. 672 с.

- 5.240. Майстренко В.С., Корнєв О.В. Українська Автокефальна Православна Церква в історії Слобожанщини та Донбасу (1926-1930 рр.). *Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Сер.: Історія.* 2008. № 816. С. 145-159.
- 5.241. Макарчук С. Писемні джерела з історії України. Курс лекцій. Львів: Світ, 1999. 352 с.
- 5.242. Матвєєнко М.П., прот. Історія Харківської єпархії (1850-1988). Харків: Б.и., 1999. 225 с.
- 5.243. Мизерицький. Церковне движение на Україні. *Коммунист.* 1923. № 1. С. 31-40
- 5.244. Михайличенко Д.Ю. Професор протопресвітер Іоанн Филевский (1865 – не раніше 1927): богослов, ліберал, оновленец. *Научные ведомости БелГУ. Сер. История. Политология. Экономика. Информатика.* Белгород: НИУ «БелГУ» Издательский дом «Белгород». 2012. № 7 (126). Вып. 22. С. 149-159.
- 5.245. Никитин Д.Н. Іоаннікий (Соколовський). *Православная энциклопедия.* М., 2010. Т. 25. С. 114-115.
- 5.246. Никольський В.Н. «Главная ошибка церковной политики...». *Правда через годы... Статті, воспоминання, документи.* Вып. 2. Донецк, 1998. С. 82-89.
- 5.247. Никольський В.Н. Православне духовенство Донеччини, репресированное в 1920-1950-х гг. (в документах и материалах). Донецк: Изд-во ДонНУ, 2013. 194 с.
- 5.248. Нікольський В.М. Репресії проти православного духовенства на Донеччині у 1920-1949 рр. у кількісних вимірах. *Реабілітовані історією. Донецька область.* Книга дев'ята. Донецьк: Вид-ва КП «Регіон», ТОВ «Каштан», 2012. С. 181-190.
- 5.249. Нікольський В.М. Справа протоієрея Полікарпова. *Правда через роки. Статті, спогади, документи.* Донецьк: РВП «Лебідь», 1995. С. 11-18.
- 5.250. Никон (Рклицкий), еп. Жизнеописание Блаженнейшего Антония, митрополита Киевского и Галицкого. Т. IV. Нью-Йорк, 1959. 336 с.
- 5.251. Окунев Я. «Смена вех» в Церкви. Харків: Пролетарий, 1923. 24 с.
- 5.252. Опря А.В. Єпархіальні з'їзди православного духовенства та мирян в Україні в 1917 р. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. 160 с.
- 5.253. Парамонов А.Ф. Матеріали по історії православних храмів Луганської області. Харків: Харківський частний музей городської усадьби, 2013. 154 с.
- 5.254. Пащенко В. Православ'я в новітній історії України. Ч. 1. Полтава, 1997. 354 с.
- 5.255. Пащенко В., Киридон А. Більшовицька держава і православна церква в Україні (1917-1930-ті роки). Полтава: [АСМІ], 2004. 335 с.;
- 5.256. Пащенко В.О. «Ніч минула, а день наблизився...»: держава і православ'я в Україні: 20-і роки. Київ, 1994. 169 с.

- 5.257. Пащенко В.О. Держава і православ'я в Україні: 20-30-ті роки ХХ ст. Київ, 1993. 188 с.
- 5.258. Пащенко В.О. Свобода совісті в Україні: міфи і факти 20-30-х років. Київ, 1994. 249 с.
- 5.259. Петрушко В.И. О попытках создания Киевского патриархата украинскими униатами и раскольниками-автокефалистами в ХХ веке. Москва: ПСТБИ, 2008. 407 с.
- 5.260. Пидгайко В.Г. Луганская и Алчевская епархия. *Православная энциклопедия*. Москва, 2020. Т. 41. С. 530-541.
- 5.261. Полонська-Василенко Н.В. Історичні підвалини УАЦП. Мюнхен, 1964. 128 с.
- 5.262. Поспеловский Д.В. Русская Православная Церковь в ХХ веке. Москва: Республика, 1995. 511 с.
- 5.263. Потієнко В. Відновлення ієрархії Української Православної Автокефальної Церкви. Новий Ульм: Вид. ВЦУ УАПЦ, 1971. 68 с.
- 5.264. Преловська І.М. Організація навчальних закладів УАПЦ в Києві у 1920-х роках (на матеріалах фондів № 3984 і Р-5 ЦДАВО України). *Український археографічний щорічник*. Київ, 2002. Вип. 7. С. 105-123.
- 5.265. Приходченко В. Митрополит Феофіл (Булдовський) – організатор Української Автокефальної Православної Церкви на Слобідській Україні. *Українська Автокефальна Православна Церква часів Другої світової війни. Митрополит Феофіл Булдовський*. Харків, 2011. С. 31-52.
- 5.266. Пушкарев Л.Н. Классификация русских письменных источников по отечественной истории. Москва: Наука, 1975. 282 с.
- 5.267. Регельсон Л.Л. Трагедия русской церкви 1917-1953 гг. Москва: Общество любителей церковной истории, 2007. 648 с.
- 5.268. Русина Ю.А. Источниковедение Новейшей истории России. Учебное пособие. Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 2015. 236 с.
- 5.269. Самойлович Ю. Українська церква на послугах у національній контрреволюції (дослід з історії УАПЦ). *Революція і релігія*. Харків-Київ, 1930. Кн. 2. С. 198-302.
- 5.270. Самойлович Ю. Церковь украинского социал-фашизма. Москва: ГАИЗ, 1932. 124 с.
- 5.270а. Северодонецкая епархия – 10 лет. Под общ. ред. Высокопреосвященнейшего Никодима, архиепископа Северодонецкого и Старобельского. Северодонецк: Информационно-просветительский и издательский отделы Северодонецкой епархии УПЦ, 102 с.
- 5.271. Соловьев И. диак. Высшее Церковное Управление. *Православная энциклопедия*. Москва, 2005. Т. 10. С. 104-106.
- 5.272. Соловьев И. свящ. Живая Церковь. *Православная энциклопедия*. Москва, 2008. Т. 19. С. 168-172.
- 5.272а. Соловьев И.В. (ред). Обновленческий раскол (Материалы для церковно-исторической и канонической характеристики). Москва:

- Изд-во Крутицкого Патриаршего Подворья, Общество любителей церковной истории, 2002. 1100 с.
- 5.273. Стародуб А. Архієпископ Олексій і український церковний рух (1917-1919 рр.). *Київська старовина*. 1999. № 5. С. 120-126.
- 5.274. Сумішин Ю.С., Корнєєв Є.С., Брель Я.М., Кравченко Г.М. Луганська єпархія. Інформаційно-довідкове видання [під загальною редакцією секретаря Лугансько-Алчевської єпархії прот. Іакова Лобова]. Луганськ: Максим, 2011. 600 с.
- 5.275. Сухоплюев И.К. Раскол в церкви в России и на Украине. *Путь к коммунизму* (Харьков). 1922. № 8-9. С. 189-200
- 5.276. Сухоплюев И.К. Украинское автокефальное движение. *Партийный работник* (Харьков). 1922. № 10. С. 20-26
- 5.277. Сухоплюев И.К. Церковный раскол. *Агитпропаганда* (Харьков). 1922. № 6 (июнь). С. 67-81
- 5.278. Сухоплюев І. Українські автокефалісти. Київ, 1925. 62 с.
- 5.279. Табунщикова Л.В. Обновленческий раскол в Таганрогском и Шахтинско-Донецком округах Северо-Кавказского края (Ростовской области). *Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета. Серия: история Русской Православной Церкви*. Москва, 2015. № 3. С. 51-60.
- 5.280. Татаринів С.Й., Рубан М.Ю. Нариси історії Православ'я Донеччини. Бахмут, 2017. 300 с.
- 5.281. Татаринів С., Руденко С. Антицерковные репрессии советской власти в 1920-30-е годы на Донбассе. *Історія релігій в Україні: наук. щорічник*. Кн. 1. Львів: Логос, 2013. С. 505-521.
- 5.282. Татаринів С.Й., Рубан М.Ю. Нариси історії православ'я Донеччини (XVIII-XX століття). Бахмут, 2017. 300 с.
- 5.283. Татаринів С.Й., Тутова Н.О. Православ'я Бахмутського краю – погляд крізь століття. Історичний нарис. Артемівськ, 2009. 124 с.
- 5.284. Татаринів С.Й., Тутова Н.О. Православна Церква на Донеччині (XVIII-XX століття). Донецьк, 2014. 165 с.
- 5.285. Теория и методология исторической науки. Терминологический словарь. Отв. ред. А.О. Чубарьян. Москва: Аквилон, 2014. 576 с.
- 5.286. Терещенко Р. Викорінюючи служителів культу... *Реабілітовані історією: Дніпропетровська область. Книга перша. Науково-документальні нариси*. Дніпропетровськ: «Моноліт», 2009. С. 558-562.
- 5.287. Титлинов Б.В. Новая Церковь. Петроград-Москва: Тип. арт. Л.Я. Ганзбург, 1923. 85 с.
- 5.288. Титлинов Б.В. Смысл обновленческого движения в истории. Самара: Тип. «Политграфпрома» им. т. Мяги, 1926. 6 с.
- 5.289. Титлинов Б.В. Церковь во время революции. Петроград, 1924. 196 с.
- 5.290. Тригуб О.П. БОПУАПЦ у боротьбі за поширення ідеї «канонічної» автокефалії (1922-1925 рр.). *Гілея* (науковий вісник). 2009. Вип. 24. С. 43-52.

- 5.291. Тригуб О. Конфесії Російської православної церкви в Україні (1930-ті роки). *Наукові праці: науково-методичний журнал*. 2009. Т. 115, Випуск 102: Історичні науки. С. 36-40.
- 5.292. Тригуб О. «Обновленський рух» у сучасній українській історіографії (1990-2002 рр.). *Наукові праці: науково-методичний журнал*. 2003. Т. 26, Вип. 13: Історичні науки. С. 138-143.
- 5.293. Тригуб А.П. Обновленческие епископы 20-30-х гг. XX в. на Николаевщине. *«Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження»*. V Миколаївська обласна краєзнавча конференція. Миколаїв: Атол, 2004. С. 261-263.
- 5.294. Тригуб О.П. Радянська преса як джерело до історії РПЦ в Україні 20-х рр. XX ст. Православ'я – наука – суспільство: питання взаємодії: Матеріали Четвертої Міжнародної наукової конференції (18-19 травня 2006 р.). Київ: «Фенікс», 2007. С. 59-61.
- 5.295. Тригуб О.П. Розгром української церковної опозиції в Російській Православній Церкві (1922-1939 рр.). Миколаїв, 2009. 312 с.
- 5.296. Тригуб О.П. Розкол Російської Православної Церкви в Україні (1922-39 рр.): між Державним політичним управлінням та реформацією. Миколаїв, 2009. 300 с.
- 5.297. Тригуб О.П. Українська Соборно-Єпископська Церква у релігійному житті Північного Лівобережжя 20-30-х років XX ст. *Література та культура Полісся*. 2007. Вип. 38. С. 171-179.
- 5.298. Уласевич В. Раскол тихоновщины на Украине. Пути антирелигиозной пропаганды. К постановке работы. Харків, 1925. Вып. 2. С. 7-19
- 5.299. Ульяновський В. Церква в Українській Державі 1917-1920 рр. (Доба Гетьманату Павла Скоропадського). Київ, 1997. 320 с.
- 5.300. Ульяновський В. Церква в Українській державі 1917-1920 рр. (доба Української Центральної Ради). Київ: Либідь, 1997. 200 с.
- 5.301. Федосеев А., прот. От Лубен до Харькова. Москва, ООО «Техинвест», 2011. 232 с.
- 5.302. Феодосій (Процюк), митр. Обособленные движения в православной Церкви на Украине (1917-1943). Москва: Общество любителей церковной истории, 2004. 635 с.
- 5.303. Фирсов А. Подвижники благочестия и святые места Луганской земли. Луганск: Луганское епархиальное управление, 2005. 192 с.
- 5.304. Фирсов С.Л. Огонь и власть. Церковь и советское государство 1918 – нач. 1940-х годов. Очерки истории. Москва, 2014. 474 с.
- 5.305. Форостюк О.Д. Луганщина: релігійна історичний і правовий аспекти. Луганськ, 2004. 206 с.
- 5.306. Форостюк О.Д. Правове регулювання державно-церковних відносин у радянській Україні в 1917-1941 роках (на матеріалі Донецького регіону): монографія. Луганськ: РВВ ЛІВС, 2000. 151 с.
- 5.307. Форостюк О.Д. Православная Луганщина в годы гонений и трагических испытаний (1917-1988 гг.). Луганск, 1999. 120 с.

- 5.308. Цыпин В., прот. История Русской Православной Церкви. Синодальный и новейший периоды (1700-2005). 3-е изд., испр. Москва: Сретенский монастырь, 2007. Т. 9. 815 с.
- 5.309. Цыпин В. прот. Русская церковь (1917-1925). Москва: Изд-во Сретенского монастыря, 1996. 336 с.
- 5.310. Шишкин А.А. Сущность и критическая оценка «обновленческого» раскола русской православной церкви. Казань: Изд. Казан. ун-та, 1970. 367 с.
- 5.311. Шкаровский М.В. Иоасаф (Попов). *Православная энциклопедия*. Москва, 2010. Т. 25. С. 204.
- 5.312. Шкаровский М.В. Обновленческое движение в Русской Православной Церкви XX века. СПб.: НЕСТОР, 1999. 100 с.
- 5.313. Шкаровский М.В. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве (Государственно-церковные отношения в СССР в 1939-1964 годах). Москва: Крутицкое патриаршее подворье, 2005. 423 с.
- 5.314. Яковенко Н. Вступ до історії. Київ: Критика, 2007. 375 с.
- 5.315. Ярема Р., свящ. Розкольніцькі рухи в українському православ'ї у ХХ-ХХІ століттях. Київ, 2008. 148 с.

6. Дисертації та автореферати дисертацій

- 6.316. Балягузова О.Ю. Розкол в українському православ'ї у 1921-1930 рр. (на матеріалах Півдня України): дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Миколаїв, 2005. 217 арк.
- 6.317. Білан Г.І. Обновленський рух в Україні 20-30-х рр. ХХ ст.: дис... канд. іст. наук: 07.00.01. НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. Київ, 2005. 275 арк.
- 6.318. Бойко О.В. Протидія православної церкви і громадськості антирелігійному наступу держави у 20-30-ті роки ХХ ст. (на матеріалах Півдня України): дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Дніпропетровськ, 2007. 258 арк.
- 6.319. Галамай О.М. Особливості радянської модернізації релігійного життя на Поділлі у 20-х рр. ХХ ст.: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2006. 20 с.
- 6.320. Грузова Т.С. Церква в Україні в умовах Голодомору 1932-1933 рр.: дис... доктора філософії: 032 – Історія та археологія / Запорізький національний університет. Запоріжжя, 2021. 268 арк.
- 6.321. Ігнатуша О.М. Інституційний розкол православної церкви в Україні в умовах модернізації (XIX ст.-30-ті рр. ХХ ст.): дис... д-ра іст. наук: 07.00.01; Запорізький національний ун-т. Запоріжжя, 2006. 520 арк.
- 6.322. Ігнатуша О.М. Українська автокефальна православна церква (1917-1930 рр.): дис... к.і.н. 07.00.02. Харків, 1993. 255 арк.
- 6.323. Останина О.В. Обновленчество и реформаторство в русской православной церкви в начале XX века: автореф... канд. филос. наук.

Ленинград, 1991. 17 с.

- 6.324. Силантьєв В.І. Влада і православна церква в Україні (1917-1930 рр.): дис... д-ра іст. наук: 07.00.01; Національний технічний ун-т «Харківський політехнічний ін-т». Харків, 2005. 461 арк.
- 6.325. Соколов А.В. Государство и Православная Церковь в России февраль 1917 – январь 1918 гг. дис... д-ра ист. наук: 07.00.02; Российский государственный педагогический университет имени А.И. Герцена. СПб., 2014. 810 арк.
- 6.326. Татарченко О.Б. Херсонська і Одеська єпархія в умовах становлення тоталітарної системи (1918-1939 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Херсон, 2010. 298 арк.
- 6.327. Тригуб О.П. Російська православна церква в радянській Україні у 20-30-х рр. XX ст.: інституційний розкол та міжконфесійні відносини: дис... д.іст.н.: 07.00.01. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2009. 510 арк.
- 6.328. Фесенко А.М. Православна церква в політиці радянської влади 20-х років XX ст.: на матеріалах Донеччини: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Харків, 2007. 19 с.
- 6.329. Фесенко А.М. Православна церква в політиці радянської влади 20-х років XX ст.: на матеріалах Донеччини: дис... к.іст.н. 07.00.01 – історія України. Донецьк, 2006. 197 арк.
- 6.330. Форостюк О.Д. Правове регулювання державно-церковних відносин у радянській Україні в 1917-1941 роках (на матеріалі Донецького регіону): дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. Луганськ, 2001. 199 арк.
- 6.331. Чучалін О.П. Київська єпархія в умовах взаємин радянської держави і православної церкви (1920-1930-х рр.): дис... к.іст.н. Умань, 2018. 266 арк.

7. Електронні ресурси (інтернет-музей, ЗМІ, відеохостинг)

- 7.332. «Своим трудом вы позорите собственное имя и бросаете тень на русское богословие...» Открытое письмо протоиерею Александру Федосееву [Online]. URL: <https://anti-raskol.arhiv-history.ru/pages/2147>
- 7.333. В УАПЦ утворено нові єпархії та засновано жіночий монастир. 2017. [Online]. URL: https://risu.ua/v-uapc-utvoreno-novi-eparhiji-ta-zasnovano-zhinochiy-monastir_n84649
- 7.334. Георгий (Ярошевский). *Древо: открытая православная энциклопедия*. [Online]. URL: <https://drevo-info.ru/articles/1009.html>
- 7.335. Гермоген (Максимов). *Древо: открытая православная энциклопедия*. [Online]. URL: <https://drevo-info.ru/articles/12476.html>
- 7.336. Димитрий (Вербицкий). *Древо: открытая православная энциклопедия*. [Online]. URL: <https://drevo-info.ru/articles/5213.html>
- 7.337. История Луганщины: Обновленческий крестный ход 1926 года из Старобельска и Купянска в Раздобровский монастырь. Православный Донбасс. [Online]. URL:

- <https://pravdonbass.com/index.php/ru/articles/5855>
- 7.338. Кречетович Йосиф. Українська мала енциклопедія: 16 кн. у 8 т. проф. Є. Онацький. Накладом Адміністрації УАПЦ в Аргентині. 1960. Т. 3, кн. VI: Літери Ком-Ле. С. 759. [Online]. URL: http://encyclopedia.kiev.ua/vydaniya/files/use/second_book/part1.pdf
- 7.339. Народный каталог православной архитектуры. [Online]. URL: <https://sobory.ru>
- 7.340. Неофит (Следников). *Древо: открытая православная энциклопедия*. [Online]. URL: <https://drevo-info.ru/articles/13673390.html>
- 7.341. *Открытый список*. URL: <https://ru.openlist.wiki>
- 7.342. Павел (Кратиров). *Древо: открытая православная энциклопедия*. [Online]. URL: <https://drevo-info.ru/articles/13675109.html>
- 7.343. Петр (Киреев). *Древо: открытая православная энциклопедия*. [Online]. URL: <https://drevo-info.ru/articles/18103.html>
- 7.344. Рафаил (Рудь), игумен. Православный Донбасс. [Online]. URL: <https://pravdonbass.com/ru/articles/114>
- 7.345. Ружицкий Константин Иванович. *Древо: открытая православная энциклопедия*. [Online]. URL: <https://drevo-info.ru/articles/13677119.html>
- 7.346. Свято-Троицкий храм посёлка Дмитриевский. URL: <https://everything.kz/article/53724753-iz-istorii-makeevki>
- 7.347. Священник, текст и печать на обороте. [Online]. URL: <http://www.sammler.ru/index.php?showtopic=163672>
- 7.348. Селютина О.Н. Поруганна вера. Мемориал Красноярск. [Online]. URL: <https://memorial.krsk.ru/Public/2010/20101204.htm>
- 7.349. Український рух на Донеччині 1917-1958. Лекція Олександра Добровольського. *Історична правда*. [Online]. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2015/12/28/148842/>
- 7.350. Феодор (Лебедев). *Древо: открытая православная энциклопедия*. [Online]. URL: <https://drevo-info.ru/articles/26029.html>
- 7.351. Фотий (Топиро). *Древо: открытая православная энциклопедия*. [Online]. URL: <https://drevo-info.ru/articles/22929.html>

ДОДАТКИ

Додаток А
Православні течії Донбасу у 1920-х роках

Округа \ рік обліку	Течія	1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929
Донецька губернія	РПЦ	223	957	799				
	УПАСЦ	55	85	85				
	УСЕЦ	-	-	-				
	УАПЦ	4	4	4				
Артемівська (Бахмутська)	РПЦ	122	122	162	91/65	73/	72/72	53
	УПАСЦ	17	17	28	18/20	19/	20/20	23
	УСЕЦ	-	-	-	-/19	14/	14/23	31
	УАПЦ	2	2	3	2/3	3/	3/3	2
Луганська	РПЦ	31	131	131	79/	54/	55/39	51
	УПАСЦ	2	12	12	21/	28/	27/27	32
	УСЕЦ	-	-	-	-/	24/	25/61	30
	УАПЦ	1	1	1	-/	-/	-/-	-
Маріупольська	РПЦ	5	129	172	51/	53/	53/57	57
	УПАСЦ	-	-	29	11/	42/	42/37	37
	УСЕЦ	-	-	-	-/	-/	-/-	-
	УАПЦ	-	-	-	1/-	-/	-/-	-
Сталінська	РПЦ	16	116	116	39/	66/73	71/70	
	УПАСЦ	6	16	16	14/	18/20	18/22	
	УСЕЦ	-	-	-	-/	5/9	-/10	
	УАПЦ	-	-	-	-/	-/	-/1	
Старобільська	РПЦ	8	218	218	98/	97/	96/100	
	УПАСЦ	-	-	-	59/	59/	58/58	
	УСЕЦ	-	-	-	-/	-/	-/	
	УАПЦ	-	-	-	2/	-/	-/	
Таганрозька	РПЦ	23	129					
	УПАСЦ	19	29					
	УСЕЦ	-	-					
	УАПЦ	-	-					
Шахтинська	РПЦ	18	118					
	УПАСЦ	11	11					
	УСЕЦ	-	-					
	УАПЦ	1	1					
Усього зареєстрованих православних парафій		292	1046	888	486/	555/	554/	

УПАСЦ – Жива Церква, Українська Синодальна Церква, УПАСЦ, обновленці

Складено за: 5.296, с. 287-298; 1.1, врк. 57-58, 123, 198-202, 204-207; 1.19, арк. 15; 1.33, арк. 2, 57, 62, 91, 94, 96.

Прим. 1: У даних за 1926-28 рр. перед скісною рисою дані за О. Тригубом [5.296, с. 287-298], після – архівні матеріали.

Прим. 2: Цифри умовні та не враховують повної динаміки переходів у середині 1920-х років. Навіть різні офіційні статистичні джерела на 1 січня, 1 липня і 1 січня наступного року можуть давати настільки різні цифри, що є цікавим підґрунтям для вивчення цього питання у збільшеному та скрупульозному підході ні рівні громади – району – округи.

Також для другої половини 1920-х років характерне потижневе чи паралельне користування одним храмом, тобто одна церква – дві громади.

**Лист віруючих до Василя Чубаря з проханням передати церкву у
Новослов'янську громаді УАПЦ**

На документі олівцем резолюція Василя Чубаря:

«Думаю, що треба дати тел[егра]му, щоб церкву віддали. 28.II. В. Чуб...»

До голови Нар. комісарів Україні тов. Чубарь

Заява

У нас на Донбасі во всіх галузях громадського життя українізація гальмується недолітками царсько[го] режиму – русифікаторами, – де тільки їм удається вони голосять, що нема українців, а як і є, то дуже незначний відсоток. Дійсність свідчить протилежне, але їм вигідно так освітлювати, бо не мають бажання злитись з нашою мовою, з нашою Українською культурою.

Дехто з Українців пробував боротись з так званим русифікаторством, але даремні зусілля: противники українізації думають тільки про матушку Москву, і не раз навіть мріяли і говорили про те, якби Донбас відділити від України, та приєднати до Росії. Коли головполітпросвіта послала при кінці 1924 року на Донбас Українського бандуриста, то на ст. Слав'янск завклубом партійний робітник т. Март'янів зривав оголошені плакати, кричучи: «ми проти Українців боремось, я не допущу каких-то слепцов здесь виступать» і т.інші. На такі безчинні випадки проти української культури, ніхто з боку місцевої влади не звертає ніякої уваги, а робітнича маса, що прагне до українізації, не розуміє тактики РадВлади. Ми бачемо, що подібні вороги українізації, органічно не терплять того всього, що пахне українством, але для людського ока і аби втриматись на посаді іноді по наказу Осередку, і самі вчаться мові не терплячи нічого українського.

На ст. Слав'янск існувала вже два роки українська церква, а тепер 5 лютого, без усяких підстав її відібрали і передали «тихоновцям» – тім, які мабуть і подохнуть з думкою про повернення «самодержця всеросійського з дому Романових». Представник від робітничих мас Слав'янську, Дружковки, Краматорска і оточуючих робітничих посьолків звертався до комісара внутр. справ тов. Балицького з приводу цього, який для справедливого задоволення вимог українського населення про повернення церкви, обіцяв екстренно 16/II-ц/р. вислати на місце слідчу комісію. Ми чекали та не дочекались.

Тоді робітники послали 21/II нас двох. Ми приїхали, а нам сказали, що тов. Балицький не приймає.

Звернулись тоді ж по нашій справі до тов. Буценко і т. Гольберт. Знов обіцянка негайно надіслати слідчу комісію.

Вернувшись до дому, ми знову чекали місяць обіцяної комісії. Вона не прибула; Осередкова Влада обіцянки не виконує. Українська

людність без церкви – треби не виконуються. Залишившись одурченими обіцянками тов. Балицького і його спіл-робітницею Гольберт, котра повторювала його обіцянки ще 16 лютого надіслать «екстренно» комісію слідчу, ми звернулись 21 лютого до замістника голови ВУЦВК тов. Буценко, котрий теж обіцяв нам захіст, допомогу і справедливість, – але ці обіцянки так і zostались «гласом вопіючого в пустині».

Нас пригнічують «тихоновці», нас скривдила місцева Влада, нас обманює Осередкова Влада.

Пригноблена і пригнічена українська віруюча людність Донбаса не може помириться з сво-волю цих вчинків, заявляє свій протест і ставе питання: «Де ж правда? Кому вірять? Де шукать захісту і справедливості??». По народним справам і ранішь ми звертались до вас і завжди знаходили захіст наших громадських прав.

Ми знаємо що вам чимало доводилось з приводу цього боротись з короткозорими людьми – місцевими агентами Рад-Влади і їх казеним розумом, а тому вичікуємо ми робітники заводів од вас справедливого розв'язання цього питання, допомогти нам, а виновних притягнути до відповідальности, щоб не баламутили робітничих мас Донбаса. Коли ці заяви буде замало і вам потрібне стверження наших намагань значною кількістю населення, то, як потрібно, наши вимоги будуть підержани тисячами робітників Донбаса, які зацікавлені в переведені українізації на Донбасі.

Прохаємо призначить слідчу комісію, а до кінця її слідства повернути нам собор для виконання наших релігійних треб, так як церковь ця Українска одна в Слав'янську, а «тихоновских» – 3. Договір маємо на неї з 23/II-24 року.

27/II-25 р.

Уповноважені Донбаских робітників

Слесарь Крамат. держ. зав. Поликарп Марапулец

“” Депо Славянска Дмитрій Кравчуновский

СВІТЛИНИ

Архієпископ Донецький та Бахмутський Андрій (Одинцов)
[5.238, с. 109]

Свято-Троїцький кафедральний собор міста Бахмут
(Листівка 1914 архів автора)

Микільський кафедральний собор міста Луганськ [7.339]

Єпископ Іов (Сахновський) – один з перших обновленських кліриків Микільського кафедрального собору в Луганську [5.238, с. 297]

Казанський кафедральний собор міста Луганськ [7.339]

Уповноважений Донецької єпархії від Всеукраїнського Синоду протоієрей Іоаким Олексюк [4.158]

Свято-Троїцький чоловічий монастир (місто Луганськ) [7.344]

Намісник Свято-Троїцького монастиря (м. Луганськ) ігумен Рафаїл (Рудь) [7.344]

Свято-Покровський кафедральний собор (місто Старобільськ) [7.339]

Учасники Хресної ходи зі Старобільська до Успенно-Серафимівського Раздобарівського монастиря
1926 р.

(На верхньому фото по центру – єпископ Старобільський Мелетій (Фомін) та єпископ Куп'янський
Володимир (Дубчук) [4.154; 7.344])

Віряни та духовенство Старобільської єпархії під час архіпастирського візиту голови Всеукраїнського Синоду митрополита Пимена (Пегова) 1927 р. [7.344]

Харлампієвський кафедральний собор міста Маріуполь [7.339]

Преображенський кафедральний собор міста Сталіно [5.280, с. 292]

Троїцький кафедральний собор міста Дмитріївськ (Макіївка) [7.346]

Петро-Павлівський кафедральний собор міста Луганськ [7.339]

Вознесенський храм міста Луганськ (Кафедральний собор Луганської єпархії УССЦ) [7.339]

Преображенський храм міста Луганськ
(поряд зі споруджуваним БК імені В. Леніна) [7.339]

Перший єпископ Бахмутський, тимчасово виконуючий обов'язки єкзарха України митрополит Іоаннікій
(Соколовський) [7.347]

Архієпископ Луганський УСЄЦ Августин (Вербицький) під час архіпастирського візиту до громади слободи Петрівка № 2 Артемівської округи 08.06.1930 р.
[Особистий архів Л. Баланенко – правнучки архієпископа Августина]

Голова Собору Єпископів України митрополит Феofil (Булдовський) [5.302]

Єпископ Луганський УСЦ Фотій (Топіро) [7.351]

Останній настоятель Казанського кафедрального собору міста Луганськ протоієрей Арсеній Гусев [7.341]

Єпископ Луганський УСЦ Володимир (Ковін) [7.348]